НЕЙМОВІРНІ ОПОВІДАННЯ

ВОЛОСОЖАР

Вітер не вщухав уже кілька днів, і море клекотіло такою пронизливою синявою, що здавалося, ніби вхлюпується вона тобі в саму душу і стаєш ти безжурним, як хлопчисько. Синява вічності.

Для Колядки цей стан був зовсім незнаний. Його дитинство і юність ніхто б не назвав безжурними. Та й усе подальше життя. Хоч дехто б міг сказати: а слава, а визнання, а успіхи? Нікого не обходить, якою ціною дістаються тобі успіхи. Ніхто не зазирне в твою душу. Хіба що оце чуже тепле море з його дико синіми очима.

Тут були ще древні греки, тоді важконогі римські легіонери, жебруючі християнські проповідники, турецькі корсари, венеціанці і мало не сам Наполеон, який гордовито написав чорногорському владиці: "Злізь із своїх гір і впокорися мені, імператорові французів!" — на що владика відповів: "Злізь ти зі свого коня і вклонися нашим горам, а чорногорці нікому не вклоняються!"

З вузького узбережжя повсюди видно гору Ловчен, де похований великий чорногорець Петро Негош, колишній світський і духовний владика цієї землі і довічний владика чорногорських сердець, зачарованих його "Гірським вінцем". Кажуть, з Довчена в гарну погоду можна побачити Італію на тім боці Адріатики. Колядці не пощастило: двічі був він на Ловчені, і щоразу гірське пасмо потопало в густих хмарах. Машини металися по крутих серпантинах у такій безнадійній білій пітьмі, що так і здавалося: під цей страшний шерех шин по камінню, під одчаєне вищання гуми і скрегіт гальм летиш на той світ. А колись чорногорці на плечах несли на цю неприступну гору велетенську труну з тілом Негоша (він мав понад два метри зросту) під спів тужливий і мужній, під молитви,

юнацькі свої пісні і вірші самого митрополита Петра. І поклали його на Ловчені, щоб бачив усю Чорногорію, і все море, і навіть за море.

Узбережжя вигинається біля підніжжя суворого Ловчена, мов квітуча гірлянда, з його апельсиновими садами, лаврами й магноліями, і тисячолітні маленькі міста на ньому — теж мовби дорогоцінний вінець, покладений до ніг Негоша: Бар, Петровац, Будва, Котор, Херцегнові.

Колядка жив у Будві вже другий місяць. З кіностудією "Ловчен-фільм" працювали над сценарієм фільму для сгальної постановки. Фільм мав умовну назву "Вязьма". Так звалася маленька сербська дівчинка, яку врятував радянський танкіст. Родом він був з Вязьми — таке ім'я отримала й дівчинка. Вона не пам'ятала нічого. Ні батька, ні матері, нікого з родичів. Усіх убили фашисти. Лише згодом, уже в дитячому будинку в Земуні, з далекої дитячої пам'яті припливала до неї страшна згадка про хижого чоловіка в чорній шкірі, який сидить на камені під дзвіницею маленької сільської церковці і стріляє з величезного чорного пістолета в старий мідний дзвін, і дзвін від кожного удару кулі стогне і плаче, а за ним плаче маленька Вязьма, безсила розповісти будь-кому про це жахливе видиво з минулого...

Таку колишню дівчинку, тепер уже заміжню жінку, Колядці показали, і він з нею і з професором Академії мистецтв Джуровичем та режисером Голубовичем поїхали на Дунай, до тих місць, що могли бути її рідними, і коли Вязьма побачила безмежну долину і почула розповідь, як між тих вод і лоз радянські сапери під бомбами й снарядами фашистськими прокладали містки й гатки для танків і як танки радянські, палаючи, тону чи, пробивалися до цього берега, вона вжахнулася і заплакала, як колись у Дитинстві, і спробувала розповісти кінематографістам про свій давній кошмар, але так і не зуміла.

За півтора місяця, сидячи в просторих приміщеннях "Ловчен-фільму", вони викурили тисячі сигарет з міцнющого чорногорського тютюну і випили тисячі чашок ще міцнішої кави, звареної по-чорногорськи. Переписували двадцятий чи тридцятий варіант сценарію і ждали приїзду

представника кінокомітету, а тим часом переглядали цілі кілометри зарубіжних кінофільмів, які їм люб'язно привозили прокатники з закупівельної комісії.

Окрім тютюнового диму і пахощів кави, в усіх приміщеннях "Ловчен-фільму" настирливо панував пил. Дрібний, сірий, якийсь древній, ніби з тисячолітніх гробниць або доріг, він висів у повітрі, лежав тонким, але незнищенним шаром на підлозі, на меблях, на всіх предметах, норовив притрусити й людей, так що тим щоразу доводилося обтріпуватися, мов голубам на покрівлі. Найдавніше, що в самій Будві ніде більше не відчувалося цього пилу. Ні на пляжах над морем, ні на зеленому острові Святого Миколи, до якого через бухту біліла затоплена морем білокам'яна дорога, споруджена ще римлянами, ні в дорогих готелях для німецьких туристів, ні в підгірських садах, ні на базарі, на який удосвіта спускалися з гір на віслюках старі чорногорки в традиційно чорному (без будь-яких слідів пилу!) одязі, привозячи свіжу зелень, садовину, курей і гребенястих півнів, що будили місто бадьорим співом. Коли з Ядрану, як звали тут Адріатичне море, подув густий вітер, він ще більше вичистив усю Будву, та водночас на "Ловчен-фільмі" ще настирливіше запанував пил, що вже межувало чи то з чудом, чи з містикою.

Так ніби в цих непривітних павільйонах, залах і кімнатах якимись надприродними силами зібрано було всю ту пилюгу, що здіймалася від ніг усіх, хто хоч і короткочасно, але товкся на цьому узбережжі протягом цілих тисячоліть.

Колядка відчував, що той пил починає діяти йому на мозок і на серце.

І яка вже там безжурність од кипіння морської синяви! Тому те, що з ним сталося тоді, Колядка ладен був пояснити дією пилу, який не знати як проникав у всі приміщення "Ловчен-фільму". Бо як і чим міг ще пояснити той випадок?

Вони дивилися фільм італійського режисера. Назва — ніяка. Арифметична. Число — і все. Фільм теж напочатку нічим не вражав. Модерністська плутанина. Холодне й навмисне. Згодом Колядка впіймав себе на думці, що вже ніби знає цей фільм. Заспокоїв себе тим, що все на світі повторюється, а в кіномистецтві, де один у одного вистригає цілі сотні метрів, це явище майже узаконене. Але тут було не те. Кінорежисер, задум нового фільму, дружина, кіногероїня, коханка, щось незвичайне, екзотичне і водночас сувора реальність. Видиво неземної краси переслідує режисера. У фільмі видиво біле. А в тому знанні, яке мав у своїй пам'яті, видиво було чорне. Чорнява прекрасна жінка з загадковим іменем. Тайах звали її. ТайахІ Тепер Колядка знав, звідки ця подібність! Ще в дитинстві читав він роман Яновського "Майстер корабля". Нічого тоді в ньому не зрозумів. Та й ніхто не зрозумів. Роман розкритикували, він, власне, пропав і для людей, і для літератури. А тепер ось оживав у чужому фільмі. Той італійський режисер ніяк не міг прочитати "Майстра корабля". Книжка не була перекладена навіть російською мовою. Тоді що ж це? Перегук талантів через десятиліття? Але як опинився між ними він, Колядка, і чому опинився? Там, у тому далекому романі, було написано: "Я відчуваю біля себе тепле плече жінки, вона чудово пахне — якийсь солодкий, тремтячий запах, як звук віоліни".

Тепер у фільмі — ніжна й тремтяча, як запах, постать білої дівчини, вся в білому, спершу тільки її рука, знизу від джерела вона простягає герою склянку води, тоді її очі, усміх у глибині — і темрява, пітьма, небуття...

Колядка опам'ятався від того, що хтось бризкає йому в обличчя холодною водою. Він розплющив очі й побачив професора Джуровича. В проекції горіло світло, над Колядкою нависали стурбовані обличчя колег.

— Що з тобою? — спитав Джурович.

— Не знаю. Мабуть, я наковтався пилу.

Більше він не сказав їм нічого. Та й що мав казати? Що зненацька опинився між давно читаним, забутим романом і цим чужинецьким фільмом, якого й не додивився до кінця? Але то тільки випадкові орієнтири його болю і несвідомого страждання, яке не дає спокою Колядці ось уже кілька десятиліть, ще з війни, мало не з перших її місяців, і не зникає, не замулюється в безжальних розтоках часу, а щодалі увиразнюється, стає дорожчим і ближчим, як згадка про молодість, чистоту й радість.

Я ехал к вам: живые сны

За мной вились толпой игривой,

И месяц с правой стороны

Сопровождал мой бег ретивый.

На війні перед тобою щомиті постають справи конечні, і для душі немає ні розслаблення, ні туги, ні нездійсненного. І це тому, й*о смертей там завжди більше, ніж життя. Дивно, але він уцілів. Било в танк твердо і страшно, гриміла смерть над ним і тупо вдаряла йому майже в саме серце, він вижив. Але ті удари боліли в серці більше й більше, війна не відходила від нього, стояла біля узголів'я і — диво! — вела за собою геть незбагненне, не властиве їй, вороже й чуже.

Всі ці роки дедалі частіше й болісніше приходила в його сни біла ніжна постать, виникала некликана й незвана, ласкаво усміхалася йому, огортала і обвивала його м'яким серпанком, тихо вела за собою, і він слухняно й безтямко йшов за нею, мовби провалюючись у солодке небуття, щоб опинитися самотнім і покинутим у безнадії і розпачі туги. Зворушливо-ніжне видиво з чарівливо легкою, як шовк, постаттю, з ласкавою усмішкою, що пливла в просторі, тонка й прозора, мов ранковий туман під сонцем, виникало завжди несподівано й нежданно, в мандрах і вдома, короткими літніми ночами і взимку, в знеможеності й

нестомі, і щоразу кликало за собою, вело і вабило, а тоді тихо щезало в глибинах сонної уяви, лишаючи в душі Колядки тяжку тугу, самотність, покинутість і сирітство.

Самотність людина ще може подолати, але покинутість і сирітство ніколи й нізащо.

Студентом він якийсь час наймав кімнату в підвалі. Вона з'являлася тоді мало не щоночі і виводила його з того підземелля на волю, на простір з міста, яке ще все лежало в руїнах з війни, кликала в поля, під небеса, до сонця й вітру. А тепер, іноді з'являючись, знову вела Колядку в той підвал, і вже не було те підземелля темним і гнітючим, як колись, а здавалося таким дорогим і безнадійно втраченим, що серце щеміло і хотілося плакати. Колядка розумів: то його молодість, до якої не вернешся, він щоразу прокидався з того сну весь у сльозах, з тяжким стогоном, дружина, коли була поруч, ласкаво гладила йому руку, а його наскрізь проймала лють — і не проти дружини, а проти всього світу. Чому життя таке безжальне і чому воно тільки відбирає, нічого не даючи людині навзамін, крім дріб'язку тимчасовості й нікчемних знад?

Він ніколи не бачив обличчя тієї жінки у своїх снах. Тільки біла тінь, ніжна тінь на душі і в серці. З уривків марень намагався скласти її образ. Бачив то плече, то руку, то очі, то волосся. Але ні, обличчя, ні голосу, ні її тіла. Довкола було надто багато тілесності: в звичайному житті, у фільмах, у розмовах. Вважалося багатьма, ніби тіло жінки дається нам як винагорода за тимчасовість життя — і не може бути більших і вищих винагород... Тоді що ж може бути вище за жіноче обличчя і жіночий голос?

Але та, зі снів, ніколи не показувала лиця (а може, він неспроможен був його побачити?), ніколи не подавала голосу. Тільки волосся шовкове іноді лоскотало йому щоку, і той доторк був ніби вибавлення й спокута всіх його гріхів. З роками вона не відступала в забуття, а з'являлася дедалі частіше і болісніше, і всі жіночі лиця мовби були її лицем, а всі жіночі голоси — її голосом, тужила його душа, а він не міг збагнути, що й

саме життя так само незбагненне. Рятувався мужніми словами філософа, що жив у Франції в часи Хмельницького і, як Богдан проти магнатів і шляхти, боровся проти темряви в людській свідомості, уславлюючи силу і велич знання: "Ми знаємо, що не спимо. Яке безсилля долає нас, коли ми пробуємо довести це розумом; це безсилля свідчить про слабкість нашого розуму, але не про сумнівність усіх наших пізнань".

Але приходила та, біла, незнана й всевладна, і від її недосяжності поволі згасала його душа. "И снится, и снится, и снится бывалое солнце!.."

Це було ніби одвічне ворогування душі і думки, нести-хаючий, запеклий бій, а поле того бою — життя Колядки. Чомусь вважалося, ніби на таких висотах, де перебував Колядка, вже тільки кипіння мислі і ніколи не чутно зойку душі, а насправді? Чи не лишаємося ми назавжди дітьми з незнаними страхами, болями, покликами і надіями?

Кому про це розкажеш? Філософи спокійно нагадають тобі слова їхнього далекого попередника: "Вся наша гідність полягає в мислі. Тільки вона возвишає нас, а не простір і час, яких нам не заповнити. Тож будемо прагнути добре мислити — ось основа моралі".

На роботі — лише про роботу, і всі пристрасті — теж для роботи, для задумів, для їхнього здійснення.

Він мав необережність розповісти про свої сни дружині. Спробував розповісти, але в нього нічого не вийшло. Ліпше б не пробував! Бо відтоді дружина вже не співчувала йому, а насмішкувато казала, коли він будив її своїм стогоном: "Знов у тебе сни Чанга?"

Дружина була актриса (з першою, вчителькою, він розлучився з міркувань суто фахових, як виправдовувався в душі), інтелігентка і насміхатися вміла тільки по-інтелігентськи. Може, в такий спосіб

металася йому, що не зробив її кінозіркою в своїх фільмах, відсилаючи щоразу до інших режисерів, не таких обдарованих, як він сам.

— Всі порядні режисери робили своїх жінок великими актрисами! — докоряла вона Колядці.

— А ти зроби себе власними силами,— радив він.

— З ким? З цими нездарами?

— Мене теж так можуть називати.

— Ти уславлений режисер.

— Випадковість і тимчасовість, запевняю тебе.

— А я що — житиму тисячу років? До того ж творче життя кіноартистки вимірюється навіть не десятиліттями, а кількома роками. І та прекрасно це знаєш, але пальцем не ворухнув для мене...

Він думав: а ворухнув він пальцем, бровою, чимось і найневловнішим для тієї зі снів? Всі завжди хотіли, щоб він робив тільки те, чого від нього ждали, нетерпеливилися, гнівалися, висловлювали невдоволення, коли він не справджував сподівань. А та мовчала, не знала ні докорів, ні нарікань, з'являлася завжди доброю, ласкавою і молодою-молодою, мов нагадування про те, що найдорожче в нашім житті — це молодість, що молодість завжди прекрасна і вічна, вічна навіть тоді, коли вже недосяжна.

Після того дивного випадку в Будві (він втратив свідомість, побачивши в італійському фільмі білу постать із своїх снів, опинившись у небутті між давно-давно читаною книжкою українського письменника і химерним творінням італійського режисера, який у таємничий спосіб розгадав ту книжку і Колядчині сни) його на кілька днів поклали у віллі

біля моря, так що в широкому вікні було повно Я драну, а вітер з моря бився в товсті стіни з ніздрюватого черепашнику, так ніби вперто прагнув повідомити Колядці якісь таємниці, що жили над цими водами і на цих берегах цілі віки.

Колядка лежав, не розтуляючи повік, стомлений знаннями, спочиваючи душею. Чомусь думалося, що в нього зле обличчя. Це стає видно на фотографіях, коли він не знає, що його знімають. Бо коли зготовляється — тоді сама доброта, відвертість, ласкавість і сонячність. Про усмішку режисера Колядки ходять цілі легенди. А насправді? Яка в нього душа? І чи та, біла, приходить в його сни тоді, коли він похмурий чи коли неправдиво усміхнений?

Джуровичу він сказав: "Мабуть, я перепрацювався. Треба відпочити й заспокоїтися. Може, взагалі відкладемо фільм?"

— Не може бути й мови! — замахав на нього руками Джурович.

— Однаково мені треба поїхати додому й побути самому.

— Нема проблем.

— Із назвою... "Вязьма" мені перестала подобатися. Місто й дівчина спершу видавалися привабливими, а тепер я відчуваю тут якийсь холод, мало суто людського елемента, немає наближення до душі...

— Назва не головне,— заспокоїв його Джурович.— Твоє здоров'я сьогодні для нас найважливіше...

—. Здоров'я ще буде,— усміхнувся Колядка.— З ним нічого... Мабуть, я таки наковтався пилу на "Ловчен-філь-мі"... А над таким морем це робити не слід. І ще, знаєш, що я подумав? У нашому фільмі самі страждання і зовсім немає любові. Цілком випадково я тут згадав слова з книжки, яку читав кілька десятків років тому. Ось вони: "Я відчуваю біля

себе тепле плече жінки, вона чудово пахне — якийсь солодкий, тремтячий запах, як звук віоліни". Ще скажу, що жінку ту звали Тайах.

— Справді щось солодке, аж занадто! — скривився Джурович.

— Згода. Я селянський син. Для мене тіло жінки мало б пахнути паскою абощо.

— В цьому є життя,— згодився Джурович.— Власне, я не проти жінки у фільмі, хоч у нас же в ньому війна, а у війни не жіноче лице.

— Це всі знають. А ось я тобі ще прочитаю. Тепер уже вірш. Поет цей навіки зостався на війні. Не вбитий, але скалічений так, що повернутися до живого життя не зміг. В госпіталі серед хроніків. Тілом. А духом ось:

Мы с другом случайно вернулись

Из солдатских мальчишеских снов. Вернулись,

Точно проснулись,— на марше.

А женщины нам по-прежнему

руками машут,

А мы идем, переполненные снами...

Про свої сни Колядка Джуровичу не сказав нічого. І нікому вже ніколи не мав наміру розповідати, бо ж однаково ніхто не зуміє підняти над ними запону таємничості. В кожного є своя таємниця, тож хай так і буде.

Вдома він закрутився в клопотах, готувався знімати багатосерійний фільм (щось грандіозне, як запевняли його всі на студії), не мав часу ні на

спочинок, ні навіть для перегляду листів, яких за звичаєм одержував цілі скирти — здебільшого від школярок, що мріяли вискочити в кінозірки, та ще від пенсіонерів, які "підкидали" теми для нових фільмів, запозичуючи їх з давно забутих стрічок, так ніби Колядка ніколи не міг бачити тих картин, нічого не знав і не пам'ятав.

Нарешті він влучив хвилю, щоб сісти за листи, і серед них натрапив на зовсім незвичний.

* 1 Вірш Миколи Панченка.

"Шановний товаришу кінорежисер,— звертався до нього автор листа. — Не дивуйтеся моєму звертанню. Я старий інженер, працюю тут, на Алтаї, на машинобудівному, хоч міг би вже давно бути на пенсії. Але річ не в тому. Восени сорок першого року я лежав у госпіталі в Саратові в палаті номер дев'ять, а на сусідньому ліжку лежав молодий танкіст на прізвище Колядка з тяжким пораненням голови. Ми там усі були "головники", скільки нас було в палаті, з Колядкою ж, мабуть, опинилися поруч, бо обидва були танкістами. Моє прізвище — Гладун. Тоді я був старшина, а Колядка — рядовий. Чи це не ви — той Колядка? Коли ні, то прошу пробачення. А коли так, то маю вам дещо розповісти таке, чого не можу передати більше нікому. Ще раз прошу пробачити, коли помилився. Я навіть не знаю, скільки вам років. Але бачив два ваші фільми про війну (один про танкового маршала) і подумав, що таке може знімати тільки фронтовик..."

У Колядки дрижали руки, коли він відкладав цей лист окремо від усіх інших.

Чи пам'ятав він Гладуна? Дивне запитання. Він пам'ятав усі дні, години й хвилини війни, пам'ятав усіх, з ким зводила фронтова доля, живих і мертвих, пам'ятав їхні лиця, їхню ходу, кожне слово їхнє, усмішку, докір, лайку, прокляття і величання, пам'ятав запах крові, тяжку знемогу, давкий дим від розривів мін і снарядів, стрибливий лет

трасуючих ворожих куль, тупі удари снарядів у танкову броню, щоразу ніби в саме твоє серце, солодкий дим польових кухонь, дороги відступів і відбивання фашистських нападів, щастя наступу і великих битв, і молодість, молодість...

Старшина Гладун запам'ятався гучним голосом, сороміцькими приспівками, від яких цнотлива Колядчина душа вся зіщулювалася, відвертим заграванням з усіма медсестрами і студентками-практикантками (від тих загравань Колядка ладен був провалитися крізь землю, так соромно було йому слухати бравого старшину), але бачити старшину Колядці так і не вдалося, бо з очей пов'язку знімали тільки на огляді у професора, хлопець ще лежав із сповитою білими бинтами головою, коли Гладун уже виписався з госпіталю і "відбув за місцем служби". Вони обмінялися своїми польовими поштами, але ні той, ні той не потрапили знов до своїх частин, війна все змішала, і де вже там шукати якогось старшину чи водія танка?

І ось — один з них знайшовся, а тепер знайдеться для нього і він, Колядка.

Колядка не став писати листа, подзвонив на телеграф і попросив послати телеграму: "Я той самий Колядка. Спасибі, друже Гладун. Подробиці листом".

Написав безладного листа, в якому, власне, нічого й не сказав, не знаючи, що може бути цікаве Гладунові, а до чого він байдужий, найбільше боявся, щоб Гладун з цього листа не зрозумів, як мало в них спільного, яка тонюсінька ниточка, перекинута з сорок першого року, ледь єднає їх, а ще більше лякаючись, щоб ця ниточка, так неспогадано з'явившись, знов не перервалася і не зникла тепер уже навіки.

Гладун мав для Колядки дещо більше, набагато значніше. Може, всі ці роки думав про Колядку, сподівався знайти його і впродовж усього того часу складав до нього безконечного листа і про те, що відбувалося

тоді в дев'ятій палаті саратовського госпіталю, і про те, що сталося згодом. Навіть не так: він не просто складав листа, а писав його і написав уже давно, а тепер тільки ждав, коли знайде Колядку (і чи знайде взагалі?), коли ж знайшов і одержав телеграму, то, не очікуючи "подробиць листом", одразу й відправив Колядці свого листа — цілий пакет, а в ньому загальний зошит з пожовклими від часу сторінками і вицвілим чорнилом.

Сповідь і повість, життя, й не одне, а кілька, історія вже й не для одної людини, а для тисяч і мільйонів, може, й фільм або роман, Колядці надсилали безліч таких зошитів, але цього разу йшлося не про щось і не про когось стороннього, а про нього самого, хай і молодшого на цілі десятиліття, колишнього водія танка, рядового Колядку (війну закінчив майором, то й що!), того безпорадного солдата, що з головою в бинтах, мов дитя в сповитку, лежав на сусідній койці з бравим старшиною Гладуном.

Гладун крізь роки вгадав збагнув і тепер, не питаючи і сам не чуючи запитань, пояснював Колядці в своєму листі те, що здавалося незбагненним і нез'ясовним: його задавнений сон, білу постать, ласкавий поклик без голосу, невловне лице, тонку усмішку в просторі, мов прозорий серпанок.

"Хоч ти тоді нічого не бачив,— писав Колядці Гладун,— але ж пам'ятаєш, мабуть, сестричку Іринку з нашої палати. Я ще звав її за Некрасовим "Арина — мать солдатская". При мені ти її не бачив, а після мене не знаю. Здається, тебе перевели до іншого відділення, і ти так і не знаєш її обличчя, а знаєш самий голос. її можна було полюбити й за голос, а бачив би ти її лице, її усмішку, її руки, всю її постать! В Іринку закохалася вся наша палата, всі одинадцять гавриків (ти дванадцятий, але про тебе я не знаю), ходячі поранені пришкандибували з сусідніх палат, але ми їх нещадно відганяли, надто ж відганяв усіх я, бо я закохався в Іриночку по-справжньому. Вона цього не помічала, не знала і не хотіла знати: Пішла в медсестри добровільно з першого курсу

інституту, була ще, власне, дитям, ніжним, добрим, чарівним, а чистотою так і світилася вся.

Тоді привезли тебе. Сліпий, майже непритомний, безпорадний. Прибув посеред ночі, няні скупали тебе в госпітальній ванні, перевдягли в чисту білизну, накинули широкий халат з вилогами, принесли до палати і передали Ірочці, яка саме чергувала. І вже Ірочка вкладала тебе в постіль, шепочучи слідом за нянями: "Такий молодий і такий нещасний!" Я не спав, як завжди, коли вона чергувала, але вдавав, що сплю, впівока стежачи за Ірочкою, тому й бачив, як вона тебе вкладала, як поправляла бинти, а тоді спробувала дати лад розхристаній твоїй сорочці, і, мабуть, побачила або відчула твоє тіло, і зненацька рвучко схилилася над тобою, і швидко поцілувала твої груди, а тоді пробігла устами по грудях, по шиї, по обличчю, ще й ще, аж ти застогнав і тяжко зворухнувся, налякавши Ірочку, відігнавши її від себе, чи що, і вона, зіщуливши плечі, вся здригаючись чи то від страху, чи від ридань, чи від жалощів до тебе, вибігла з палати. Повторюю: це бачив тільки я і нікому не сказав, не сказав ні Ірочщ, ні тобі, ти про це не знав і не здогадувався, зі мною ти, хоч був тяжкий, встиг познайомитися і трохи поговорити перед моєю випискою, а з Ірочкою так і не знаю, чи перекинувся бодай словом..."

Бодай словом..* Справді, Колядка тоді не відзначався балакучістю. До того ж страждав надмірною сором'язливістю. Ірочці тільки відбуркував "так" або "ні", а більше й нічого. Бачив її? А що він тоді бачив? Різуче світло, коли міняли пов'язки, а в тім світлі білі постаті, одна з яких її. Може, найніжніша? Хіба він знав...

Але тепер, читаючи Гладунові записи, згадав свою розмову з Ірочкою. її слова і її голос. Голос! Як же він не згадав його досі, не розпізнав. З тих тисяч голосів, що розлунюва-лися в ньому, спліталися в суцільну нерозбірливість, мов на "неочищеній" фонограмі фільму? її голос!

Вона ніколи не дозволяла собі сідати біля поранених, але того разу сіла на край його тумбочки, ледь доторкнулася до його бинтів, сказала тихо:

— Коли вже їх знімуть!

— Може, ніколи? — сказав він.

— Ні, знімуть, знімуть! Ти ще бачитимеш зорі.

— Зорі? — він засміявся.— Які зорі?

— Ті, що на небі. Ти любиш дивитися на небо?

— В нас є така пісня: "Дивлюсь я на небо та й думку гадаю..."

— А які ти зорі любиш найбільше?

— Які люблю? Та всі! Хіба їх розбирає хто. Дивишся, та й усе.

— Мені подобається найбільше Волосожар.

— А-а, знаю. Наче пасмо русявого волосся. Ми на нього дивилися, як коні пасли вночі. На самому краю неба світиться.

— Я люблю його восени. Тоді він такий яскравий. Хоч і холодний... Як оце ти.

— Як я? — здивувався він.— Хіба вже я такий холодний?

— А ти думав — гарячий?

Більше вони не говорили. Ні про що. Та й та розмова, власне, ні про що. Тому й забулася. Коли б не Гладун і не його записи...

А Гладун писав:

"Ти гаразд знаєш,^щб для солдата листи з фронту. Я писав Ірочці мало не щодня. Ганявся своїми листами за нею повсюди: і в тому госпіталі на Волзі, і в польовому, куди вона перейшла згодом, і в санітарних поїздах, якими вивозила з фронту поранених, і вже в госпіталях, де сама лікувалася, бо горіла в санітарному поїзді, втратила ноги, вмирала, але не вмерла... Про це тепер незмога розповісти. Я знаходив її, хоч як вона ховалася, переслідував її своєю любов'ю, просив, обіцяв, благав, був набридливим, жалюгідним, а тоді благородним і добрим, та всі ці роки вона м'яко, але вперто відхиляла мою руку, відтручувала, не подавала своєї, уникала, усувалася, відганяла, а тоді заборонила навіть листування, лякаючись співчутливості й милосердя. Я допитувався: чому? Вона відповідала: Колядка. Сама написала мені, як поцілувала тебе тоді в палаті (ніби я сам не бачив!), як запам'ятала назавжди твоє цнотливе юнацьке тіло і яке це було чудо. Вдарило, обпалило, звуглилася душа — і нема рятунку, нема вороття...

А тоді це її поранення і цілі роки в госпіталях... Вона зуміла заочно закінчити медичний інститут, поїхала до сестри в далекий район, там прогриміла її лікарська слава. Я знайшов її знову, але знову було те саме.

А ти? Ти міг бути тисячі й мільйони разів убитий, тоді навіщо ж оте все? Може, вона вже й чула твоє прізвище, може, знає, що уславлений режисер Колядка — саме той молодий танкіст з цнотливим і прекрасним, як срібло, тілом? Але вона тепер не обізветься — і в цьому весь жах..."

Колядка знов удався до телеграфної мови. Не маючи ні сили, ні терпіння на листи, телеграфував на Алтай Гладунові: "Де тепер Ірочка? Повідом негайно, благаю".

Відповідь була: "Ірочка десь у середній смузі Росії". З Колядкою майже повторилося те саме, що в Будві, тільки тепер уже не коротка непритомність, а довготривале омертвіння дупгі й тіла, коли не хочеться ні працювати, ні розмовляти, ні думати, ні взагалі жити.

Він пробував згадати, про кого й про що робив свої фільми, і нічого до. пуття згадати не міг. Полководці, міністри, генерали, академіки, генеральні директори, голови колгоспів, полки на полях, ескадри, заводи, дим, грюкіт, пух і прах... А тим часом людина, що мала б стати для нього найдорожчою на світі, так страждала! І приходила в його сни, знай приходила в його сни зі своєю неземною добротою, красою і ласкавістю, якої не бачив світ! Він же через тупість своєї душі не вмів і не міг упізнати її, упізнати і знати, знати, знати...

Ах, коли б знаття, коли б же знаття!..

Але тепер він знає, що має робити. Отой відкладений фільм про сербську дівчинку він довершить. І назве його "Волосожар". І не тільки назве, а введе в нього молоденьку медсестру Ірочку і молодого танкіста, і буде цнотливий поцілунок, і цнотливе тіло, і Волосожар горітиме над осінніми придунайськими лісами (Белград ми визволяли у жовтні), і його холодне сяйво запалає над нашою далекою молодістю, і справжня Ірочка побачить десь у середній смузі Росії фільм, і все зрозуміє, згадає, простить, обізветься, і його життя й тужливі сни розімкнуться, а тоді зімкнуться вже в усвідомленості, ясності й чистоті.

Це був спалах душі, палкої і вічно молодої його дупгі, а холодний розум вперто нашіптував, що нічого не буде, що розімкнуте не зімкнеться, втраченого не повернеш і не завернеш коней з кленових мостів, і радісний колись вірш Пушкіна обертався своєю другою, тужливою половиною, де вже молодість позаду, а не попереду, і чистота без радості, а надії всі в печалях:

Я ехал прочь: иные сны... Душе влюбленной грустно было, И месяц с левой стороны Сопровождал меня уныло.

КЛЮЧ ВІД СЕЙФА

Платонові Вороньку

Капітан був високий, худий і розчухраний: шинеля піддиркана, ґудзики на ній застебнуті й незастебнуті, ремені перекособочені, кобура з пістолетом зсунулася кудись аж за спину. З усього видно: чоловік цивільний, коли б не війна, то не став би ні капітаном, ні начальником оцих курсів і не мав би влаштовувати оцей перегляд ."особового складу" на морозі, серед снігів, під тремтливими білими берізками, душі яких, мабуть, замерзли так само, як душі оцих людей, що віднині мали зватися слухачами військових курсів підривників-диверсантів.

Якийсь час каштан, прискіпливо мружачись, вивчав з правого флангу довіу, далеку від бажаної стрункості шеренгу, тоді знеохочено махнув рукою.

— Слухати мене уважно! — недбало й роздратовано кинув своїм підлеглим.— Всім чути? Так і запишемо. Прізвище моє Єрмошкін. Каштан, як ви вже встигли роздивитися. Чоловік я вредний, єхидний і немилосердний. Всім чути? Запишемо. Вимагатиму безпощадно! За три місяці з вас треба зробити геніїв підривної справи. Може бути — не дадуть нам і трьох, місяців. Запитання є?

Запитань не було.

— Тепер поглянемо, яких нам прислали орлів,т— насмішкувато мовив капітан і ступнув до правофлангового, найвищого з усіх, з білим, ніби в жінки, лицем.— Прізвище?

— Дерябкін! — гаркнув правофланговий.

— Під свого капітана підлаштовуєшся? Я Єрмошкін, а ти Дерябкін? Так і запишемо. Але я для вас усіх — капітан і начальник курсів, а ти — рядовий Дерябкін. Підривну справу знаєш?

— Так точно! — пальнув Дерябкін.

— Вигляд геройський. Хвалю. Ким був у підривників?

— Поваром!

Регіт бахнув такий, що між березами заметалися перелякані ворони, які досі ховалися десь у гіллі й придивлялися до того, що діється внизу.

— Одставити сміх! — скривився капітан, бо сміялися з цього вчорашнього підривницького повара, але й з нього теж. Сміх не розбирається, не визнає ні звань, ні посад. Тут виходило й геть недоречно: щойно капітан оголосив, що він чоловік єхидний, а його підлеглі одразу відплатили єхидством йому самому.

Капітан одвернувся від Дерябкіна і ступнув до Осениці, який стояв у шерензі другим. Осениця не міг похвалитися зростом, але на ці курси хтось підбирав людей взагалі низькорослих, так ніби вважав, що найпершою ознакою підривника має бути непомітність,— ось і вийшло, що його випхали другим з правого флашу, і тепер він мав прийняти на себе весь гнів капітана Єрмошкіна.

— Професія? — крізь зуби процідив капітан. Осениця розгубився. Мав ои відповісти: "Підривник.

Два роки рвав скелі на Вахші",— а тоді, перефразовуючи Лесю Українку, ще й віршем: "Я той, що греблі рвав, я не сидів у скелі!" Але сказав зовсім не те.

— Я поет,— з беззахисною простодушністю відповів Осениця.

— Що, що, що? — випустив із себе всі запаси єхидства капітан.— Всім чути? Поет? А що це таке?

— Це письменник,— спробував пояснити Осениця, але капітан не потребував пояснень — він потребував жертв.

— Ага. Письменник, тобто писатель. А я оце стою і думаю: де мені взяти писаря для курсів? А тут — писатель. Прізвище?

— Осениця.

— Будеш писарем! Все ясно? Осениця мовчав.

— Чули, що я сказав? — гукнув капітан.

— Так точно!

— Повторіть наказ!

— Єсть бути писарем!

Він не міг збагнути, як можна починати життя з ворожнечі. Але полюбити капітана Єрмошкіна? За що ж? Та служба є служба, і ще до кінця того дня Осениця вже сидів у "штабі" курсів: велика порожня кімната з двома вікнами на злякані берізки в глибокім снігу, казенний сосновий стіл, сосновий до нього стілець, похмурий сейф сургучного кольору в кутку, коробка польового телефону, який не дзвонив і не "говорив" ні туди, ні сюди. Може, загадково мовчав до часу?

Вони прибували в це підмосковне містечко П. на курси підривників групами й поодинці протягом ночі, вранці, вдень, знаходили серед беріз два цегляні корпуси довоєнного гірничого технікуму, а там уже їх чекали, вже діяв наймилі-ший серцю кожного солдата харчоблок з головним поваром, непідкупним узбеком Усмановим, вже був старшина з традиційно українським прізвищем на "ко", а біля нього — чотири сержанти, як бджоли біля матки,— вірні к кусючі: "Виходь на стройові заняття! Струнко! Кроком... Бігом! По-пластунськи!.." Де все це взялося? Невже їхній розчухраний каштан? Шорсткий, як наждак, але який же, виходить, організатор!

Капітан виник перед Осеницею після сніданку. Одна нога тут, друга вже десь там. Надворі, знемагаючи на морозі, схлипувала трощена-перетрощена полуторка.

Осениця не ждав такого раннього начальства, сидів за столом і орав носом свіжий номер "Правды" з статтею Еренбурга. Капітан все побачив, зрозумів, єхидно кинув з порога:

— Окуляри треба носити!

Осениця підхопився, хотів рапортувати (про що, про що?), капітан зупинив його помахом голови.

— Одставити рапорт! Я сказав: окуляри треба!

— В окулярах не взяли б,— простодушно пояснив Осениця.

— В підривники?

— В армію.

Міг би розповісти, як рвався в лижний загін, сформований із студентів Літінституту, і як його через поганий зір делікатно відсунули. Міг би й про те, як втратив зір на Памірі. Туди їхав за комсомольською путівкою з очима, як у степового орла. Хлопець з Роменщини, чуб — вороним крилом, на грудях яскрава квітка, в, душі — громи й надії. Нічого не вмів, навчився рвати скелі, а тоді невдалий вибух— і оце з очима(! Струснуло тоді йому не самі очі, а й душу, всього струснуло, може, й вірші почав... Хоча про Таджикистан так нічого й не склалося, а все про рідне, про Сумщину, Роменщину, золоті поля, загадкові могили і ще загадковіших людей...

— Доброволець? — чи то спитав, чи ствердив капітан.

— Доброволець.

— Всі ми добровольці. Значить, так. Хто питатиме — я в Москві. Буду ввечері. Все ясно?

— Так точно!

— Так і запишемо.

Осениця ще не міг тоді знати, що капітан Єрмошкін починав з обліковця на кам'яному кар'єрі, тому й звик повторювати: "Так і запишемо",— хоч це діялося давно, в часи мало не доісторичні Згодом він бурив шпури для вибухів, тоді став директором каменоломні, вчився в інституті, очолював щось досить значне і важливе. А тепер не було для нього важливішого, ніж ця школа підривників.

Сержантам було звелено, щоб курсанти не зледащува-лися, взятися за стройову підготовку, а надвечір наступного дня капітан привіз чи то з Москви, чи й не знати звідки майора, який мав читати лекції про вибухові речовини. Майор Поляков, ще вчора доцент університету, хоч мав уже на собі військову форму, залишався й далі глибоко цивільною людиною, про що свідчили його окуляри з товстими скельцями, майже дитячий подив і розгубленість, коли перед ним "печатали" крок, вітаючись, а надто ж портфель з конспектами лекцій, якого вчорашній доцент ніяк не хотів замінити польовою командирською сумкою. Курсанти одразу ж незлобиво прозвали майора "фігурним зарядом", мабуть, маючи на увазі комічність його фігури і деяку невідповідність їхньому майбутньому суворому призначенню, однак згодом мали пересвідчитися, що Поляков свій предмет знає досконало і знання видобуває не так з портфеля, як з власної голови.

Осениця, хоч мав би сидіти весь час у штабі, теж бігав на заняття, які вів майор Поляков, і теж хапливо записував кожне його слово про всі оті тротили, тетрили, гексогени, ксилоли,— таке все далеке, чуже і навіть

вороже поезії, яка, хоч і не полишила Осеницю в ці страшні місяці остаточно, але відходила від нього повільно й непомітно, як ранні літні ягоди, навідуючи лиш зрідка то словом, то рядком, то несподіваною барвою, відчуттям, настроєм, але все це не записувалося, а тільки ставало на обріях пам'яті несміливими сподіваннями майбуття. Ось закінчиться війна — і тоді!.. Розгромимо проклятого фашиста — і вже тоді!.. Все буде, як переможемо! Все тоді, все, все, все! А зараз — "идет война народная, священная война..."

Про те, що він поет, ніхто не згадував. Забули чи й не чули? Писар тут був вище поета. Писар під боком у капітана, їхнього повелителя і бога, а поети — хто вони й де? Коли б хто й згадав про те необережне Осеницине повідомлення перед строєм і попросив його почитати вірші, то він не став би читати свого, а читав би їм Тичину, Рильського, Малишка і своїх друзів по Літінституту — Твардовського, Луконіна, Наровчатова.

Але він був тільки писар, і цим окреслювалося коло його існування.

Вже в перші два дні довідався, що, крім харчоблоку з незворушним Усмановим, курси вже мають склад боєприпасів, обладнані навчальні класи, полігони для практичних занять за містом у кар'єрах цементних заводів, навіть клуб, у якому дружина каштана Єрмошкіна, маленька, мов кубик, жіночка, вже організувала художню самодіяльність.

Осениця злякався, що все це так чи інакше доведеться йому переписувати, але ніхто нічого не вимагав, уся його служба зводилася тільки до чергування в "штабі",— це вимагало терплячості, якою селянського сина не здивуєш,— ото й усього.

Капітанова дружина виявилася ще ліпшим організатором, ніж її чоловік. Вже на третій день вона влаштувала концерт у їхньому клубі, на концерт приведено всіх курсантів, капітан Єрмошкін, майор Поляков, старшина, сержанти, повар Усманов, Осениця, старший сержант — начальник складу боєприпасів, сиділи в першому ряду, в залі, ясна річ,

ніхто не топив, але на перший ряд і на сцену дихали всі курси, і здавалося, що там трохи тепліше.

Концерт відкривала дружина капітана Єрмошкіна. Вийшла на сцену в чорному оксамитовому платті, в лакованих черевичках, бліда, чотирикутна і натхненна, як уславлена Валерія Барсова, стиснула руки на грудях, розставила ноги, щоб міцніше впиратися в шершаві дошки сцени, ледь помітно кивнула піаністові — курсантові з інтелігентської родини, заплющила очі, скинулася лицем і відчаєно заголосила: "Соловей мой, со-о-олове-ей!.."

— Склади ноги докупи! — грубо ввірвався в солодкі звуки Аляб'єва шорсткий голос капітана Єрмошкіна, і Осениця ладен був убити його за це грубіянство. "Варвар! — подумав він обурено й нещасно.— Який варвар! І від цього чоловіка залежить моя доля і доля нас усіх..."

Ще мовби вчора був Осениця на Тверському бульварі, чув голоси уславлених, благородних, витончених, а сьогодні з висот поезії мав звергатися в прірви жорстокої щоденності, на дні якої ждав його каштан Єрмошкін. І не було ради.

Хіба що співати з своїми хлопцями-курсантами пісеньку, складену мовби про їхнє містечко: "Помнишь городок провинциальний, тихий, захолустный и печальный..."?

Мала втіха.

Чимсь рідним війнуло, коли довідався, що капітан привіз викладача стрілецької справи молодшого лейтенанта Сніцаренка. Не земляк часом? Біля Осениciного села був хутір Сніцаренків, там споконвіку жили загадкові люди, які розмандровували по всій Україні, різьбили ганки й вікна в багатих домах, рідкісні меблі, іконостаси в церквах. Може, цей молодший лейтенант з тих Сніцаренків, земляк, рідна душа?

Дванадцять годин занять і чотири години самопідготовки щодня — не дуже розженешся, щоб знайти вільну хвилину в курсанта або командира. Осениця таки влучив хвилю, коли молодший лейтенант був вільний від занять, з простодушною довірливістю поліз йому в очі.

— Товаришу молодщий лейтенант, ми з вами не земляки? Я з-під Ромен?.. Осениця...

Сніцаренко був як іржавий дим у вірші відомого поета. Хирлява постать, тонка шия, шапка до вух, шинеля хомутом. Мабуть, проповз на животі від рядового до молодшого лейтенанта, без освіти, без знань, без царя в голові, але вірний богові службістської запопадливості, який вивезе, винесе і вознесе кожного, хто буде відданий. Почувши недоречний белькіт про "земляка" і якісь Ромни, молодший лейтенант стрепенувся, найоржився, накукурічився, видовжив тонку шийку, вп'явся в Осейицю гострим, як багнет руської трьохлінійки, поглядом.

— Як ви стоїте перед командиром! Що за безобразіє! Струнко! Чому я не бачив вас на заняттях по стрілецькій справі?

— Я... Я — писар,— знітився Осениця.

— Писар? А хто звільняв вас від занять по стрілецькій справі?

Осениця мовчав. Справді — хто? Сам себе звільнив і увільнив.

— Чи, може, ви забули, що йде війна з фашистом? — доскіпувався молодший лейтенант.— І що кожен, кому народ довірив зброю, повинен... Ви повинні вміти розібрати й зібрати будь-який з видів існуючої стрілецької зброї вдень і вночі, з зав'язаними очима й уві сні, з руками й без рук, на землі й під землею, на воді й під водою, в атмосфері й у стратосфері! Вам ясно?

— Так точно!

— Повторіть! І щоб завтра були в мене на заняттях! Ось тобі й землячок!

А щоб Осениця не дуже нудьгував, перед обідом прибув з Москви на новенькій тритонці одягнений з голочки молоденький майор, прорипів хромовими чобітками по пустій кімнаті їхнього "штабу", виметнув з розкішної (жовта шкіра, лискучі, як сонце, замки) польової сумки великий синій конверт, весело спитав:

— Хто тут приймає пакети?

— Мабуть, я,— сказав Осениця, підводячись.

Майор без особливого захвату ковзнув поглядом по його ватяному кавалерійському бушлату, по "кирзякях", які не надаються до чищення, по далекій од вишуканості шапці (яка до того ж була затісна для великоголового писаря), з видимим жалем покрутив у руках конверт, але все ж вимушений був з ним розлучитися, ляснув пакетом об стіл перед Осеницею, звелів-попросив напівусміхнено-напівзнущально:

— Розпишіться і вручіть начальнику курсів! Осениця розписався, відкозиряв ляльковому майорові, відімкнув сейф (ключ стирчав у замку, бо в сейфі ще не було чого замикати), поклав туди пакет (великий синій конверт, чотири сургучеві печаті по краях, п'ята — посередині, а в самому конверті мовби й нічого немає, такий він хлялий), зачинив важкі повільні дверцята, клацнув замком і вкинув ключ до глибокої, як торба, кишені свого кавалерійського бушлата.

Горніст подавав сигнал на обід, і Осениця зітхнув, шкодуючи, що прогаяв з майором час і не встиг до Усманова "на пробу", простіше кажучи, пообідати перед обідом, бо всі ті, кому вдається відкрутитися від загального строю, обідають коли не тричі (до, щд час і після), то неодмінно двічі: до обіду і під час обіду, разом з усіма. А коли зважити на

те, що для солдата найдорожче — це сон і обід, то можна зрозуміти Осеницю і його зітхання.

Він вирішив піти сьогодні на обід після всіх. Ризикував, що нічого в Усманова не залишиться, та міг і виграти, коли передбачливий повар прибереже для начальства найжирні-шої каші. А де начальство, там і писар. І влади ніби не має, і значення не вельми, а може, колись і згодиться. З Усмановим же тут інше. Тільки з Осеницею міг поговорити повар про наймиліше серцю.

— В Маргелані був? — питав він Осеницю.

— Ну!

— А в Янгиюлі?

— І в Янгиюлі.

— А в Намангані?

Був чи не був, а міг відповідати ствердно. Бо скрізь дзюркоче вода в ариках, і старі карагачі кладуть густу тінь на землю, і в чайханах синьо й зелено мальовані піали з тисячоградусним кок-чаєм у них, і цілі стоси свіжих перепічок на дастарханах.

Осеницю Усманов ждав більше, ніж самого начальника курсів, і сьогодні зустрів стурбованим:

— Чому запізнюєшся, товаришу писар?

— Служба,— розвів руками Осениця.

Він повісив свій бушлат на звичному місці біля дверей, щулячись після морозу, розминаючи іілечі в блаженному теплі, пройшов до столу, де завжди сидів, спитав Усманова:

— Чим сьогодні годуєш, земляк?

— Борщ з свининою і бухарський плов.

— Бухарський? Щось я не пам'ятаю, чий їв.

— У таджиків нема. Таджики не знають. Бухарський — це в нас. Рис, бараняче салй і кишмиш. Райська їжа!

— Ну, ну, спробуємо твоєї райської їжі, Усманов.

— Добавки попросиш!

— Коли даси, то й попрошу.

— Ти спробуй, спробуй!..

Так обідаючи, можна було, полинути згадкою і на Україну, і на Вахш, і на Ферганський канал... Можна б усе, та, бач, війна.

Осениця сидів, їв, короткозоро пас очима бушлата, аж Усманов подивувався: "Ти так стережеш свого бушлата, ніби в ньому твоя наречена!" — "Військова таємниця",— поважно усміхнувся Осениця.

Він пообідав, подякував Усманову, надягнув бушлата, скрутив товстезну цигарку з махрою, закурив і пішов до "штабу" ждати свого капітана.

Капітан прибув уже поночі, змерзлий, ще розшарпаніший, ніж завжди, визвірився на Осеницю, коли той стрибнув йому перед очі, щоб доповісти, рвав ремінняччя на собі, рвав ґудзики шинелі, бігав по кімнаті, кидав то в один куток, то в другий:

— Печення й варення дають! Баришню знайшли! Пиши— не пиши... А де інструктори підривної справи? Хто мені навчить людей! Сидять, морди надувають! Що? Я питаю — де? А ви що мені?

Осениця стояв мовчки, капітан налетів на нього, здивувався й обурився.

— А ви чого? Що вам треба? Чого стоїте?

— Товаришу капітан, вам пакет.

— Пакет? Що за пакет?

— З Москви.

— Чого ж стоїте? Де пакет?

Осениця шугнув до кишені свого бушлата, засунув праву руку мало не по лікоть, але, мабуть, не туди попав. Мерщій шаснув лівою рукою до іншої кишені, але пальці й там не намацали нічого залізного. Він гарячково нишпорив у обох кишенях, нахиляючись то в один бік, то в другий, нічого не знаходив, а капітан дивився на Осеницю пильніше й пильніше, підійшов до нього ближче, став упритул, розглядав свого писаря вже з цікавістю, з відвертим глумом в очах, тоді гримнув:

— Що ви мені тут насоси розкачуєте? Де пакет?

— Ключ,— пробурмотів" Осениця,— ключа ніяк не...

— Який ключ?

— Від сейфа. Він був отут... У цій кишені... Я замкнув сейф і... А тепер...

Капітан мовчки порахував до десяти (в зворотному порядку, як усі підривники), спесиво задер голову і процідив:

— Ваш ключ мене не цікавить. Вам ясно?

— Так точно.

— Можете записати. ї ще — можете зарубати собі на носі. Даю вам двадцять чотири години. Це багато, але я добрий. Коли через двадцять чотири години пакет не лежатиме отут на столі, я віддам вас під трибунал. Вам ясно?

— Так точно.

— До вашого відома, тут уже були курси підривників.

— Коли? — здивувався Осениця.

— Перед нами. Ще койки теплі від тих, хто в них спав. І не такі, як ви. Ясно? Де вони? Пішли битися за Москву. І ніхто не вернувся. Ясно? Можете записати. Ніхто не вернувся. А тепер тут ми. І я не потерплю роззяв, нехлюїв і головотяпів!

Він грюкнув дверима і щез. Осениця ще пошукав у всіх своїх кишенях, позазирав у кутки, під стіл, стілець, під сейф, за маскувальні запони на вікнах,, нічого не знайшов, зітхнув, погасив світло, вийшов з приміщення, здивував вартового, не обізвавшись на його привітання, посунув по снігу,

наштовхнувся на березу, став біля неї, вперся плечем у холодний стовбур.

Пригадував, де був і що робив після того, як поклав пакет до сейфа, замкнув сейф і сховав ключ до кишені. Не був ніде, крім їдальні й штабу. Ні з ким не зустрічався, не говорив, крім Усманова. Бушлат скидав тільки в їдальні, але мав його весь час перед очима. Не спав. Не ловив гав. Не піддавався на ворожі підступи. Не, не, не...

А ключа все ж немає.

Осениця пішов до Усманова.

— Слухай, Усманов, я в тебе обідав?

— Обідав? У мене? А в кого б же ти обідав?

— Ти відповідай, коли я питаю. Обідав?

— Обідав.

— У тебе?

— У мене.

— Бушлат оцей на мені був?

— Бушлат.

— Я його скидав?

— Його.

— Він висів отам?

— Висів.

— Ніхто його не брав?

— Не брав.

— Та-ак,— сумно промовив Осениця,— тепер усе зрозуміло.

— Що тобі зрозуміло, товаришу Осениця?

— А я й сам не знаю. Ти ж бачив мій бушлат.

— Бачив.

— Але не бачив, що в кишені був ключ. Великий ключ від сейфа.

— Не бачив.

— Ну, от. Ключ пропав. І ніхто не може мені сказати, куди він міг подітися. Ти вже тут усіх знаєш, Усманов. Ти от скажи: фокусників тут немає?

— З цирку? Немає.

— Нечистої сили теж немає?

— Яка нечиста сила? Війна, товаришу Осениця! Але шайтан міг бути. Знаєш шайтан?

— Нечисту силу нашу ти не визнаєш, а свого шайтана мені підсовуєш? Ти ще б про магнетизм, флюїди або щось інше... Гаразд.

Полетіти ключ не міг, бо без крил. На голові я не стояв. Що могло ще з ним статися? Ключ можна загубити, продати, подарувати, віддати так, проміняти, заховати, закинути. Нічого цього я не робив. У мене могли ключ випросити, видурити, вкрасти, відняти. Не було й цього. Тоді що ж?

— Он іде вечеряти майор Поляков, спитай у нього,— порадив Усманов.

Майор увійшов, делікатно причинив за собою двері, поставив на підлогу товстий портфель, заходився протирати запітнілі з морозу окуляри.

— Товаришу майор, дозвольте звернутися,— стаз перед ним Осениця.

— Хвилиночку. Хто це тут? А, це ви, товаришу писар? Що ви хотіли? Я до ваших послуг.

Осениця почав про ключ, майор нічого не міг збагнути.

— Ключ? Від якогось сейфа? Але ж... даруйте... Я тут... Так би мовити...

— Я до вас, як до представника точних наук. От був ключ і зник. Таємничо й нерозгадано. Був і нема. Ніби випарувався, як роса на сонці. Не втонув, не заритий у землю чи в сніг, зник — і все.

— Сублімація,— надягаючи окуляри, спокійно пояснив учорашній доцент.

— Сублі... Як ви сказали, товаришу майор?

— Сублімація. Перехід твердого тіла одразу в газовий стан, минаючи рідинний.

— І сталь теж може — отак? .

— І сталь. Від вибуху. Цілі острови стають хмарами газів од несподіваних вулканних вибухів. Ви повинні знати, що від вибуху тротилової шашки розвивається потужність більша, ніж од Дніпро ге су. Щоправда, в мікромільйонні частки, секунди, але ж розвивається.

— Товаришу майор, ніякого вибуху не було!

— Я й не вимагаю від вас вибуху. Ви спитали — я пояснив.

Осениця подякував і тихенько відсунувся від багато-мудрого майора.

Ніч він не спав, але це не помогло. Ключ не знаходився, хоч спи, хоч не спи.

Вранці він всіляко викручувався, щоб не потрапити на очі капітанові, дочекався, поки той погримів своєю полуторкою до далеких штабів, і мерщій подався до знайомого сержанта — начальника складу боєприпасів.

— Виручай,— попросив сержанта Осениця.

Сержант, у валянках, в новенькому кожушку, в офіцер-

ській вушанці, хитро позирнув на писаря, примружив око,

подумав, прикинув, чи пригодиться той коли-небудь чи ні,

тоді благодушно сказав: .

— Взаємовиручка в бою — головне діло} Що треба? Осениця став загинати пальці: дві толові шашки, десяток зривачів, метрів зо два дистанційного шнура, моток бікфор-дового.

— Пиши розписку!

Осениця міг написати не тільки сержантові, а й самому дияволові!

По дорозі завернув до Усманова, випросив ножа. Приніс свій скарб до штабу, розіклав на столі, став ворожити над вибухівкою. Досвід мав чималий. Міг розрахувати величину заряду за формулою Борескова 1 (от би подивувався капітан Єрмошкін!) і просто на око, керуючись відчуттям. Пішов до сейфа, оглянув його дверцята, стінки, повернувся до стола, став стругати толові шашки, нарізаючи з них "локшини". Тоді з толової локшини зробив "гірлянду", скріпивши все дистанційним шнуром і прикрасивши зривачами, навісив "гірлянду" на дверцята сейфа так, щоб вона лягла в щілину між дверцятами і корпусом, завдяки чому вибух матиме кумулятивну дію, приєднав бікфордів шнур, вивів його за двері, трохи помилувався досконалістю своєї роботи і став шукати сірники.

Перед тим повідчиняв вікна, щоб полегшити дію вибухової хвилі, двері теж розчинив навстіж, вартовому біля штабу спокійно сказав:

— Ти б міг збігати в харчоблок? Віднести Усманову оцей ніж.

— А пост?

— Вважай, що я постою за тебе.

1 Боресков — російський мінер XIX ст., формулою якого для розрахунку величини зарядів користуються в підривних роботах ще й досі.

Вартовий знав: пост залишати не можна. Але знав він і те, що коли щось понесе Усманову, то повар віддячить як не кашею, то хоч супом. А що солдатові треба?

— Не обдуриш? — сторожко роззираючись, спитав вартовий.

— Слово!

— Ну, держи гвинтівку, а я побіг.

Осениця не став ждати, поки затихне тупотіння його чобіт, схилився над кінцем бікфордового шнура і запалив сірник. Вогник побіг по шнуру, мов сонячний зайчик.

Осениця завбачливо став за товсту березу, повільно лічив: "Десять, дев'ять, вісім, сім..." Рвонуло так, як він і сподівався, не занадто гучно, але з достатньою силою. Принаймні вороння й сороки в березах сполошилися і спантеличилися, а вартовий, так і не встигнувши поласувати усмановським супом, прилетів до штабу захеканий і переляканий.

— Що? — ще здалеку кричав він.— Ти що тут? Хто це? Диверсанти? Бомбьожка!

— Тримай гвинтаря, зараз підемо дивитися, що воно там і як,— спокійно зустрів його Осениця і повів за собою до повної диму кімнати.

Сейф сургучно темнів у брудному димі, товсті дверцята, мов одрізані бритвою, лежали на підлозі, Осениця відважно ступнув ближче, засунув руку в нутро сталевого сховища і дістав звідти цілісінький пакет з п'ятьма незачепленими червоними печатями.

— Бачив? — спитав вартового.

Той мовчки задкував, ніби від нечистої сили, але задкування те пояснювалося не переляком або надмірним захватом чародійництвом Осениці, а тим, що знадвору почулися сердиті кроки, які могли належати тут тільки одному чоловікові: капітанові Єрмошкіну.

Капітан увійшов, поглянув на погром, все зрозумів без пояснень, Осеницю, який кинувся до нього з пакетом, мовчки відтрутив рукою, наблизився до сейфа, довго нахиляв голову то в один бік, то в другий. Тоді різко кинув:

— Хто?

— Товаришу капітан, дозвольте вручити пакет! — випалив Осениця.

— Я питаю — хто готував вибух?

— Я, товаришу капітан.

— Розраховував хто?

— Я, товаришу капітан.

— Ви?

— Я, товаришу капітан.

— Давайте пакет! *?

Осениця віддав пакет, і в душі в нього задзвеніло щось таке радісне, як поезія. Забувши про все на світі, він нахабно попросив:

— Дозвольте закурити, товаришу капітан?

— Куріть,— промимрив той, розриваючи цупку обгортку пакета і відходячи до вікна, де було світліше.

Осениця сягнув до кишені за махоркою, але махорки не знайшов. Не було її і в другій кишені. А він же пам'ятав, що ще зранку була. Курив перед тим, як піти по вибухівку. І курив свою махорку. Не просив ні в кого. Ну, потім ніколи було, забув про все на світі, але ж перед тим...

Осениця вивернув одну кишеню, другу. В куточку правої шов розійшовся, утворилася дірка. Дірка — то й дірка. Знайдено махру там, куди вона просипалася. Осениця розірвав шов так, щоб у дірку пролізла рука, став нишпорити в полі бушлата, добрався до махорчаних цурупалків, і тут пальці його наткнулися на щось холодне й тверде.

Осениця глянув на капітана. Той уже прочитав папір з пакета (не було чого й читати!), складав його недбало. Треба б підождати, поки капітан піде, а вже тоді... Але якась темна сила штовхала Осеницю до дій необачливих і небезпечних, його пальці вхопили оте холодне й тверде, рука висмикнулася з кишені, на долоні в писаря блиснув сталевий ключ од сейфа.

— Товаришу капітан,— розгублено прошепотів Осениця.— Ключ! В кишені дірка, провалився в полу, а я...

Від Єрмошкіна можна було сподіватися будь-чого: розжалування з писарів, гауптвахти, трибуналу. Від такого ні порятунку, ні пощади.

І він справді посунув на Осеницю, весь перекривлений од зневаги, гніву й немилосердності.

— Ви! — вичавив крізь зуби.— Морочили мені голову! Тичина, Маяковський, Вєра Інбер! Призначаю вас старшим інструктором підривної справи! Ясно? Повторіть наказ!

— Єсть бути старшим інструктором підривної справи! — клацнув закаблуками Осениця.

Не міг тільки збагнути, до чого тут Віра Інбер. Може, вона улюблена поетеса капітана Єрмошкіна?

З енциклопедії "Великая Отечественная война" (стаття "Рельсовая война", стор. 608.).

З 3 серпня до 15 вересня 1943 р. радянські партизани на окупованій території РРФСР, БРСР і УРСР для надання допомоги Радянській Армії в довершенні розгрому'німецько-фашистських військ в Курській битві і розвитку загального наступу провели велику операцію. За першу ніч операції було підірвано 42 тисячі рейок, В діях, що розгорнулися на величезному просторі — тисяча кілометрів уздовж і 750 кілометрів у глибину фронту, брало участь близько 100 тисяч партизанів. Протягом усієї операції підірвано близько 215 тис. рейок, пущено під укіс багато ешелонів (тільки білоруськими партизанами — 836 ешелонів і 3 бронепоїзди), підірвано мости, станційні споруди. На деяких залізницях рух був затриманий, а магістралі Могильов — Кричів, Полоцьк — Двінськ, Могильов — Жлобін не діяли цілий серпень.

Де ти, Осенице? — хотілося тоді гукнути через фронти, бої й відстані. Та хіба тільки тоді?

ДУХ

ЧИНГІСХАНА

Юрію Кондуфорові

Як Гаваа вгадував путь, капітан Бояр не міг збагнути. Безмежний степ, ледь освітлений тьмавим місяцем, що покрадьки прозирав крізь попелясто-чорні холодні хмари, стелився навсібіч з такою вбивчою

одноманітністю, що годі було й думати зачепитися тут за щось оком. Ні деревця, ні кущика, сухий сніг під колесами, десь ледь помітний горбик, там мовби улоговина, газик їхній то підстрибне, гуцикне, то легко скотиться вниз, то насилу вичалапкається по слизькому схилу, але куди тут їхати, де шукати сліди, як знайти сомон — самотнє далеке стійбище, — цього Боярові ні уявити, ні знати, ні вгадати.

А Гаваа їхав монгольським степом, ніби вулицею великого міста, обставленою знаками, світлофорами і доброзичливими регулювальниками. Ще й мугикав собі під ніс пісеньку. Щоправда, пісенька з одного слова, але хіба то важить?

— Однак головне в пісні не скільки слів, а скільки думок,— пояснив він каштанові, коли той подивувався такому, сказати б, обмеженому співові.

— Але ж у тебе тільки одне слово. Які ж там думки?

— Одне? А яке слово, товаришу капітан! Бамбуйка! Розумієте?

— Що це таке?

— Річка.

— Річка? Тоді до чого ж тут пісня?

— А що таке річка? Річка — це коли кінчається сухий степ, коли починаються зелені тінисті ліси, коли тайга і глибокі сніги, а в тайзі — ведмеді, лосі, кабани, соболі, може, й тигр Є. Ось яка пісня!

Обидва були в кожушках, у валянках, в хутряних рукавицях, бо в газику майже як і в степу — не надихаєш, не нагрієш. Переднє скло замерзало зсередини, обростаючи товстим шаром інею, і Бояр знай

протирав його торбинкою з сіллю, стежачи, щоб прозоре віконечко було бодай перед очима у водія. Гаваа сміявся.

— Однак мені й дивитися не треба, вгадаю дорогу наосліп.

— Тут такий степ, що й не людина його може знати, а хіба що він людину,— сказав роздумливо Бояр.— Степ просторий, а людей мовби й немає в ньому. Мало людей.

— Мало? — здивувався Гаваа.— Однак хто зібрав кожушків і валянок для п'ятнадцяти тисяч червоноармійців, для цілої дивізії? Хіба не арати? А хто подарував фронту танкову колону "Революційна Монголія"? А хіба маршал Чолбайсан не передав маршалу Сталіну два мільйони тугриків для ескадрильї "Монгольський арат"? Де беруться тугрики? їх дають люди. Отож є люди в монгольських степах. Хіба ти їх не бачив, товаришу капітан? І хіба не приймав у аймаках у фонд допомоги вашій армії коней, верблюдів, овець і кіз?

— Не можу звикнути до зим у цих степах,— зітхнув Бояр.

— Взимку над степом літають духи зла,— пояснив Гаваа,— сім'я збирається в юрті, господар приносить аргалу, розпалює вогнище, і духи зла відлітають.

— А хто опиниться в степу, як оце ми?

— Однак" монгол не лякається. Зима дає йому силу. А літа він не любить. Влітку все ліниве: люди, звірі, трава.

— Ще не зустрічав я тут вовків,— сказав Бояр.— Вовки в цих степйх водяться?

— Однак вовки є. Худоби багато — багато вовків. На м'яку траву — жорстоке сонце. Завжди так.

— Я чув, ніби у вас є легенда, що дух Чингісхана після його смерті вселився у велетенського хижого вовка і що той вовк досі десь блукає монгольськими степами. Ти чув про Чингісхана, Гаваа?

— Однак чув. То не монгол.

— Як-то? Я вчитель історії, знаю.

— А що ти знаєш, товаришу капітан? Бачиш, які монголи? Добрі й прості А цей народився, як вовк. Перегриз усіх своїх. Братів, родичів, матір свою, сина свого найстаршого Джучі вбив тільки за те, що той не став такий жорстокий серцем, як він сам. А тоді пішов у інші землі, на інші народи. Однак не траву нюхати пішов.

— Це я знаю.

— Малим Чингісхан боявся собак. Може, й вовком став, бо ж вовки найбільше бояться собак. Бояться і ненавидять. А він був і собака, і вовк.

Бояр мовчав. Міг би розповісти Гаваа про Калку і про спалений Київ, про те, як у Середній Азії за три роки орди Чингісхана знищили стільки, що не вдалося відновити того й за шістсот років, про те, як помстився кривавий Темучжин афганському городу Баміану, де випадковою стрілою вбитий був улюблений його онук, син Чагатая, Мутукен. Коли Баміан взяли, Чингісхан звелів, щоб убивали будь-яку живу істоту з будь-якого роду людей і будь-якої породи скотини, диких тварин і птахів, не брали жодного полоненого і ніякої здобичі.

Та хіба тільки Чингісхан? Александр Македонський за смерть Гефестіона теж платив спустошеннями і масовими вбивствами. А фашисти в своєму озвірінні перевершили найкривавіших убивць.

Може, Гітлер — це породження міазмів і падалищ Європи, але тоді як же міг з'явитися в цих вільних і дико прекрасних степах Чингісхан?

— Як же могло статися, що монгольська мати народила такого страшного чоловіка? — вголос подумав Бояр.

— Однак хіба то матері народжують таких людей? — спокійно мовив Гаваа.

— А хто ж?

— У Чингісхана був шаман Кокочу. Страшний чоловік. Сніг під ним розтоплювався, коли він сідав, пара била до самого неба, слова його були теж як та пара з розтопленого снігу. Він кричав Темучжинові: "Бог повелів, щоб ти став повелителем світу!" Згодом Темучжин убив і Кокочу, бо шаманів треба вбивати. Та слова їхні повзуть, мов змії.

— Шаманів убивають за те, що вони помагають прийти до влади,— сказав Бояр.— Не вб'єш — вони так само добудуть владу іншим. Ти знаєш, як помер Чингісхан?

— Однак звідки мені знати?

— Він не вірив, що має колись померти, і шукав способів для життя вічного. І що більше вбивав людей, то дужче хотів жити вічно. Не хотів знати тої простої істини, що коли* вбиваєш інших, то водночас укорочуєш і власне життя. І ось коли вже був старий і знесилений походами і злістю, почув, що в Китаї є даоські ченці, учні великого мудреця Лао-цзи, які знають таємницю безсмертя. Сам Лао-цзи прожив понад двісті років і міг би жити й ще, але втомився і відійшов до предків, лишивши своїм учням мудрість і знання вічності. Тривалість їхнього життя залежить від глибини пізнання всього сущого і від неухильного дотримування пізнаного. Чингісхан був у далекому, поході на річці Джейхун, там він упав з коня, і вперше перед ним з'явилася смерть, і він злякався і послав до Китаю по лаоського ченця Чан Чуня, який знав таємницю безсмертя. Чан Чунь довго йшов до Чингісхана, сподіваючись, що зможе вмовити цього кровожерного чоловіка припинити війни і повернути мир людям. Він

знайшов цього повелителя війни і миру, життя й смерті немічного й зляканого, хоч і далі оточеного пишнотою й покірливістю, вдень і вночі пильнованого кешиктенами — головорізами, закутаного в коштовні хутра, у лисячій шапці з соколиним пером, у чоботях з носками, схожими на свиняче рило. Чингісхан спитав Чан Чуня: "Ти знаєш таємницю безсмертя?" Той відповів: "Є засоби берегти своє життя, але немає ліків безсмертя". Чингісхан відпустив даосів з щедрими дарунками, в зарозумілості своїй вирішивши, що він понад усіма мудрецями. Вони не обіцяли йому безсмертя, а він вірив, що знайде його в нових війнах і в нових убивствах і нищеннях, тому і пішов на тангутів, з якими бився все своє життя. Там, під стінами столиці тангутів Сі Ся, знов скинув його на землю кінь, і знов умирав Чингісхан, тепер уже по-справжньому, але знов вимагав од своїх синів і полководців крові й смертей, смертей і крові, так ніби хотів відплисти в її страшних потоках у ту вічність, до якої так прагнув своїм жорстоким серцем. Там він і помер в п'ятнадцятий день середини осені року свині, що по-нашому означає двадцять дев'яте серпня тисяча двісті двадцять сьомого року. Могила його там, де він вмер, але тіло, за його заповітом, перенесли в Монголію на гору Бурхан-Халдун, убиваючи всіх по путі, щоб ніхто не знав і не відав. Кривава тінь над землями, криваві символи його похорону. Живий дух цього кривавого чоловіка зник, а дух нищення й жорстокості далі летить над світом. Чингісхан хотів, щоб поклонялися духові його, а не тілу. А дух свій передав хижому вовку. Ти чув про це, Гаваа?

— Однак як не чути? Від гори Бурхан-Халдун до пониззя ріки Онон, де народився Чингісхан, шість днів путі. Під соснами, над долинами, де течуть Онон і Керулен, може, й досі лежить той кривавий чоловік. А хіба ми від нього? У нас є священні книги, вони записані на дереві, на шкірі, на папері і на золотих таблицях. Ніхто не писав на золоті, а бідні монголи писали! І що там сказано? Там сказано: "Хай не розстануться всі розумні істоти з радістю без страждань". І ще сказано там: "Єдине коло нашої взаємної туги і любові". А тоді й таке: "Спаси нас, охоплених потопом круговерті перевтілень".

— Ага,— майже зраділо вигукнув Бояр,— то, виходить, ви таки вірите в перевтілення? А коли так, то легенда про те, що дух Чингісхана вселився у велетенського хижого вовка...

Гаваа вирішив, що сказав уже й так задосить, і знов затягнув свою безконечну пісню з одного слова: "Бамбуйка-а-а... Бамбуйка!"

А Бояр теж, сказати б, втомився від розмов про криваву історію. Що йому Чингісхан і його вовчий дух? Хіба не мав досить власних клопотів? Вперто писав рапорти з проханням відправити на фронт, в діючу армію, але відповідь була та сама: "Виконуйте службу на визначеному вам місці". Та й який з нього фронтовик? То тільки Гаваа називає його "товариш капітан", а він же простісінький собі інтендант. Закінчиться війна, переможці хвалитимуться орденами й медалями, а він? Хіба що кіньми й верблюдами, які збирав у цих пустельних степах і посилав у фонд Перемоги?

— Однак,— спокійно промовив Гаваа,— ось ми поговорили про нього, а він уже й тут.

— Хто? — стрепенувся Бояр.

— Однак вовк. І не вовк, а цілий Чингісхан! Скільки я їх бачив, а такого — ніколи!

Бояр мерщій став терти торбинкою з сіллю скло перед своїми очима, але в темній порожнечі нічого не зміг побачити. Чорний степ, чорний сніг, чорні безвісті.

— Та он же, он він! — вигукнув Гаваа.— Я йому присвічу! Однак від фар він уже не втече нікуди!

Тільки тоді Бояр побачив далеко попереду, там, де світло щезало в темному мороці, щось невиразне, безладні пере-стриби, дикий, злий гін.

— Справді вовк? — майже зраділо вигукнув він.

— Однак,— покашляв вдоволено Гаваа.

—

— Але він утікає?

— Біжить швидше, ніж машина.

— Може, з карабіна його?

— Доженемо.

— Але ж він швидше?

— Однак вовк довго не бігтиме, стомиться, а машина залізна. Та ще полоскочу його фарами...

Досі ніч була, сказати б, суцільна для них обох і для їхньої машини. Долання простору, темряви, морозу — одноманітність і монотонність, навіть страх заблукати або розбити машину на бездоріжжі відсунувся зовсім далеко, а може, то вони його просто відганяли то неквапливою розмовою, то повільними думками, то звичайнЬю собі мовчанкою, коли вже й не думаєш ні про що, а тільки завчено робиш те, що треба.

Тепер ніч мовби розполовинилася. їхня машина, завиваючи мотором, видзвонюючи залізяччям, стогнучи, вири-плюючи, захлинаючись холодним вітром, летіла в короткому чотирикутнику простору, освітленому фарами, і в тому вузькому чотирикутнику чорно сріблився сніг і попеляста імла то сердито підстрибувала перед машиною, то знов падала на неї звідусіль, так ніби грозилася не пустити^ далі, поховати навіки серед цього мовчазного безмежжя. А там, де кінчалося кволе

світло фар і де одразу починалася різка грань страшної чорноти, велетенська сіро-бура потвора гнала поперед себе ніч, темряву, пітьму, билася об неї ногами, грудьми, всім потужним тілом, і з кожним її пере-стрибом стрибала й пітьма, і світло ніяк не могло наздогнати її чи бодай наблизитися на вузьку смужку.

— Ох, і жене! — майже з захватом вигукнув Бояр.

— Проти вітру пре,— кинув спокійно Гаваа.

— Заведе нас геть убік.

— Однак степ просторий. Завернемо, коли треба.

— І довго він так бігтиме?

— Однак, може, й цілу ніч.

— Та ти що? Не будемо ж ми за ним отак до самого ранку!

Гаваа нічого не відповів. Капітан надто балакучий. І нетерплячий. А в цих степах треба бути терплячим. Коли почав якесь діло, доводь до кінця. Женешся — не спускай з ока. Втікаєш — не озирайся. Он як той вовцюган. Бо хто озирається, той гине. І в бою, і в житті.

Возк ще довго гнав поперед себе темряву, не підпускаючи до неї смертельного для нього світла. Поки не вичерпав сили, мчав велетенськими скоками невтомно, запекло, з понурою загрозливістю, втомившись, став метатися в боки, крутитися по-собачому, підставляючи під світло то один бік, то другий, але не озирався жодного разу, хоч уже частина його тіла опинилася в світляному просторі, і хоч як він норовив затягнути, сховати все своє довге тіло в пітьму, тіло мовби ще більше видовжувалося до світла, і незабаром в темряві борсалася тільки

величезна вовча голова, а тоді стала висуватися звідти й вона, знов закрутився звір безпорадно й знесилено, і Гаваа спокійно сказав:

— Однак тепер ми його вдаримо.

Темряви вже не було. Ніч знову з'єдналася обома своїми половинами, тепер у просторі панувала мерехтлива сірість, щось змертвіле, кладовищенське, ні світло, ні темрява, невиразність, непевність для землі, для снігу, для повітря й для неба, для людей і для всього живого, та не для машини, яка всім своїм упертим залізом насувалася на смертельно виснаженого звіра невідворотно, неминуче, як нещастя й загибель.

В останню мить вовк таки зробив те, що забороняли йому дикі закони тисячоліть: він озирнувся. Може, щоб огризнутися, в останньому відчаї ввігнати зуби у ворога, може, в спробі налякати, зупинити й перепинити остаточне і тим порятуватися? Та цим тільки безнадійно згубив себе. Бо поки озирався, забув про своє тіло, забув кинути його вперед, гнати далі й далі, і воно враз обважніло, збезвладніло, втратило увесь сприт і хижу досконалість, вже воно ніби й не належало звірові, не було геніальним витвором природи, де залізна сила м'язів поєднується з таким вигостреним чуттям, яке спроможне вловлювати тремтіння променів найвіддале-ніших зірок,— тільки незграбна купа маслаччя, обтягнута грубою шкірою в цупкій, як бадилля степових трав, шерсті, зготовлена до загибелі, до смерті, власне, вже мертва, нежива, нікчемна жертва, стерво, прах.

Гаваа оберігав радіатор, тому, коли вовк озирнувся і підставив хлялий свій бік, він уміло вивернув машину так, що вдарив звіра правим колесом, краєм бампера і крилом,— ударило мовби в камінь або в стовбур товстелезного дерева, ударило й прогриміло, вся машина здригнулася всіма своїми кріпленнями й сув'язями, Бояра кинуло наперед, так що він мало не телепнувся об скло, і винувато поглянув на Гаваа, який спокійно вивертав машину вбік, вимикаючи важіль швидкості.

Капітанові першому б годилося розпоряджатися, керувати подальшими діями, але він ніяк не міг прийти до тями і тільки й здатен був на те, що повторювати все, що робив Гаваа. Той зупинив машину і мерщій відчинив дверцята, Бояр зробив те саме, Гаваа вискочив на сніг і побіг туди, де мав лежати вбитий вовк, капітан кинувся за ним. Фари світили кудись у простір, але світла було досить, щоб побачити вбитого звіра, побачити, який він величезний, хижо страшний навіть після смерті — могутні лапи мовби й далі грабастають пітьму, широчезні камінно-тверді груди готові битися об усе на світі, велетенська пащека з вишкіреними зубами готова розтерзати й проковтнути все живе, помщаточись за свою смерть, не відаючи її і не вірячи в неї.

— Однак взяли! — скомандував Гаваа, беручись за передні ноги вовка і тим самим рятуючи капітана ві^ близькості до отої страшної пащі, отих гострих, як сталь, зубів і темної тяжкої загрози.

Бояр взявся за задні ноги вовка, вони спробували підняти звіра, який зблизька видавався безладною купою маслаччя, вражав виснаженістю, майже цілковитою знищеністю,— насправді ж виявився таким тяжким, ніби примерз до землі.

— Однак, мабуть, не піднімемо? — здивувався Гаваа.

— Я й сам дивуюся,— сказав Бояр.

Вони потягли вовка по снігу, тоді довго приноровлюва-лися, впихаючи його на заднє сидіння машини, обидва змокріли від поту, і коли нарешті знов зайняли свої звичні місця, то Гаваа навіть зняв рукавиці, розстебнув кожушок і підняв навушники шапки, а Бояр, хоч теж упрів, тягаючи вбитого вовцюру, тільки розслаблено розпростався на сидінні, забувши навіть про свій обов'язок протирати сіллю вітрове скло від обмерзання. Він справді змокрів, але то не був гарячий, радісний піт приємної й корисної роботи, а щось тяжке, холодне, безнадійне, і йому стало ще холодніше в машині, ще дужче дошкуляв мороз, неприємний дрож

стрясав усе його тіло, здавалося навіть, що вицокують зуби, і Бояр лякливо позирав на свого водія: чи не чує той цього вицокування?

В машині, може, від того, що відчиняли вони дверцята з обох боків, а чи тому, що вкинули в неї оте страшне, наскрізь проморожене вовче тіло, стало так нестерпно холодно, що Бояр навіть хотів порадити Гаваа, щоб той не дуже розстібався і розманіжувався. Та вчасно збагнув, що навряд чи треба це робити. Бо саме тоді обізвався Гаваа, який досі мовчав, тільки щодуху женучи машину, ніби конче хотів якомога далі відскочити від того місця, де вони наздогнали цього клятущого звіра.

— Завернув уже, куди нам треба? — поспитав його Бояр.

— Гаваа все знає,— відгукнувся той.

Тяжкий вовчий дух заповнював машину. Ставало ще холодніше й неприкаяніше, вовчий дух мовби прагнув витіснити звідси цих самотніх, власне, обмежених у своїх спромогах людей, запановував над ними навіть після своєї смерті, морозячи їх неземним холодом, що виходив з кожної його шерстинки, з його цупкого величезного тіла.

— Не дуже приємний у нас пасажир,— здригаючись, промовив Бояр.— Як гадаєш, Гаваа?

— Однак шубу здобули хоч і для генерала! — безжурно відгукнувся той.

— Ми ж не мисливці. Та чи й треба бути ними?

— Мисливці — святі люди, товаришу капітан. Вони вбивають те, що не дає жити.

— Чому ж вони не вбили колись Чингісхана і не врятували світ від понищення?

— Однак він виявився спритнішим мисливцем. Зібрав довкола себе молодих негідників, а тоді досвідчених мерзотників — і цим здолав увесь світ. Хто міг стати проти нього? Цього вовка наздогнала машина. Я ніколи не бачив такого вовка. Може, то й не звір, хіба я знаю? Однак машина грамотна, а вовк дикий.

— Чингісхан завойовував землі з високою грамотністю,— зауважив Бояр.— Нищив там усе, і знов запановувала дикість.

— Однак, може, й краще, що він був неписьменний? — сбережно докинув Гаваа.

— Яка ж тут радість! — обурився Бояр, а тоді подумав і вжахнувся від того, що відкрилося йому зненацька в щойно почутому від Газаа. Ми звикли вважати хіба ж такими перевагами грамотність, культуру, цивілізованість, а чи справді слід їм тільки радіти, вітати їх, прагнучи ще більших висот і здобутків? Чи все на світі здатне і гідне витримати цю дорогоцінну ношу? І чи потрібна висока цивілізація для отого дикого звіра, що лежить позад тебе, цілком випадково переможений тобою, вбитий і знищений, а міг би безжально знищити й тебе, не цікавлячись ніякими злетами твоєї думки й витонченістю змислів? Страшно було б уявити кривавого Чингісхана ще й письменним. Хіба не досить мати для цього перед очима Гітлера? Кажуть, перш ніж почати проти нас, проти Європи, проти всього світу фашистську свою війну, він прочитав десять тисяч книжок про воєнне мистецтво усіх часів і народів. Чого ж навчився з них? Хіба що більшого кровожерства? І, може б, слід назавжди заборонити писати й читати книжки, де тільки залізо, кров, смерть?

Коли багато заліза, рано чи пізно проллється кров, неминуче має пролитися. Епохи невігластва і здичавіння настають після поганих володарів, а чи ж обійшлося бодай одне століття без того, щоб не віддати владу якомусь шаленцеві? Чингісхан народився на краю землі, ображений і обділений уже від народження, озлобився душею і ціле життя мстився за це світові, хотів завоювати всі гори, де ховається залізо, і всіх богів, які не знають і не визнають його віри, всі трави для

своїх скакунів і всіх скакунів для своїх воїнів. Ну, гаразд. А Гітлер? Молодість провів у одному з найпишніших міст світу, жив у центрі старої Європи, яка задибалася од надміру багатств і розкошів.

У того очі рвали багатства світу цивілізованого.

У цього — дика жадоба до світу неторканого, з невичерпаними багатствами.

Невже так буде завжди? І невже вічно метатиметься по землі хижо ошкірений дух зла і нищення? Невже здичавілі орди знов і знов наповзатимуть на землю і псевдопророки вестимуть на загибель цілі народи?

Вовк, Чингісхан, Гітлер — все сплелося й переплелося, все наповнювало Бояра відразою й здриганням ще дужчим, ніж клятий мороз, що запанував у машині від задубілого звірячого тіла, війна, хоч яка далека звідси, здавалася капітанові ще одворотнішою і незноснішою, і душа його страждала серед цих просторів безнадійно і тяжко, аж до плачу. Навіть звичайної радості мисливця, що вполював велику дичину, не відчував і хотів поспитати Гаваа, чи відчуває її хоч той, і коли так, то чому не заводить своєї "Бамбуйки", але повернув обличчя до водія і закляк у страху вже й не земному, а позасвітньому.

Розділяючи їх обох, розокремлюючи смертельною загрозою, мабуть, ще вагаючись, кого вибрати, на кого кинутися, між ним і Гаваа велетенським смердючим клином нависала вовча мордяка, і шкірилися гострі ікла, і пекельне харчання виривалося з пащі, і бульки горіли десь угорі неземним спопеляючим полум'ям. Вони не вбили вовка, а тільки оглушили, і він оклигав у машині, відринув з запаморочення, знов опанував своє могутнє тіло, звівся на ноги, зіперся на передні сидіння, навис над своїми переслідувачами, як неминуча кара часів.

Бояр не знав, чи відчув воскресіння вовка Гаваа, не міг подати своєму товаришеві жодного знаку, обізватися словом або звуком. Те саме було й з Гаваа. Два молоді, дужі, озброєні чоловіки враз опинилися в безвиході, були геть безрад-ними перед цією втіленою смертю, що в жорстокому спокої нависала над ними, вони не могли ні перемовитися між собою, ні помогти один одному, ні переглянутися, але якась іскра свідомості враз пролетіла між ними, і обидва вивірено до десятої частки секунди, з неймовірною, просто надприродною ощадливістю в рухах одночасно вдарили по ручках автомобільних дверцят і з такою самою мовчазною синхронністю вилетіли на мороз, хряпнувши з обох боків машини дверцятами, за якими лишився вовцюган.

Щоправда, Гаваа перед цим устиг висмикнути з запалювання ключі, але то вже належало до його водійських обов'язків і робилося машинально навіть і не за таких, сказати б, надзвичайних обставин.

Машина прокотилася кілька метрів і стала. Мотор затих, тепер тільки виття вітру над степом та власний спазматичний віддих чувся їм обом, вони мовчки зійшлися позад машини, спробували зазирнути в неї, але нічого не побачили, бо темно і товсто понамерзало на склі.

— Однак рукавиці забув,— сказав Гаваа.

— Рукавиці не голова,— втішив його Бояр.

— Ніколи не бачив такої звірюки. Чи воно вовк, чи що?

— Може, й не вовк.

— Однак що ж тоді?

— Тепер уже й я нічого не знаю. Може, справді дух Чингісхана?

Гаваа не відповів. Може, й вірив у духів зла, що літають над цими степами споконвіку, але ж ті завжди були безтілесні і не окреслювалися точними часовими вимірами, хай навіть і на кілька століть, а цей мав звірячу подобу і хижою витривалістю перевершував усе знане й незнане.

— Однак після такого удару і бик не підвівся б.— Гаваа не приховував свого розгублення, але тепер уже промовчав Бояр, не маючи що казати і так само відчуваючи себе розгубленим, коли й не безсилим.

Знов не змовляючись, як і в машині, тримаючись один одного, вони обійшли машину довкола, потупцяли біля радіатора, який тихо потріскував на морозі, тоді опинилися біля лівих, водійських, дверцят, знов спробували зазирнути всередину, але знов нічого не побачили. Гаваа спробував закурити і виявив, що й цигарки, як і рукавиці, теж залишив у машині. Ще трохи потанцювали, вминаючи сніг біля коліс, і аж тоді Гаваа схаменувся:

— Однак ще трохи — і вода в радіаторі замерзне.

Бояр не питав, що буде далі. Знав і так. Заледеніла машина з вовком усередині, вони на морозі, а довкола в усі боки — сотні кілометрів безлюдного степу. Як старший, мав приймати рішення.

— Казав же тобі: з карабіна,— осудливо промовив він.— Цвьохнули б цього вовцюру — і не мали клопоту.

— Однак карабін у машині.

— Це я знаю. Може, спробувати його з пістолета?

— Однак не видно нічого.

— Але маємо щось робити? Може, давай так. Ти потихеньку відчиняй двері, а я стану навпроти, і як тільки він висунеться, я його в лоб!

— Однак пістолет вовка не проб'є. •

— Та ти що? Камінь пробиває, не те що вовчий лоб! Давай, відчиняй потихеньку!

Вони зготовилися, Гаваа, притиснувшись усім тілом до дверцят, ледь чутно став натискувати на ручку, Бояр з пістолетом у руці закляк навпроти і тепер боявся тільки одного: а що, коли вовк не захоче виходити з машини? Не станеш же виганяти його звідти, як приблудного пса. Та не встиг він цього подумати, як щось клацнуло, гуркнуло, темна сила вдарила його в груди, відкинула далеко вбік, пожбурила на холодний сніг, пістолет вилетів йому з руки, яку, здається, навіть вивернуто було в плечі, Бояр лежав на твердій землі і не знав, живий він чи мертвий і на якому світі. Стогін почувся од машини, тоді сміх, тоді голос Гаваа:

— Товаришу капітан!

— Ну?

— Живий?

— Чуєш же.

— Однак і я живий.

— А де вовк?

— Однак вже нема.

Гаваа підійшов до Бояра, поміг йому підвестися. Якийсь час обидва дивилися в холодну темряву, де мовчки щез велетенський вовк.

— Як дух Чингісхана,— задумливо мовив Бояр.— Знов метатиметься по землі, знов біснуватиметься, а хто його спинить?

— Однак машина замерзає! — гукнув Гаваа і побіг заводити мотор.

Коли вже всілися і рушили, він запалив цигарку, смачно затягнувся, засміявся:

— Однак дверима по зубах! Ніхто не повірить. Ніколи не повірять. У такому просторому степу — і дверима по зубах! Не ми стерегли вовка — він нас стеріг. Хто винен? Гаваа винен!

Бояр, повільно зігріваючись, слухав його слова, думав про добровільне благородство Гаваа, що так легко й охоче брав на себе вину. Як мало на світі людей, здатних на таке.

ТАЙФУН

Треба було засвітити світло, а Марія не могла тепер згадати, де вимикачі. Пам'ятала, що десь біля дверей, і ось тут біля ліжка, і ще ніби десь, та хіба ж знайдеш у цій пекельній чорноті, а втримати в голові незмога, бо скільки вже було тих переїздів, готелів, кімнат, меблів, килимів, світильників, дверей, вікон. Але такого, як тут, ще не було.

Вчора їх возили на рисові поля. П'ятдесят кілометрів туди, п'ятдесят назад, червона дорога по червоній землі, червоне небо і сонце червоне, а обабіч дороги сидять навпочіпки тисячі людей і дерев'яними корцями хлюпають з дерев'яних цебриків на дорогу воду, яку підносять їм звідкись ще тисячі.

— Нащо то вони? — спитала Марія у товариша Дена, старшого з китайських товаришів, які супроводжували в поїздці їхню делегацію.

— Щоб радянським друзям було холосо,— усміхнувся з поклоном товариш Ден.

За три тижні мандрів по китайській землі Марія набачилася вже всього. Бачила велетенські шалені ріки, які за одну ніч могли змити з лиця землі не тільки посіви й глиняні селянські хатки, а й цілі держави; бачила розлогі рівнини, над якими грізно нависало безжальне море; бачила настовбурчені, якісь неправдешні гори, холодні й чужі людині; бачила мільйонні міста, більші за Київ, а вона про них ніколи й не чула. А тепер ще оця червона дорога з червоним пилом, який прихлюпують водою тисячі людей, щоб їй, батате, приємно їхалося. Так ніби вона англійська королева! А вона ж тільки колгоспна ланкова, та й годі. Сказала про це товаришеві Дену, той мовчки нахилив голову, чи то ще раз вклоняючись, а чи даючи зрозуміти, що знає вже про Марію, але ставить її не нижче від англійської королеви, зате не втерпів голова їхньої делегації, харківський товариш.

— Китайські друзі хочуть виявити повагу нашій великій країні,— повчально мовив він,— і не треба їм перешкоджати.

— Та хіба ж я що? — знітилася Марія, а сама подумала: "От же горе, а не чоловік!"

Пошкодувала, що не їхала в тій машині, де був третій з їхньої делегації професор Федір Михайлович. Люди пізнаються не з першого погляду, а ось так, у далекій дорозі. Бо коли їх уперше знайомили, то харківський товариш (його звали Віктор Миколайович) сподобався Марії своєю поважністю, статечністю, сказати б, звичністю: саме такий тільки й уявлявся їй на керівника делегації. А професор виявився геть рідкісний: літературний. У Марії в селі ніхто й не знав, що є такі професори. Для селян коли професор, то тільки в медицині, а більше ніде вже не треба. І ось — така несподіванка. Професор був високий, худий, трохи пригорблений і сумний-сумний. "Бідний чоловік,— думала Марія,— то ж, мабуть, тяжко бути отим літературним професором".

В дорозі він здебільшого мовчав, лякаючи Марію тою загадковою мовчанкою, але згодом вона зрозуміла, що професор найбільше боїться набриднути супутникам своїми знаннями, які їм, власне, й непотрібні. Хіба ж не станеш поважати такого чоловіка?

Зате харківський товариш балакав, балакав, балакав, аж у голові гуло. Професор сказав Марії:

— Йому треба співчувати: він хоче вибалакатися перед пенсією. СЕІчка, перш ніж згаснути, спалахує.

їхня перекладачка Хуа, маленька китаяночка, з якою Марія заприязнилася вже з першого дня, втомлювалася ретельно перекладати балаканину харківського товариша, і мимоволі з'явилася спокуса пожартувати з нього. Марія пошепталася з Хуа, і та наступного дня (вони зустрічалися з вченими, де мав би говорити професор, але харківський товариш і там виступив з промовою) вдалася до нового способу перекладання: давала харківському товаришеві вибалакатися, а в кінці коротко воркувала до своїх.

Харківський товариш, хоч, здавалося, чув тільки самого себе, одразу вловив щось підозріле в надто куцому перекладі його просторікувань.

— Що це тут робиться? — здивувався він.— Я говорив півгодини, а вона перекладає трьома словами! Чи така коротка китайська мова?

— Це тому,— спокійно пояснила йому Марія,— що Хуа сказала про вас: "Він говорить дурниці".

Харківський товариш забув навіть обуритися від здивування:

— А ви що — знаєте китайську мову?

— Тут і знати не треба,— скромно потупилася Марія, ховаючи усмішку.

їй хотілося сміятися й тоді, коли харківський товариш при зустрічах з колективами на заводах майже всі свої промови кінчав незмінно поважним: "А також бажаю вам великого людського щастя".

"А яке ж іще щастя може бути у людей — коров'яче, чи що?" — так і кортіло Марії спитати, але вона стримувалася, бо все ж таки престиж делегації, та й набагато старший за неї Віктор Миколайович.

А поза тим делегація була дружна й товариська. Харківський товариш відзначався уважністю, дбав про всіх, нічого не вирішував сам, а тільки гуртом. От якби ще менше балакав!

Увечері після поїздки на рисові поля за програмою їм мали показати старовинну народну оперу, а після того ще опівнічне катання по морській бухті, риболовля і зустріч сходу сонця у відкритому морі. Але за вечерею товариш Ден сказав, що програма, на жаль, змінюється, їм доведеться лишатися в готелі, бо з моря наближається тайфун.

— А що таке тайфун? — спитала Марія. Харківський товариш поблажливо хмикнув:

— Тайфун — це китайська буря.

— Таке твердження навряд чи можна вважати точним,— пробачливо усміхнувся до Віктора Миколайовича товариш Ден.— Тайфун — це не буря, а тисяча або й сто тисяч бур, зібраних докупи і пожбурених на море і на суходіл. Тому, дбаючи про вашу безпеку, ми й просимо вас лишатися в готелі.

— А готель витримає? — недовірливо спитав харківський товариш.— Я відповідаю за делегацію і повинен знати.

Йому ніхто не відповів, ніби й не чули його слів, товариш Ден запросив їх звернути увагу на нову страву, яку внесли в мідній жаровні, всю в клекотінні й неземних пахощах, і зауважив, що це, звичайно, не уславлена битва тигра з драконом, але теж китайський спеціалітет так само, як окунь з озера Дунтінху, де вони відпочиватимуть кілька днів і милуватимуться цвітінням рожевого лотоса.

Вечеря тривала досить довго, китайські товариші мовби не хотіли лишати делегацію наодинці з тайфуном, в їхніх словах і поведінці, щоправда, не відчувалося ні стривоженості, ні напруження, однак Марія все ж вловлювала дещо то в трохи уповільненому вимовлянні слів, то в надмірно ощадливих порухах, то в підкресленій ввічливості господарів, їй згадалося, що й увесь день вже зрання був якийсь гнітючий, ні вітерцю, ні протягу, повітря липуче, густе, гаряче, все зловісно принишкло, море, повз яке вони їхали, поки вирвалися за місто, лисніло, як одшліфована сталь, сонце заходило безпромінне, криваво-чорне, тяжке.

— Ну, де ж ваш тайфун? — вигукнув харківський товариш, на що один з господарів спокійно мовив:

— Він може надійти.

— Чортівня якась! — пробурмотів Віктор Миколайович, але тут же заявив, що хотів би особисто оглянути кімнати членів делегації, щоб переконатися в безпеці кожного.

Так вони всі пішли оглядати номери, добралися й до Маріїного — величезної кімнати, з обшитими чорним різьбленим деревом стінами, з двома високими вікнами і ще вищими дверима, з важкими старовинними меблями, високим ліжком під балдахином з прозорого мусліну, в шовках і килимах. Ароматні палички, запалені в нефритових вазах на низеньких столиках, забивали дух застояного повітря, старих меблів, тяжких килимів. Вікна зсередини наглухо закриті лискучими, мов камінні, чорними віконницями, взятими на залізні прогоничі, велика бронзова

люстра під високою стелею, з усього видати, була надто яскравою як для теперішнього настрою, тому її не засвічено, горіли приховані світильники біля ліжка, біля столиків і в кутках кімнати, і їхнє тихе світло вливало заспокоєння в душу.

— Я посередині між вами й професором,— підбадьорив Марію Віктор Миколайович.— Коли що — сигналізуйте!

Хуа показала Марії, де вимикається світло, де сховано двері, що ведуть до ванної кімнати, всі побажали їй доброї ночі, і вона лишилася сама.

Ждати їй того тайфуну чи не ждати?

В селі бурі й грому боїться хіба що малеча. Несвідомий страх за власне життя, посилюваний темними історіями, якими лякають тебе дорослі, та ще тим, що бачили на власні очі. Як з тіткою Мотроною Вороновською. Чоловік її Єгор пройшов фронт, цілий повернувся додому, ніде й не зачепило. Мотрона вберегла маленьку донечку, хоч як страшно було в окупації, коли фашисти втікали й палили все на світі, а хто траплявся під руку, то нищили немилосердно. Тоді народилося у Вороновських ще двійко діток — така ж сім'я, всім на заздрість! Влітку сіли вечеряти надворі під грушею, а тут гроза. Грози ще й не було, а тільки збиралося на неї, та ось мало не з ясного неба і мовби й не над грушею, а над дубом, що ріс поруч, грякнуло, вдарило блискавицею — і одразу на смерть і Єгора, і його трьох діток, а тітка Мотрона як стояла з мискою в руках, так і закам'яніла. Скільки й пам'яті було, ходила потім по селу, питала кожного стрічного: "Де мої діти? Де Єгор?" Хто б їй міг відповісти?

Але те ще з дитинства, з далекої далечі, коли світ поставав перед тобою загадковий, загрозливий, незбагненний, мов небо в хмарах, у грозах, у зорях і райдугах. А тепер, коли буря, гроза, негода, лихо, то вже боїшся не за себе, а за посіви, за домашніх тварин, за будівлі,

дерева, і кожну втрату поза тобою відчуваєш, ніби втрату в собі самій, і світ мовби рушиться з кожною смертю рослини, деревини, струмочка, чийогось безіменного життя — пташиного, звіриного, а то й простого метелика з барвистими крильцями. А їй що? Вона маленька й кругленька, як перепічка,— ніяка буря не зідме, всі вихори пролетять мимо, всі грози прогримлять, не зачіпаючи.

Свої грози і бурі свої, а тайфун же не свій. Як його ждати і як перенести й перетривати?

Марія повимикала світло, крім того, що біля ліжка, в напівтемряві роздягнулася, пішла до ванни, довго хлюпосталася в жовтуватій теплій воді,-пробуючи змити з себе червоний пил, який все ж таки проник під одяг, тоді погасила останню лампочку, лягла на широке ліжко, звеліла собі: "Спи".

І зненацька відчула, що в кімнаті панує дика спека.

Поки горіло світло, холодний антрацитовий полиск обшитих деревом стін, дверей, віконниць мовби проганяв задуху, яка висіла в повітрі, а тепер ніщо не перешкоджало їй упасти на Марію своїм страшним тягарем, пітьма була спільницею мертвої жароти і сама мінилася лиховісною червоністю, ніби розжарювана невидимими пекельними силами.

Задихаючись, Марія сіла в ліжку. Може, порятував би її ковток води, але вона боялася, що не втрапить тепер до ванни, коли злізе з цього високого ложа. До того ж якийсь звук виникнув у мертвім безгомінні, пронизливе, ляскуче дзвеніння: "Дз-з-зінь-нь! Дз-з-зінь-нь!" Вдиралося в вуха, лізло межи очі, не давало ні дихати, ні жити, ніби втілення отої нестерпної жароти й мертвої зловісності. Лише коли кольнуло в щоку, в шию, в руку, Марія згадала, що то москіти, від яких над ліжком і розіпнуто цілого намета з тонкої тканини, а вона змаловажила загрозу цих кусючих невидимих створінь і не обтулила свого ложа.

Бо ж і без того задихалася!

Згадувала тужливо, які погожі дні тепер над кукурудзами, холодні тумани йдуть ранками від Дніпра по балках, і сірі гуси на потемнілих од осінньої прохолоди травах, і клекіт тракторів у полі, і смачні дими над притихлим селом.

Чому мала гинути отут від цього лиховісного жару? Не хотіла їхати в делегації, а їй сказали: "Це велика честь представляти свою країну". Хай би Євгенія Василівна й представляла. Вона Героїня. В неї й показники кращі. Або Омелян Парубок. У нього буряки індустріалізованим методом. Десь уже є й кукурудза індустріалізована, та коли ще вона дійде до їхнього району, а тим часом — її, Маріїні, руки та руки її дівчат. Торік був гарний попередник на її ділянці. Горох. Визріти не дали. З сільгоспуправління скомандували косити, звалили на сорока гектарах, аж тоді схаменулися, що зелений. Поїдять корови. Корови — не люди, не такі вередливі. Вона теж ніколи не була вередливою, та коли ж тобі нічим дихати, а ще ж не знати, що буде потім. Де той тайфун і який він? І чи й буде взагалі? Може, то тільки збурення її втомленої довгими мандрами душі, маячня? Ніколи ще не від'їздила Марія так далеко від рідного дому і ніколи не бачила такої дивної землі, великої просторами своїми, людьми, таємницями, а тепер, виходить, ще й стихіями.

Морок у кімнаті ставав ще зловіснішим і червонішим, ніби передвістя пожежі, яка має спалити не тільки все отут, довкола, а й цілий світ; невидима страшна сила гнала на скулену жіночу постать нові й нові хвилі розпеченого повітря, а тоді проковтнула все повітря, лишивши тільки мертву порожнечу і в ній безпорадну жінку, знесилену безнадією і чеканням.

І коли вже здавалося, що від цього чекання можна вмерти, порожнеча розкололася моторошним гуркотом, од якого здригнулися і мовби навіть ввігнулися товсті цегляні стіни будинку і зойкнув болісно простір, а з ним і вся земля.

Та це був ще не тайфун, а тільки його передвісник, пустотлива пір'їна, що відірвалася від велетенського Темного крила стихії і випередила її, прилетівши сюди, щоб злякати людей, а може, й застерегти. Тайфун гнався за своїм неслухняним вітриськом, запеклий і нещадний, і навалився на берег, на місто, на готель, на Маріїн прихисток. Вило, стугоніло, грюкотіло, накидалося з дикою ненавистю, так ніби всі прокляття й зло світу зібрано докупи й пожбурено сюди. Клекіт космічних сил, урагани всесвіту, збурення міжзоряних просторів — все холодне, байдуже, безжальне, вгризалося залізними зубами в покрівлю готелю, в стіни, мовби сама рука долі, тяжка й невблаганна, з камінною понурістю била й била в будинок, в людей, у їхні серця. Може, так кінчається світ?

Здалося, що вже видавило шибки, а тоді й рами, вдарило по віконницях, вигнуло залізні прогоничі, і хоч вони витримали, але задрижали так жалібно й безрадно, що Марія зрозуміла: ще один натиск, ще удар — і залізо теж піддасться, і страшна сила ввірветься сюди, підхопить її, зіжмакає, занесе в моря, світ за очі, до дідька в зуби. Небезпека була вже й не для неї, не для цього старого будинку, не для високих дерев довкола нього, не для великого надморського міста, а для всієї землі, для світу, для життя.

Невже ж так кінчається світ?

Щось ніби дзвеніло десь, може, телефон, та вона не знала, чи він тут є і де він, та й що телефон серед цього оскаженіння?

Що б сказали її діти — Василько й Мар'янка, побачивши свою матір отут? В селі, коли телесується буря, ллє дощ, сипле сніг, всі біжать рятувати збіжжя, тварин, будівлі. Ніхто не кличе й не підганяє, всі знають і так. їй і тепер захотілося зірватися з місця, бігти до людей, до гурту, і вже ніщо не мало значення, забулися всі страхи, тільки одне прагнення володіло нею: до людей! Готова була ринутися <оч і в саме шаленство тайфуну, аби тільки не лишатися далі отут, в оцій безпорадній самотині. Душа не витримувала далі покірливості й безнадії. Скільки валилося на

Марію впродовж її життя! Довгі холодні зими, дикі спеки, недорід, шкідники, що пожирали посіви, лихі люди, які замахува-лися вже й на твою душу,— і все вона пережила, переболіла, здолала й змогла. Ніколи не була жертвою, не хотіла бути нею й тут, під чорними ударами незнаної стихії.

Не вагалася жодної миті. Була непохитна, як завжди в своєму житті. Не сидіти й не ждати! Бодай побачити кого-небудь! Почути людський голос, який пролунає для неї гучніше за всі тайфуни на світі!

Не могла згадати, як засвічується світло. На новому місці — як в необношеному одязі. Завжди бачила в темряві, як кішка, але сьогодні це вміння кудись пропало. Зсунулась з ліжка і боком, навпомацки повільно пішла вздовж стіни, сподіваючись натрапити на двері, але дверей як не було, так і не було. Зсунулися стіни і замурували двері? Марія терпляче рушила в інший бік, ішла ще довше, натикалася на меблі, боляче билася об їхні тверді кути, від тих ударів їй трохи заясніло в голові і вона згадала, що блукає по кімнаті, як лягала в постіль, у нічній сорочці. Треба було знайти в розклекотаній темряві ліжко й одягтися. Це вдалося їй легше, поки вдягалася, повернувся до неї спокій, і двері знайшлися мовби самі собою. Вона повернула в замку великий ключ, натиснула на ручку, нетерпляче вистрибнула в коридор і мимоволі затулила очі руками від різкого світла, яке вдарило на неї. Коли призвичаїлася, помітила, що світло досить лагідне, навіть тьмаве, і в довгому коридорі, так само як і її кімната, обставленому чорним деревом, панує напівморок і пустеля така, як на краю світу.

Марія кинулася до сусіднього номера, де мав бути Віктор Миколайович, голова їхньої делегації, чоловік досвідчений і спокійний у своїй упевненості.

Двері до номера були відхилені, в кімнаті світилося і...

— Вікторе Миколайовичу! — покликала Марій, але голос її не пробився крізь грюкотняву, яка панувала зовні, і тут, у ще недавно таких затишних і надійних кімнатах. Стукотнява була така, ніби зривало з покрівлі черепицю (темно-небесна полив'яна, мов блискуча луска на небаченому чудиську, на виріжках покрівлі — кам'яні лазурові дракони з роззявленими пащеками) і знов кидало її назад для ще більшого нищительства.

Вона кинулася до кімнати професора — теж нікого. В номерах навпроти — те саме. Двері то прихилені, то навстіж, там горить, там темно, там притаєність, але всі номери порожні, реве тайфун за вікнами, трощить дерева, виламує вікна, нищить усе живе, шукає, кого ще знищити, яку пустелю полишити по собі і яке нещастя. Коридор здавався безконечним. Темне дерево стін, лихоманкове світло, пустеля, пустеля,— куди тут бігти, кого кликати, кого шукати? їй вчувалися голоси в покинутих кімнатах, стогони й шепоти, скімлення й виття, а то був лиш грім тайфуну, який уже й не летів над будинком, бо сам будинок зірвався з місця, зіслизнув до самого краю землі й низринувся в безвість, в пекельні світи, в провалля. А тут лишилася безнадійна пустеля для зрозпаченої жінки, яка все ж не хотіла піддатися зневірі і вперто шукала бодай одну живу душу. Де всі? Куди поділися? Чи вже повиламувало вікна і занесло всіх світ за очі, як безпорадних пташат, як легкі билинки, як ніжні пелюстки квіточок? Хіба ж не звали їхню перекладачку, оту тендітну китаяночку Хуа, що по-їхньому означає "квітка"? Моє ж ти лишенько! Та як подумати — скільки Марія за своє життя захистила, порятувала, доглянула і звірят, і пташат, і рослин та билин, і квіток? Тоді вважала, що її руки всесильні в доброті й милосерді, а тепер мала ловити ними тільки порожнечу?

Була непохитною до кінця. Не злякав її тупик коридора, в якому опинилася, рішуче повернула назад, майже побігла туди, звідки добиралася, далі, далі, тайфун гримів уже ніби й не просто над нею, а в ній самій, та водночас і поза нею, темрява розступалася, лихоманкове світло змінилося яскравим сяянням, безнадійно вузький коридор розпросторився округло й привітно, а там он — ліфт, відчинені двері,

червоний килим стелеться під ноги, усміхнений старий китаєць вклоняється Марії і рукою показує в кабіну. Вона входить, тьмаво блимає стара бронза, водянисто відсвічують дзеркала, полиск дорогого дерева. Готель будували сто чи й більше років тому для чужоземних багатіїв, які сподівалися розбагатіти ще більше на цій плодючій землі, на поті й крові її людей. Затрат не шкодували. І ніколи не шкодують для захланних. То тільки як прихистити сироту, нагодувати бідного, дати притулок бездомному — тоді ощадливість аж до скнарості, й прокльони, й зубовний скрегіт...

Ліфт шугнув униз, в неймовірні глибини, в тишу й спокій, клацнули м'яко двері, старий китаєць знов схилився в поклоні, тепер уже припрошуючи Марію до виходу, вона ступнула в яскравість і затишок, від несподіванки затулила очі рукою, а коли відвела долоню, то побачила, що стоїть перед тими, кого так відчаєно і вже без надії шукала, гнана й переслідувана риком і реготом тайфуну.

Була перед ними, а вони перед нею.

І товариш Ден, і голова їхньої делегації Віктор Миколайович, і професор, і маленька Хуа, і всі супроводжуючі. Сиділи у білих зручних фотелях, між ними чотирикутні різьблені столики, на столиках великі порцелянові чашки з кришечками, а в чашках зелений лундзинський чай, і тонкий аромат того чаю в повітрі (а там, нагорі, чорне велетенське крило тайфуну ввірвалося в усі щонайменші шпарки, переколотило давній пил в кімнатах, посиливши задуху мало не до смертної туги).

— О, Марія! — зрадів голова делегації.— Хвалю! Ми вам подзвонили, але телефон не відповідав...

— Я не чула,— сказала Марія не дуже впевнено. Товариш Ден прийшов їй на виручку.

— Ви єдина жінка в делегації, ми вирішили, що ви відпочиваєте, і не хотіли вас турбувати,— пояснив він.

їй запропонували крісло між товаришем Деном і маленькою Хуа, одразу з'явився лундзинський чай також і для неї — аж не вірилося, що життя може бути таке спокійне. А що ж там, нагорі? Літак може обминути грозу, вітрильник уникнути бурі, але місто, його будинки і люди в них змушені покірливо ждати тайфуну, безсилі й безпорадні перед стихією. Невже ж можливий отакий спокій, коли в тебе над головою витанцьовує сама смерть?

— Ви нам дозволите, Малія? — ввічливо схилив до неї голову товариш Ден, за звичаєм китайців не вимовляючи звука "р" в її імені, бо, як пояснила Хуа, вони зовсім не мають його в своїй мові.

Марія геть розгубилася.

— Що я маю вам дозволяти? І чому ви в мене питаєте?

— Річ у тім,— пояснив товариш Ден,— що ми з товаришем професором щойно згадували славетну поему нашого поета Сун Юя "Вітер", де описано вітри різної сили, хоч такого тайфуну, як тепер, Сун Юй, здається, не зн£в. А тайфуну не можна ні обійти, ні об'їхати, ні обминути. Його треба перебути, перетерпіти, пережити. Товариш професор нагадав також слова поета Ван Гу. Це дуже давній поет, він жив майже тисячу років тому. Слова поета стосуються бога вогню Чжу-жуна. Слова такі: "Чжу-жун з півдня прийшов і бичує дракона вогню, блискають язики полум'я, до червоного розпечене небо". У нас виникла суперечка: чи можуть мати ці вірші відношення до тайфуну. Як ви вважаєте, Малія?

— Я? — розгубилася Марія.— Та хіба ж я знаю? Ви вже без мене якось. В таку негоду... Хіба ж тут до слів? Я не знаю... Не зважайте на мене... Я посиджу, послухаю...

— А я що казав! — стрепенувся харківський товариш.— Я так само. Ось наш професор цілу дорогу мовчав, а тут така стихія, промовчати б, а його мов прорвало.

"Як же тому бідному професорові було не мовчати,— подумала Марія, — як ти балакав, а нам і рота розтулити не давав".

— Буря, звичайно, може бути відповідним фактором,— вів далі харківський товариш,— тут я не заперечую. Особисто я трагедії переживав, а бур якось не помічав. Може, тому, що жив далеко від природи, не мав тісних контактів з нею...

— Щодо мене, то я пам'ятаю навіть непомітні бурі,— подав голос професор.— Бо вони іноді ще страшніші.

"Свята правда",— подумки згодилася Марія.

— Ну, а сьогодні,— розвів руками професор.— Що ж сьогодні? Колись у Китаї тому, хто хотів зайняти якусь державну посаду, влаштовували так званий босюе хунци — іспит широкої вченості. То ось товариш Ден зі своїми друзями влаштували такий іспит мені. Щойно я нагадав заклики Цюй Юаня до великих стихій всесвіту дати волю своїм силам, щоб знищити жорстокість і пітьму, і китайські товариші з'ясовували, чи справді є такі слова в Цюй Юаня і як точно я їх навів.

— А хто це такий? — спитала Марія, не наважуючись повторити імені.

— Цюй Юань,— пояснила Хуа,— великий китайський поет, який жив дві тисячі триста років тому.

— Дві тисячі триста! — повторила Марія.— Як же можна пам'ятати?

— Цим ми завдячуємо своїй мові,— спокійно поглянув на неї товариш Ден.— На людей не завжди можна покластися. Вони вмирають, їх

обсідають клопоти, вони піддаються пристрастям. А мова живе вічно і тримає у своїй великій пам'яті всі свої слова і слова всіх тих, хто віддав їй свою душу і свій розум.

— Але ж цілі тисячі років,— зітхнула Марія,— цілі тисячі...

Вона знала Шевченка. Та він не в такій страшній далечі, а ось тут поряд. Як у вірші "За сонцем хмаронька пливе": "І тьмою німою оповиє тобі душу, й не знаєш, де дітись, і ждеш його, того світу, як матері діти". Так ніби прийшов оце до тебе і сказав. Але ж не крізь тисячі років ішов...

А може, так і треба, може, найбільший порятунок од усіх лих у тому мудрому слові, над яким не владне ніщо? Он там десь реве, стогне, телесується тайфун, та не може добратися до цих тихих слів. Зло в душі людини, насильство в світі, погрози й загрози — все відступає перед словами мудрості й спокою. І, може, спокій їхній побільшується з часом, і що вони давніші, то більшу надію дають людині серед злигоднів життя.

Мовби на ствердження Маріїних думок, товариш Ден сказав:

— Ми маємо дуже довгу і надто тяжку історію, тому й терпіння наше велике і перевищує все знане в людських діях і навіть у людських можливостях. І як знати: може, ми знаходимо його в безсмертних словах Цюй Юаня, Цао Чжи, Ван Жуня, Лі Бо, Су Ші !.

— Щодня над планетою вирує сімдесят п'ять тисяч гроз,— подав голос професор.— Мабуть, і дияволів людство налічувало колись не менше. Дияволам вигадували всілякі прізвиська так само, як і грозам та бурям. Але хто пробував

1 Цао Чжи — китайський поет III ст. н. е., який оспівав у своїй славетній поемі красуню фею ріки Ло, Ван Жунь — великий поет і мислитель (234—305 р. н. е.), Лі Бо (701—762) — один з найбільших поетів Китаю, співець сили і радощів життя, Су Ші — поет-філософ XI ст.

дати силу людям, щоб протистояти стихіям? Одні тільки попереджали, інші залякували, ще інші впадали в розпач, і ніхто не вмів підбадьорити й заспокоїти. Може, тільки поети — єдині, хто вмів це зробити. Тому сьогодні я й наважився розпочати цю розмову, трохи ніби й недоречну в цей час, але як знати, як знати? Ось реве над просторами і над нами несамовитий ураган, та й крізь нього мовби чуються мені аж із восьмого століття вірші великого Ду Фу, який мріяв про дім для мільйонів бідняків, обділених долею, такий дім "щоб не боявся вітру і дощу, міцний був і високий". А вірші Ду Фу викликані були подією, що, здавалося б, мала стосунок тільки до самого поета: осінній вітер розламав очеретяну покрівлю його халупи. Обмежений ум думав би тут тільки про себе, поет подумав про все людство.*Тому й не згубився його голос в ревінні стихій. Моя професія — вловлювати такі голоси. І тут не важать ні час, ні безміри стихій.

— Спасибі вам,— тихо мовила Марія.— І пробачте мені.

— Та за що ж?

— Я про вас думала не так, як треба. Мені трохи смішно було: літературний професор... Якби ж я знала, що ви такий великодушний!

Професор жартівливо наставив на Марію руки:

— Не я, не я, тільки література, професором якої, як ви кажете, я звуся. Цілі народи гинули через те, що їм бракувало великодушності. Чи згадували про неї бодай при загибелі?

Марія зітхнула і тепер уже вголос повторила Шевченкові слова:

І ждеш його, того світу, Мов матері діти.

— Ви могли б це перекласти? — поспитав професор У Хуа.

— Я спробую,— пообіцяла маленька китаяночка.— Це не так просто, але я спробую.

Про тайфун вони забули.

ГОПАК ПІД ШИБЕНИЦЕЮ

Двісті п'ятдесят років не змогли потьмарити похмурої яскравості цих барв.

Хоч споруда з свіжотесаних дощок оточена була широким тьмавим обручем посполитих у сіряках і семерягах, за які око й не зачіпалося, зате кільце стражників і пилипівців 1 яріло на осінньому сонці такою хамською різкістю кольорів, ніби докрихувалося чимдуж до свого панства: "Ось ми! До послуг і до послуху!"

Саме ж панство купчилося на краю високого помосту, і вже тут барви аж кипіли, мінячись усіма відтінками криваво с ті — від найгустішого, притемненого, до найяскравішого, прозорого, ніби вогонь. Щоправда, у його мосці пана Притики кунтуш був селединовий і підшитий білим оксамитом, але пояс він мав турецький туфтиковий червоний і шапку з чорним бараном кримським хоч і гранатову, та відсвічувало кров'ю з тої гранатовості. Шабля в пана Притики висіла на пасках єдвабних темно-червоних, мов бичача кров, щоки й ніс у його мосці теж мали в собі доволі цього кольору. Пан суддя мав на собі кунтуш шкарлатний, сагетовий, писар викрасовувався в жупані гродеторовому рожевому, білою китайкою підшитому, у війта був жупан гранатовий сукняний, а возний поверх зеленого кунтуша накинув ще просторий охабень кольору свинячої крові.

Серед помосту було ще двоє, і теж у червоному, тільки барва їхнього одягу видавалася вже й зовсім понурою, бо над ними, задерши безжальну дерев'яну шию, височіла шибениця, а з неї звисала міцна нова вірьовка з тяжким зашморгом на кінці

Один з тих двох мав зв'язані за спиною руки, що вказувало на його приреченість.

Це був козак. І не просто козак, а козацюга, козарлюга, козачище! Шапка як єпископська митра, шаровари ліктів на тридцять червоного сукна, малиновий пояс довкола поперека на дві чверті завширшки, жупан кармазиновий, як жар червоний, до самої землі, з гудзами щирозлотими, чоботи червоного сап'яну, з срібними підборами.

Козак ворушив вусом і дивився на небо. На людей у семерягах дивитися не міг, бо затуляли панські лакизи, на панство не зважав, а на того, що стояв поруч з ним, не захотів би й плюнути. Бо то був кат. У довгій червоній сорочці й витертих штанях, без шапки і босий. Кат, як кіт, без чобіт ходить. Перед тим козак ще помітив, що ноги в ката брудні. Можна було б порадити цьому безвухому бодай ноги помити заради такої оказії, та ліньки. Отож козак стояв і дивився на небо.

* Пилипівці — дворове військо в українських панів у XVII ст.

Тим часом пан суддя став читати вирок. Довгий, занудливий і кумедний, аж козак розсунув вуса в усмішці. Мав би в печалі й зітханнях зготовлятися до близької смерті неминучої, а він, бач, сміявся. Та й ім'я мав — тільки для сміху й зухвальства: Перехрест.

— "Перед нами постановишся Іван Перехрест, ватажок гайдамацько-козацький, по злому ділу уловлений і до суду припроваджений,— вичитував суддя з паперу, підтримуваного писарем,— і поставлений інкарцератом проти його мос-ці пана Притики, офіціала тетерівського і його малжонки паш Зузанни Притики... aviae, haeredissae, in se manifestantes devoluto 1 в той нижче описаний спосіб про те, що в теперішні нещасливі часи і замішання в державі, права вшисткі, записи, документи, на добра в Радомишлі, Народовичах й інне слугуючі, різні мембрани, карти, реєстри, ассекурації,— через гультяйські наїзди в руїні погинули. Якож цей Перехрест, козачисько марний, з свавільними

людьми й гайдамаками своїми, в добрах його мосці пана Притики напавши, року нинішнього тисяча сімсот тридцять четвертого, о зелених святках, самого уродзоного його мосці пана Притику, теперішнього протестанта, у дворі взяли, зв'язали, за шию посторонкою водили, били, також і саму її мосць пані Зузан-ну Притику, малжонка свого боронячу, обухами, канчуками, списами били, скалічили, руку ліву перебили, скривавили, скрині порозбивали, сукні вшисткі, речі рухомі, також і гроші позабирали, коні уродзоних їх мосців забрали, челядь і людей двірських порозганяли і, тим не контентуючись, зв'язаного за шию посторонкою протестанта, збитого й скаліченого, до пасіки запровадили і там списами, ногами, колінами, кулаками на смерть забивали, мордували, з ножем до грудей розганяючись і по кілька разів приміряючись пробити і на смерть забити усилувалися, а так наостаток решту фортуни своєї протестант мусив повідати, і те вшистко забрали й пограбували; в котерім наїзді і грабунку ті вшисткі права, папери, записи і документи забравши, в винниці власній протестанта в пічку котлову повкидали до щенту попалили, між якими паперами ас секу рація на злотих п'ятсот од його мосці пана Казимира Пйотровського, товариша хоругви панцерної ясновельможного його мосці пана каштеляна волинського, старости брацлавського, урод-зоному Притиці, протестантові, дана і слугуюча була і тоді згоріла...

Про що вшистко їхні мосці уродзоні протестанти своїм іменем, quam solenissime manifestantur et protestantur 2.

*Старшої, спадкоємиці, звинувачуючи (лат.).

*Урочисто звинувачуючи і обурюючись (лат.).

Інкарцерат Перехрест упійманий живим, коли його гультяйську ватагу надвірною сторожею одного в лоб, другого в шию, третього в потилицю пострілено, а решта пішла в розпорошку, і тепер поставлений перед судом добровільно і корпорально інквізиціями визнав усе такими словами:

"Я, Іван Перехрест, родом з містечка Кишеньки, року забув якого найнявся погоничем до Криму Кияниці Яцько-ві, по сіль їдучому, где, повертаючись назад, зостався в Січі і мешкав у Січі літ три, а тоді пішов на свій хліб. Служив у Губи Кисляківського, був у неводу за половинщика, заліза взимку на вовків ставив, тоді перенісся з Лугу на Бог-ріку, там ловив риби год їден, тоді перейшов до міста Кодака, був підосавулом у Діодора Сьомака, там перезимував і побився з писарем Грицьком. Втік до монастиря Софійського до отця Дем'яна...

Там спізнався з втеклими козаками, які призналися йому, що мають випасти на панів. Отець Дем'ян, оних поблагословивши, дав стрільб чотири ручних, пороху купив за золотих одинадцять, олова за золотих шість і відпустив, аби зібрали більшу купу. І зібрали тоді Микиту Щербину, Хве-дора Горба, Тимоша Котляра, Грицька Похилого, Семена Підківку, Хведора Пучку, Семена Загубія, Івана Минзавку та й ще. Подалися ку границі польській і, перейшовши граничную ріку Ірпінь вище Гостомлю, вночі крийомо дісталися до Горнитайполя, удалися до Приборська і там зграбу-вали попа, а в старости тамошнього взяли сукмани, лядов-ницю, пістолі, вілчуру. Там же, на річці Тетереві будучи, рушили до Сукачів, звідти на ріку Звягель до Народичів, де вперлися в аренду пана Притики, де людове просили і намовляли козаків, аби Притику збили і здерли, мовлячи, же вельми злий. Чотирьох панських лакиз скололи, панським пили-півцям стрільбу поламали, трохи там зібрали здобичі, в лісі викопавши яму, здобич вложили і на тім місці вогнисько наклали. А вже тоді й до самого пана Притики доскочили і мовили: "Пане, дай, бо маєш!" ...Суд, контроверси сторін вислухавши і онії вирозумівши, поневаж як з виведених добровільних, так і з корпоральних одібраних інквізицій, Івана Перехреста провинам кримінальним підлеглим визнає і наказує, аби за спом'януті ексцеси сповнених убивств і грабунків оний Перехрест на шибениці життя своє натихмяст закінчив, себто Перехреста того uti infamen, per publicum justitiae ministrum suspendendum censet, et pro executione ad Judicium quodvis civitatense remittit".

Дочитавши ці незрозумілі слова, пан суддя зітхнув з полегкістю, дістав з-за широкого закавраша велику буру хустку, витер просторе своє обличчя, надув щоки, зробив губами "пуф! пуф!", сказав ні до кого:

— Як то мовиться: суд визнав сього злодія capitis senten-tiavitl.

— То вже можна й кінчати з тим збуєм? — хрипким басом поспитав пан Притика, ще дужче буряковіючи товстими щоками.

— Християнська душа, треба б до сповіді,— несміливо нагадав війт.

— Відмовився,— пояснив возний.

— Тоді що ж? Пан суддя пояснив:

— Маємо спитати про останнє бажання.

— То питайте! — загримів Притика.

— Пане возний,— звелів суддя,— підійдіть і спитайте.

— Можна й звідси спитати.

— Ні, підійдіть. Ми є суд, а не якісь вульгарні убивці. Пан возний ступнув до козака, війнув відкидними рукавами свого охабня, тупнув ногою об поміст.

— Маєш останню волю?

— Не тупай — поміст проломиш! — блиснув зубами Перехрест.

— Волю останню маєш? — крикнув знову возний.

— Чом би й не мав! Гопака хочу вдарити перед смертю! Возний позадкував до панства. Переповідати Перехрестові слова не було потреби: всі чули й так.

— Попросив би люльку викурити,— промовив війт,— все б смерть трохи відсунулась.

— Кварту горілки мав би просити, дурень,— гмикнув пан Притика,— а йому таньчити.

— Закон дозволяє,— зауважив суддя.

— А не втече? — злякано поспитав писар.

— Куди? Обставлене все сторожею — миша не прошмигне! — заспокоїв його (та й усіх) війт.

— То вже хай той дурень пострибає,— закопилив губу Притика.

— Ей, ти, можеш потанцювати! — гукнув Перехрестові возний.

— Овва! — зневажливо гмикнув той.— А руки? Який же гопак зі зв'язаними руками? І оцього безвухого відсуньте з-під зашморгу, а то ще встрибне туди замість мене!

Кат за знаком судді розв'язав Перехрестові руки і відійшов на другий край помосту.

Тут: скарати на смерть (лат.).

Перехрест поставив правий чобіт на підбір угору носком, мовби повертів дошку помосту, тоді легко пристукнув по ній підбором, тоді стрибнув, вдарив обома ногами, пішов колом, пішов пригинцем в

дрібному перестуку, враз зриваючи своє потужне тіло догори і знов кидаючи уіого вниз, щодалі запекліше й безжальніше, тяжче й несамовитіше.

— Та він тут уб'ється і не дасться повісити! — крикнув пан Притика.

— Цей не вб'ється,— заспокоїв його війт.— Вовків у заліза ловив — куди йому вбиватися.

— У хлопства такі дикі душі,— гмикнув пан писар.— Погопакус — і все йому щастя.

— До щастя всі прагнуть,— глибокодумно зауважив пан суддя.— Чолозік не зворухне й пальцем без думки про щастя.

— І під шибеницею? — зареготав пан Притика.

— Так, так, пане Притико. Це мотив дій усіх людей.

— Навіть перед повішенням?

— Уявіть собі, навіть перед пові...

Договорити суддя не встиг, бо саме цієї миті Перехрест, злетівши у відчаєно високому стрибку, вдарився в поміст перед самою шибеницею і... щез з-перед очей.

Він зник нечутно й страшно, так ніби звіяло його вітром (коли б же був вітер!), змило дощем (а де той дощ золотистого осіннього поранку?), спалило вогнем небесним (вогнем ряхтів хіба що одяг Перехрестів, поки козак літав перед знетямленим панством). Пан Притика тільки зіпав одтуленим ротом, неспроможний видобути з себе бодай звук. Писар мстиво потирав руки (він же попереджав, попереджав!). Суддя морщив

просторе чоло, мабуть, пробуючи згадати, чи не бувало в нього таких прецеденсів. Возний збараніло втупився в те місце, куди вдарився Перехрест і де тепер чорнів пролом у помості. І тільки війт з суто селянським спокоєм повільно наблизився до пролому, обійшов його довкола, придивляючись, нахилився й помацав краї дощок, обтрусив руки, сказав спокійно:

— Дошки знизу підпиляні.

— Що? Як? Ким? — загримів, позертаючись до тями, пан Притика.

— Хто підпиляв, того вже нема. І козака нашого нема.

— Видобути його звідтам! — затупотів Притика.

— Таж провалився.

— З-під помосту дістати!

— Він і крізь землю провалився.

— Провалився? Куди?

— В прокоп. Мабуть, до самої річки. Вже, мабуть, у лозах і стрибає на підведеного йому коня.

І справді Перехрест був уже в лозах над річкою, проскочивши до берега давнім підземеллям. Микита Щербина виприснув тоді з засідки і все владнав. І поміст над забутим підземеллям, і підпиляні дошки в помості, і гопак під шибеницею — тільки танцюй шпарко, Перехресте, дай волю закаблукам, закаблукам волю дай! З такими друзяками світ широкий — воля!

І вже скаче кінь, і тупочуть копита, і земля м'яко несе вершника й коня до життя й до волі.

Гай-гай, коли б то справді могли рятуватися так або інак усі ті, кого колись вішали, стріляли, різали, саджали на палі, палили живцем!

А так — це лише іграшка, яку мені показував доброзичливий містер Рутківський у пенсільванській українській крамниці "Кобза".

— Маємо наші національні сувеніри,— пишався містер Рутківський.

— І цей національний?

— Так, прошу пана, наша історія з американською електронікою. Іграшка електронна. Тут в основі вмонтовано комп'ютера. Дорога іграшка, стодоларова, та хіба ж наша історія не варта того?

Я не став допитуватися в пана Рутківського, чию він історію має на увазі, бо все ж був тут гостем. Але щось тут мене бентежило, я відчував, що маю сказати містерові Рут-ківському щось дуже важливе, тим часом доторкнувся до іграшки пальцем, доторкнувся без будь-якого наміру, але цього було досить, щоб містер Рутківський вхопив іграшку обома руками, підніс її мало не до мого обличчя, гукнув привітно:

— Та ви роздивіться її як слід! Прошу вас, це ж така річ! Споруда важила чимало, бо містер Рутківський збуряковів

від напруження, мов той пан Притика на помості, я підставив руки, вдвох ми, не розрахувавши зусиль, підняли іграшку вже й надто високо, і тут я зауважив зісподу якийсь знайомий напис, зовсім недоречний і, власне, неможливий, цілком протиприродний на цій іграшці, що мала називатися українською, та ще й національно-історичною, я підіпхнув іграшку ще вище і тепер уже виразно прочитав: "Made in Japan".

Очима я показав містерові Рутківському на той напис, тоді допоміг поставити громіздке електронне диво на спеціальний (теж з Японії?) столик.

— Це правда? — спитав я господаря.— З Японії?

— Хіба я знаю, звідки товар? — стенув він плечем.— Моя справа продати. Пан хіба проти комерції? Ваша держава проти?

— Але замовляти цю так звану історичну іграшку аж у Японії?

— То й що? Це Америка, прошу пана. Мої мама й тато з України, та я американець. Хоче пан, то я розповім панові ще й не таке. Був при президенті Ейзенхауері,— чи я там знаю? — держсекретар Даллес Джон Фостер. Знає пан? Ну, так. Збирає Даллес у себе газетярів, каже їм про Америку і про все наше. На столі в нього спіжова подобизна президента Лінкольна. Ми всі за свободу, як Лінкольн. Хто може щось мати проти? Один з газетярів бере той спіж, крутить у руці, дивиться, а зісподу отаке саме: "Made in Japan". Теж японці, прошу пана. І Лінкольна зробили, щоб продати американцям. Бо комерція є комерція!

— Мені особисто така комерція не вельми,— сказав я.

— Та чим, чим, прошу пана?

— Тхне кров'ю.

— Та яка тут кров? Цій крові понад двісті і п'ятдесят років!

— Кров залишається кров'ю, чи пролито її двісті п'ятдесят, а чи й тисячу літ тому. І ні заробляти на ній, ні грати нею...

Містер Рутківський, схилившись над стодоларовою іграшкою, порався з міні-комп'ютером, мабуть, запрограмовував його на новий гопак під шибеницею, і нічого не відказав на мої слова.

Двісті п'ятдесят років не змогли потьмарити похмурої яскравості кривавих барв нашої історії.

ТРИЗЕ

Пам'яті Василя Земляка

Поїхати до Ялти! Не влітку, не для купання в морі, а ранньої-переранньої весни, коли щойно зацвітає мигдаль і коли мовби для вас лунає крізь безнадію минулих літ сумний голос Антона Павловича Чехова: "Когда же в Ялту? Здесь уже пахнет весной. На набережной торгуют цветами, в Мисхоре видели перелетных гусей, в садах кричат птички... Буду ожидать вашего приезда с нетерпением. Буду день и ночь сидеть на пристани и ожидать парохода с вами.

...Приезжайте, сделайте такую милость!"

Немає Чехова.

І Марієтти Шагінян немає, і Сергія Смирнова, і Тихона Сьомушкіна, з якими фотографувалися ми тої весни на східцях ялтинського Будинку творчості, і тепер той знімок лежить десь у чорному конверті, і яскраве кримське сонце на знімку, і білі колони Будинку творчості, і ми горнемося до мудрої "Шагінянші", а скільки нас зосталося живих?

Та це буде згодом, а тим часом ми ще тільки їхали до

Ялти, щоб застати там ранню весну, вклонитися Чехову,

посидіти місяць-другий в літфондівському Будинку твор-

чості і, може, щось написати. •

Ми — це Василь, Микола і я, давні друзі, поєднані спільною долею, війною, літературою і Києвом. їхати вирішили поїздом до Сімферополя, а далі — на таксі, бо пароплавом до Ялти в такий час не доберешся (Дніпро ще під кригою), літаками Василь не користався (так само, як метро, трамваєм і тролейбусом), автобусом не хотілося нікому. Отож поїзд. Щоб у дорозі ніхто нам не заважав вести свої професійні розмови, я купив чотири квитки, тобто ціле купе м'якого вагона, ми спакували свої валізи, взяли чималий запас паперу, розпрощалися з рідними — і гайда!

Коли я показав вагонній провідниці наші квитки, вона повертіла їх у руках, глянула знизу вгору на трьох нас по черзі (ми всі виявилися набагато вищі за неї), тоді спитала досить занудливим голосом:

— А де четвертий?

Квитки були в мене, а дивилася тепер провідниця тільки на Василя. Нічого дивного. Ми вже звикли, що Василь, хоч де б він був, хоч у якому добірному, вишуканому товаристві, збирає завжди найбільше поглядів, захватів, зітхань і розчулень. Так колись у візантійських храмах над найбарвисті-шими зображеннями ангелів і архангелів, богородиць і апостолів, дів-мироносиць, великомучеників, над усім воїнством земним і небесним завжди неподільно, всевладно і всемогутньо панувало зображення Пантократора під найвищим склепінням, у красі й величі. Василь навіть зовнішністю своєю нагадував візантійського Пантократора: могутніми ударами тесана голова, чорна лев'яча грива, проткана, ніби срібним дротом, сивизною; величезні сині очі, повні мудрого смутку і неземної печалі, і на поєднання непоєдну-ваного — різьблені соковиті уста, спраглі життя, радощів, надій.

Чи ж мали ми дивуватися, що провідниця нашого вагона лиш ковзнула поглядом по мені й Миколі, а тоді вся її увага зосередилася тільки на Василеві? Але не зачарованістю світився погляд провідниці. Справді, жінки закохувалися в Василя одразу, з льоту, ніби кинуті до нього незримою вибуховою хвилею ніжності й самозабуття, та все то були жінки високі на зріст, щедрі добротою, наділені особливою чутливістю, яка помагала їм угадати, яка лагідна і лінива душа у Василя і як охоче може вона приймати добровільні й чесні дари. Провідниця ж нашого вагона була маленька. А маленькі жінки не захоплюються і не закохуються з першого погляду. Вони занадто заклопотані проблемами статі і намаганням будь-що відплатити природі й світові за те, що відміряно їм усього набагато менше, ніж іншим. Може, тому маленькі жінки часто ставали імператрицями, королевами, славетними фаворитками, великими авантюристками. Досить лиш згадати Катерину Другу, Роксолану, мадам Помпадур, афінську гетеру Таїс, міжнародну шпигунку Мату Харі. Ясна річ, вагонна провідниця не Катерина Друга і не Мата Харі, та кров тобі може попсувати аж он як, бо дорога далека, з вагона не вистрибнеш, а влада в провідниці неабияка.

— Четвертий де? — тепер звертаючись тільки до Василя, бгаючи злі губи, перепитала провідниця.

Найнетерплячіший з нас Микола одразу спалахнув і хотів відповісти щось різке, може, й глумливе, але Василь обережно доторкнувся до його плеча і, вигравши своїм рокітливим-воркітливим голосом, сказав провідниці:

— Голубонько, четвертий — це-е... знаєте, хто?

— А хто ж? — норовисто смикнулася та головою, і стало видно її жилаву шию, що в молодих жінок ніколи не віщує добра.

— Ми не можемо вам достоту розповісти про цього товариша,— загадково усміхнувся Василь.— Але ви самі його побачите.

— То де ж він, де? — доскіпувалася провідниця.

— Він уже там,— показав Василь на вагон.

— Та я нікого ще не впускала!

— Його не треба впускати — він сам опиняється там, де йому треба,— поважно пояснив Василь, не пояснюючи цим, власне, нічого. Тоді несподівано запропонував нам: — Зрештою, може, покуримо трохи? А може, хай їде сам четвертий, а ми вернемося додому?

Спантеличена провідниця тільки провела нас поглядом, ще раз перелічуючи, поки ми входили до вагона, але вже мовчала.

Зате заговорив у купе Микола.

— Що ти навигадував! — гримнув він на Василя.— Нащо оці байки про четвертого! Тобі потрібен зайвий клопіт?

— Миколю,— посвітив його дитячим усміхом Василь,— коли людині хочеться щось почути, то чому б і не сказати їй те чи те?

Я спробував заспокоїти Миколу:

— Всядемось, рушимо, вона й забуде про все.

— Про що ти кажеш! — напав тепер на мене Микола.— Побачиш, якої вона заспіває!

— Зрештою, Миколю,— займаючи п'ятнадцяте місце, заявив Василь, — ти побачиш, що це гарна людина.

— У тебе всі гарні! — кинув Микола. "

Ми з Василем виявилися нікчемними психологами. Провідниця стала обходити купе, збирати квитки і гроші за постіль, дійшла й до нас, стала мовчки в дверях, я подав їй чотири картонні чотирикутнички і чотири карбованці, вона запхнула в тісну кишеньку службової своєї сумки один квиток, другий, третій, четвертий тримала в пучках і перебігала по наших обличчях швидким поглядом.

— Хто займає шістнадцяте місце?

Запитання ні до кого. Бо в Миколи тринадцяте, у мене чотирнадцяте (верхня полиця, щоб не так било мені в поранену спину), у Василя п'ятнадцяте, а шістнадцяте?

Василь узяв ту руку провідниці, що була з квиточком, і делікатно попровадив її до кишеньки з номером 16.

— Голубонько,— ласкаво мовив він,— там якраз отой товариш, про якого ви чули.

— Чула, чула! Нічого я не чула! — Провідниця майже вирвалася з м'яких Василевих рук.— Бригадира покличу, коли ви такі! Ми тут не допустимо!..

Ми мовчали. Микола зачинив двері купе.

— То що будемо робити? — пограв він жовнами.

— Миколю,— сказав Василь,— не треба нервуватися. Ти гарний чоловік, нащо тобі це?

— Що будемо робити, я питаю! — майже крикнув Микола.— Вона ж тепер не відчепиться до самого Сімферополя! Дихнути не дасть.

Я вирішив, що треба якось втручатися.

— Микола має слушність,— звернувся я до Василя.— Ця жінка не дасть нам спокою. Давайте щось вигадаємо, щоб вона заспокоїлася. Скажемо їй, що з нами їде... Ну, от для прикладу... У всіх у нас прізвища починаються на "З". Нас троє. Давайте четвертого так і назвемо: Три Зе. Товариш Тризе. З нами їде товариш Тризе. Де він? Десь ходить по вагонах, бо в нього особлива місія. Може, він з якихось контрольних органів чи там звідки.

— В цьому щось є,— заявив Микола. А Василь підняв палець і промовив з урочистою повільністю:

— Три-зе... Зрештою, а чому б справді ми не могли про-їхатися отак аж до самої Ялти з товаришем Тризе? Павле, ти б не поклав на шістнадцяте місце отой свій кейз із чистим папером?

— Чом би й не покласти? — згодився я.

— Та коли є чоловік, то він повинен мати якусь біографію,— роздумливо вів далі Василь.— Миколю, ти б міг знайти якесь слівце для товариша Тризе?

— Про що ти говориш! — скипів Микола, який не терпів жодного примусу.

Я знав, що Микола перший розпочне цю нашу гру, але без тиску зовні, а залежно від обставин, коли самі собою створяться умови для вільної імпровізації, веселої вигадки, невинної містифікації. Скільки вже було таких випадків! У Казахстані під час декади нашої літератури Микола, попередивши всіх учасників декади, крім одного, розпочав саме при тому невтаємниченому чоловікові розмову то з одним, то з іншим про те, як той освоюватиме подаровану йому ділянку.

— Яку ділянку? Ким подарована? — сполошився невтаємничений чоловік.

— А ти не знаєш? — здивувався Микола.— Всім учасникам декади уряд Казахстану подарував дачні ділянки в Боровому на озері Балхаш.

— Я вперше про це чую! — вигукнув той.

— Де ж ти був? — насмішкувато кинув Микола.— Вже все розподілено. Тепер іди в уряд, проси для себе. Може, й дадуть...

Той, звичайно, пішов і немало подивував казахських товаришів своїм наївним нахабством.

У Москві під час одного з письменницьких з'їздів Микола весело познущався ще з одного нашого товариша, страшенно охочого до орденів, премій, відзнак і всіляких почестей. Ми обідали з Миколою в ресторані готелю "Москва", коли підійшов той наш товариш.

— Біля вас не зайнято, хлопці? — спитав він.

— Сідай,— підсунув йому стільця Микола.

— А що ви їсте? — ще й не сівши, зазирнув той до наших тарілок.

— Черепаховий суп,— не кліпнувши оком, збрехав Микола.

—

— Та ну! Де ж він тут узявся?

— Для делегатів зїзду привезли з Куби.

— Дорогий?

— А ти ж думав!

— Ну, я супу не їм, мені лікарі заборонили. Я котлетку та й боржомчик.

Микола лукаво підморгнув мені, штовхнув мене для певності під столом ногою, з удаваною стурбованістю спитав:

— Слухай, Павле, як же ти того чорта везтимеш додому?

— Кого? Що? — заздрісно підстрибнув наш сусід,— Що ви тут дістали, хлопці?

Ми з Миколою ні про що не домовлялися, але треба було підтримувати товариша, і я, не роздумуючи, бовкнув:

— Та-а, дрібниця! Срібний самовар на три відра!

— Срібний? — аж підскочив наш співбрат.— Та ви що, хлопці! Що ж ви мовчите? Де це? Як?

— А ти не знаєш? — хмикнув Микола.— Ти де живеш? У "Москві"? А в готелі "Росія" для делегатів зїзду влаштовано виставку-продаж самоварів. Самовари від чотирнадцятого до двадцятого віку! Мідні, срібні, позолочені, різних видів і форм, самовари-чайники, самовари-півні, самовари-купчихи, самовари-гусари. У тебе, Павле, який? Борода Чорномора з "Руслана і Людмили"? А в мене Соловей-розбійник. Не срібний, правда, але теж штука.

— І де ж це воно, хлопці? — простогнав наш наївний земляк.

— Північне крило "Росії" знаєш? — спитав Микола.— Спитай, де дирекція, знайди директорський блок, але всі ті кабінети проминай, а йди вглибину, там побачиш такі широкі поліровані двері, то клуб готелю. Для працівників, але зараз там самовари для нас. Стукни тричі і скажи: "Делегат". Зрозумів?

— Зрозумів,— прошепотіла нещасна жертва.

Я зауважив тоді Миколі, що він без потреби почав родовід самоварів аж з XIV століття.

— Яка різниця? — знизав він плечима.— Для таких починай хоч від древніх греків — усе проковтнуть!

Ясна річ, легко грати на людській жадібності й захланності. Але на чому можна грати тут, з оцим вигаданим Тризе під невблаганно пильним оком провідниці, з жилавою шиєю, і її начальства, яке могло щомиті впасти нам на голови?

Микола хапливо курив, Василь лаштувався варити каву, без якої не уявляв свого життя, мені випала роль каталізатора, громовідводу, барабана для биття — вічна доля всіх наймолодших. А настане той далеко не прекрасний день, коли ти вже не наймолодший, а найстарший, і тоді... Гай-гай! Не станемо зазирати в ту непривабливу далину і спробуємо вдовольнитися нинішнім.

Вдовольнитися не було чим, бо настирлива провідниця привела до нас свого бригадира. Двері нашого купе відчинила безцеремонно. Випхала поперед себе чоловіка в залізничній формі, сама стала позад нього, схрестила руки на грудях, напнула жили своєї тонкої шиї, мов семафорні дроти,— ніякого відступу.

Бригадир був з тих, хто не пригощається за свої. Семимильними кроками йшов до пенсії, тому був добровільним попихачем усіх, хто хотів

його попихати. Такому чоловікові можна співчувати, але мати з ним справу?

— Ви щось хотіли? — виступив я перед бригадиром.

— Непорядок,— пробелькотів той.— Мені сказано, що...

— Ніякого непорядку! — рішуче заявив я.— У нас чотири квитки, нас четверо, ми їдемо до Сімферополя,— які тут можуть бути проблеми? Але до нас поставилися досить дивно. Нас це обурює. Коли так, то ми вимагаємо, щоб сюди прийшов начальник поїзда. Є тут начальник?

Цим я остаточно вбив і провідницю, і її бригадира. Та водночас і розбудив у їхніх душах найшаленіші адміністративні бурі і грози. Ах, ви хочете начальника поїзда? То ви матимете його! Ви все матимете, а ми ще подивимося!

І коли ми проїхали Фастів, Білу Церкву, Миронівку і наближалися до Знам'янки, провідниця подарувала нам начальника поїзда. У бригадира форма була чорна, в начальника поїзда — сіра. Мабуть, це свідчило про вищий ранг. Але ми в залізничних рангах не розбиралися. Досить нам було й літературних.

Начальник поїзда, невисокий чоловік з пещеним, великим, як у акторі^, лицем, не ввійшов, а ніби вслизнув до нашого купе, сів по^уч з Василем, показав очима провідниці, щоб щезла, глянув на мене, на Миколу, спитав добродушно й доброзичливо:

— В чім справа, товариші?

— А ні в чім! — подався до нього всім тілом Микола.— Чого вам тут треба?

— Як то чого? Я — начальник поїзда!

— То й що?

— Мені сказали, що у вас вільне місце, а ви... У нас напружений стан з перевезенням пасажирів, ми не можемо допустити...

— Чого ви не можете допустити? — заграв жовнами Микола.— Про що ви говорите? Може, завернете поїзд до Києва, анулюєте наші квитки і посадите в це купе інших пасажирів?

— Миколю,— вструтився розважливо Василь.— Ну, нащо ви так товариша начальника поїзда? Ви ж бачите, який це гарний чоловік. Може, він вип'є з нами кави, а тоді й поговоримо. Як вас звати, дорогий товаришу?

(Треба сказати, що Василь при сторонніх завжди називав нас з Миколою на "ви". Микола охрестив таке його поводження "козятинським політесом", бо Василь був родом з-під Козятина).

— Мене? — начальник поїзда розгубився від такого поводження.— Григорій Борисович.

— Як це прекрасно — Григорій Борисович! —* підвівся Василь, пригнічуючи низькорослого начальника поїзда своєю величчю.— Для нас висока честь, що ви відвідали саме наше купе. Тут достойні люди, познайомтеся: ось Микола, оце Павло, там товариш Тризе, який прийде згодом, а я — Василь. Ви п'єте каву, Григорію Борисовичу?

— В поїздах п'ють чай,— зробив останню спробу захиститися той.

— Зрештою! — засміявся Василь.— Чай у нас п'ють в поїздах од Бреста до Владивостока. А ми готуємо каву. Ось у мене спиртівка, ось таблетки сухого спирту, за кілька хвилин ви матимете божественний напій.

Начальник поїзда стежив за Василевими руками, за його чаклуванням на вагонному столику,— щось там мідно виблискувало, щось синьо горіло, якесь недозволене полум'я, непередбачене пригощання.

— Ви спалите мені поїзд!

— Хіба що ваш палець, коли ви необачливо підкладете під мою спиртівку,— посміявся Василь.— Ви мені скажіть, скільки років ви їздите начальником поїзда?

— Ну,— знітився той,— багато.

— Як це прекрасно: багато! А ви можете сьогодні сказати нам, чи пригощали вас коли-небудь у поїзді кавою?

Начальник поїзда зворухнувся туди й сюди, хотів, мабуть, видобутися на волю, на оперативний простір, але Василь досить добре знав, що таке ласкава диктатура, він упіймав Григорія Борисовича в могутні напівобійми так, що той не міг ні зворухнутися, ні стрепенутися, попхнув його до столика, добродушно оголосив:

— Зараз питимете каву. Ви знаєте, що таке кава?

— Розчинна? — мав необережність спитати начальник поїзда.

— Чоловіче! — зітхнув Василь.— Розчинна кава веде до розчинних думок. Я визнаю тільки зернята! Вони іноді такі тверді, що не бере їх ніякий млинок, тому я надаю перевагу мідній ступці. Ті перші три араби, які привезли каву з Аравії до Стамбула, не знали ще млинка, а тільки мідну ступку. Павле, ви не могли б сказати Григорію Борисовичу, коли саме прибули ті три араби до Стамбула з небаченим напоєм?

Я прекрасно розумів, що начальникові поїзда Київ — Сімферополь абсолютно байдуже, коли саме прибули до Стамбула ті три сірійці, які привезли до османської столиці дивний напій.

— Ну,— сказав я,— це було в часи султана Сулеймана Пишного, мусульманські священнослужителі й чути не хотіли про якийсь там баламутний напій, але на захист сірійців, які привезли до Стамбула каву, стала улюблена султанова жона Роксолана, до речі, наша землячка з Прикарпаття,— ось так і пішла по Європі кава.

Начальник поїзда булькато поблискував в тісному нашому купе, він, мабуть, безмірно дивувався нашим дурним балачкам про каву, про якогось султана та ще й про його жону, але до часу мовчав, а тільки котив на нас свої округлі, мов фарфорові ізолятори на пристанційних стовпах, очі.

— Ви серйозно про оцю — як її — каву? — нарешті здобувся він на слова.

— Чоловіче! — подаючи йому величезну глиняну чашку з каламутним напоєм, в якому плавали нерозтовчені зернята, проголосив Василь.— Беріть і пийте. Ви знаєте, що таке справжня кава? Я вам скажу, що коли навіть умру, то бодай раз на п'ять років виходитиму з могили, щоб попити каву, а тоді знов вертатимусь туди, звідки немає вороття. Ви це розумієте, зрештою?

— Так, я розумію,— пробелькотів начальник поїзда.— Я все, все... але я відповідаю за порядок... А тут мені доповіли, що ви займаєте... Так, так, вас троє, а займаєте на чотирьох, а четвертого чоловіка немає...

— Немає? — засміявся Василь.— Павле, ви могли б пояснити Григорію Борисовичу те, що нам і так ясно?

— З нами їде товариш Тризе,— сказав я.

— А хто це такий? Де він? — стрепенувся начальник поїзда.

— Миколю,— попросив Василь,— скажіть, хто такий товариш Тризе.

Микола відвернувся до вікна, пограв жовнами на смаглявому лиці, протарабанив, ніби театральний суфлер для нездарних артистів:

— Товариш Тризе їде до Ялти, шоб оглянути руїни мавританського палацу.

Начальник поїзда, який вважав, що вже чув усе можливе в своєму житті, отетерів од цих слів і ледь проворушив язиком:

— Мавританського?

— Саме так,— втрутився я,— і товариш Тризе має намір доручити нам відбудувати цей палац, бо йому потрібна вілла над морем.

— Дача,— пояснив Микола.— У Тризе вже є дачі скрізь, а біля моря ще немає.

Начальник поїзда ніяк не міг збагнути: сміються ці люди чи говорять серйозно.

— Хіба є такі люди, щоб дача і там, і там? — звернувся він до Василя, який колотив свою каву і не брав участі в пожвавленому обміні думками.

— Зрештою,— погмикав Василь.— Ви питаєте: хіба є? А я вас спитаю: а хіба нема? Миколю, скажіть цьому чоловікові, де у вас дачі.

— В різних областях! — не змигнувши оком, відповів Микола.

— Та як же це? — не повірив начальник поїзда.

— А так. Куди поїду, там і дача.

— Наймаєте?

— Ні, даром дають, ще й женуться, щоб узяв.

— А цей товариш Тризе — посада в нього яка?

— Посада? — Василеві тісно було в купе, він звик ходити, стояти, а вже коли й сидіти, то за столом, де вільно розташовується два або й три десятки людей, а тут — навіть лікті ні на що покласти, і те й знай, що піднось руки, як сонцепоклонник. Василь завмер з піднятими руками, тоді згадав про начальника поїзда і про його запитання.— Чоловіче, нащо вам якісь там посади! Товариш Тризе належить не посадам, а історії. Ви знаєте, скільки йому років?

— Старий?

— Хіба можна так казати про товариша Тризе? А чи відомо вам, що його запрошував до Ялти сам Антон Павлович Чехов? Павле, ви могли б згадати слова Чехова, щоб товариш почув і переконався?

Чехова я міг цитувати с заплющеними очима. І хто там знає, кого він запрошував: Горького, Буніна, свого редактора Вукола Лаврова, а чи й вигаданого нами Тризе?

Отож: "Приезжайте, сделайте такую милость..."

А Василь, лукаво усміхаючись, приготував на спиртівці ще жбаник кави і вилив її у такий самий череп'яний кухоль, як допіру дав начальникові поїзда, і відставив той кухоль до вікна з словами:

— Це кухлик для товариш Тризе. Його улюблений. Начальник поїзда поволі посунувся до дверей. Куди це він

попав, куди запровадила його дурна провідниця? Якісь незбагненні люди. Чи то фокусники, чи то спекулянти. Говорять один одному "ви", як одеські ошуканці в кінофільмах, десь з ними їде їхній компаньйон на прізвище Тризе, а де він — не показують, тільки плетуть про нього таке, що голова макітриться. Тут слід розібратися спокійно і не зважаючи...

Начальник поїзда досунувся нарешті до дверей, підвівся, обтрусився, сказав безвиразно:

— Значить, я пішов, бо служба. Претензій, я так розумію, не мається. Радий був познайомитися. Дякую за при-гощення...

Василь зробив спробу делікатно затримати важливого гостя, але Микола сердито насупив брови: хай іде хоч і під три чорти!

Так ми нарешті зосталися самі. А вже проїхали й Знам'янку, і Долгінцеве, і, мабуть, наближалися до Запоріжжя.

Ніч без сну — це з Василем у нас було завжди. Він і вдома не лягав раніше четвертої ранку, а в дорозі — який там сон?

— Ось коли б я мав свою рожеву сорочечку та партизанський кожушок під боки,— мрійливо сказав Василь,— то, може, й поспав би трохи, але! Давайте ліпше поп'ємо кави та подумаємо про Тризе. Павле, чи не занадто коротке це прізвище?

— Коротке? — подивувався я.— Чому ж коротке? Для містифікацій завжди потрібне щось замашне. Згадайте тиняновського поручика Кіже.

— Але в назвиську Тризе є щось тужливе,— не здавався Василь.

— Тужливе, але не безнадійне, бо звук "з" дзвенить, як ота хрестоматійна струна в тумані.

— Який туман! — застогнав Микола.— Про що ви говорите?

А Василь уже мрійливо розмірковував про нашого вигаданого супутника:

— Хто він такий? Ніхто. Просто Тризе — і все. Він не знає страху, ніколи не стане рабом своїх бажань, чоловік достоту вільний і незалежний. А також любить пити каву з оцього череп'яного кухлика, який я завбачливо прихопив у дорогу. Давайте й ми поп'ємо трохи кави та покуримо.

І ми пили каву, замкнувшись од усього поїзного начальства. Микола й Василь запекло курили, дмухаючи один одному в обличчя, аж нарешті Микола не стерпів:

— Ти чого примусив мене про отой мавританський палац?

Звинувачення адресувалося Василеві, а я міг би заприсягнутися, що Василь ні сном ні духом не відав ні про який палац. Микола сам вигадав, а я підпрігся, до чого ж тут Василь? Але Василь мовби й не помітив нічого.

— Миколю,— добродушно промуркотів він.— А де ж може жити наш товариш Тризе, як не в мавританському палаці?

— Ти хоч бачив той палац? — скреготнув зубами Микола.

— Зрештою, хіба неодмінно треба бачити щось для того, щоб воно було на світі? Мавританський палац може існувати так само, як наш товариш Тризе.

— Ну, ти ще з ним наплачешся! — пообіцяв йому Микола.

— Миколю,— заспокоїв його Василь,— ніколи не треба хвилюватися занадто. Хай навіть увесь світ не вірить в існування товариша Тризе, але хіба ж не досить того, що віримо ми?

— Нам треба бути трохи стриманішими,— подав голос і я.— Ти, Миколю, трохи захоплюєшся в таких випадках. Пам'ятаєш, з самоварами? Я тоді змовчав, а ти ж замахнувся аж з XIV століття, коли ні самоварів, ні чаю в нас ще не було. Тепер от палац, та ще й мавританський...

— Про що ти говориш! — накинувся на мене Микола.— Ви ж самі з Василем вигадали цього Тризе, а вже коли брехати, то на БСЮ губу! Хто повірить у маленьку брехню? Тії бачив таких?

— Це не брехня, а таємниця,— урочисто промовив Василь.— А в таємницях завжди високе хвилювання і навіть поезія.

Я дотримувався трохи іншої думки, про що й сказав Василеві:

— Таємниці ніколи не допомагали людям, а тільки лякали їх.

— Та однаково ж ми невтомно творимо їх,— то смішні, аж до пустотливості, то бундючно-серйозні, а то й похмуро-трагічні, криваві, нелюдські. Що було б з древніми греками, коли б не мали вони елевсинських тайн? А що таке елевсин-ські тайни? Цього ніхто не знає, і це найпрекрасніше з того, що залишили нам древні греки, зрештою!

Василь любив отакі розмірковування, а ми любили його слухати в такі хвилини, але цього разу мені не хотілося здаватися.

— В таємниці вірять тільки посередні уми,— різко кинув я.— А посередність розуму неминуче ЄЄДЄ за собою ницість душі. Невже тобі цього б хотілося для когось!

— Про що ви говорите! — сплеснув руками Микола.— Ми сьогодні будемо вечеряти чи не будемо?!

— Ніколи не треба поспішати, Миколю,— заспокоїв його Василь.— Ти тільки подумай, де оце ми зараз їдемо, може, саме десь біля Гуляйполя, а може, й перед Перекопом або Джанкоєм. І що там якась їжа поруч з такими назвами!

Микола розкладав на столику наїдки з наших домашніх запасів.

— Поговори, поговори, Васю,— незлобиво бурчав він.— Те, що ти нам не даси спати, я знав ще з дому, але зоставити ще й без вечері — це в тебе не вийде! Ми з Павлом повечеряємо, нагодуємо й Тризе, а ти як хочеш!

— Ви повечеряйте, а я зварю вам кави,— став діставати з валізи мідну ступку Василь.

— Ти й ступку взяв? — не повірив Микола.

— Зрештою, письменник має чимось відрізнятися від усіх людей. Ось у поїзді всі їдуть без ступок, а я із ступкою.

— І ми з Павлом без ступок, то що ж — не письменники?

— Миколю, ти гарний чоловік, нащо тобі питати про таке? Ніхто не знає, де тепер письменники і чи вони десь є, зрештою. Це найбільша таємниця.

— А Тризе? — засміявся я.

— Може, Тризе і є справжній письменник, а ми — тільки інтролігатори його творів.

Микола скривився на "інтролігаторів".

— Сказав би вже: палітурники!

— Інтролігатори! — зі смаком повторив Василь.— Може, ви думаєте, ми вигадали товариша Тризе? То він нас вигадав!

— Ну, про що ти говориш! — застогнав Микола.— Ти мені скажи: свинячі реберця їстимеш? Дружина приготувала, бо знає, що ти любиш.

Але Василь ні їсти, ні спати. Всі його думки зосередилися тепер на випадковій нашій вигадці, він уже вдихнув життя в Тризе, тепер повільно роздумував уголос про те, з якими церемоніями маємо ми везти Тризе з Сімферополя до Ялти, щоб належно дотримати таємниці, але водночас і зробити її видимою, що надасть їй вищого значення, важливості і загадковості.

До самого ранку ми панькалися з Тризе. Я приніс для "нього" постіль. Микола підкладав "йому" подушку, поправляв простирадло. Василь пропонував "йому" закурити, але Тризе виявився некурящий, зате був дуже гарним слухачем Василевих роздумувань.

Василь товк каву, дзвенів мідною ступкою, піднімав тяжкого товкача, ніби герольд, що має звіщати про волю вищих сил.

— Зрештою, чому людина, одержавши бодай найменшу владу, так неохоче розлучається з нею? Бо вона скуштувала смак таїни. Влада починається з обмежень втаємничування... Таціт сказав... Що він сказав, Павле?

— Коли вже про таємниці, то починай не з Таціта,— порадив я Василеві,— а від єгиптян, вавілонян, індійського царя Ашоки, який заснував "товариство дев'яти невідомих" для засекречування небезпечних для людей знань.

— Зрештою, наші предки були мудрі люди,— зітхнув Василь,— вони розуміли, що найбільше слід берегти дітей і знання. Як, Павле, греки називали таємні знання?

— Езотеричними.

— Яке прекрасне слово, зрештою, езотеричні!

— Ну, про що ви говорите цілу ніч! — припалюючи від недокуреної сигарети нову, застогнав Микола.— То Тризе, то Таціт. Воно вам треба!

— Миколю,— спробував походити в суточках купе, але облишив ці марні спроби й міцно всівся між нами Василь,— а хто достоту знає, що людині треба, а чого не треба?

Сімферополь зустрів нас досвітнім дощем. Дощ сіро падав з сірого неба і замерзав унизу. Ожеледиця. Все покривалося льодовою корою: перон, вокзал, стовпи, дерева, люди, здавалося, що й думки твої крижаніють отак нещасно й безпорадно, і невимовлені слова, і погляди, що так нікуди й не полетіли.

— Яка гарна погода для нашого Тризе! — вигукнув Василь.

— І для твого хустського капелюха,— підсік його Микола.

Ми з Миколою були по-зимовому в шапках і кожушках, а Василь справді вирядився в крислатого хустського капелюха і в цупкий шкіряний монгольський плащ, сподіваючись на кримську весну. Адже в Ялті вже

цвіте мигдаль і в нічних небесах над південним берегом постогнують журавлі.

— Погибієш на зупинці таксі, то взнаєш, яка тут погода,— ще докинув Микола. Однак Василя ніщо не могло збити з оптимістичного настрою, з яким лаштувався з'являтися на перон.

— Зрештою, Миколю,— примирливо мовив він.— А чом би й не постояти з гарними людьми, покурити, подихати свіжим повітрям? Це небесний дощ, Миколю.

— А ти знаєш ще якийсь інший? — сказав Микола.

— Аби ж то тільки один! Існує безліч дощів, але з небесними їм не зрівнятися нізащо.

Біля нашого вагона вже зібралася, сказати б, перша порція "гарних людей": обидві провідниці, їхній бригадир, начальник поїзда, якісь залізничні чини, два міліціонери.

— Доброго ранку,— зняв до них капелюха Василь,— як спалося?

Всі дивилися на нас і мовчали. Микола тим часом підкликав носія з візком, смикнув Василя за рукав, показуючи, що треба йти, але Василь через голови службових осіб набачив ще одного носія і поманив пальцем ще й того.

— Для товариша Тризе,— пояснив він ошелешеним мовчунам.

Ми склали свої речі на один візок, другий пустили попереду себе порожнім, так і рушили пероном, супроводжувані мовчазним подивом, обуренням і збентеженням.

Черга на таксі була, але не така страшна, як малювалося в нашій уяві. Ми достоялися, ще й не покрившись ожеледдю, водій, довідавшись, що їдемо до Ялти, вирішив обслужити нас за вищим класом і вийшов з машини, щоб власноручно покласти наші валізи до багажника. Але тут Василеві сяйнула нова ідея.

— Але! — про голосов він.— Ми повинні взяти ще одну машину. Для товариша Тризе!

— Ти можеш брати йому хоч три машини,— іронічно подивився на нього Микола.— Та тільки що тобі скажуть трудящі, які стоять за нами? А також оті два міліціонери, що йдуть назирці від самого вагона.

Василь не чув нічого. Схилився до водія, щось казав тому, а той кивав слухняно, бо не послухатися такого чоловіка, як Василь, не могла б жодна жива душа на світі.

Втрьох ми сіли в перше таксі, інше рушило за нами порожняком. Один з міліціонерів, які спостерігали нас біля перонної хвіртки, зірвався з місця і кудись побіг.

— Побіг дзвоните,— сказав Микола. Я засміявся:

— Нема цікавіших людей за міліціонерів.

— Але ніхто не перевершить в цікавості нашого Тризе,— з відтінком гордості промовив Василь.

Від'їхали ми не дуже й далеко. За містом упоперек шосе стояла жовта міліцейська "Волга", а на узбіччях два мотоцикли з задубілими автоінспекторами на них.

Ми зупинилися. Закон є закон.

З "Волги" не вийшов ніхто. Мабуть, там були чини вищі. До таксі наблизився один з автоінспекторів, козирнув, відрапортував:

— Інспектор дорожнього нагляду лейтенант Костенко. Дозвольте поцікавитися, куди їдемо?

Ми мовчали. За нас відповів шофер: "Ялта".

— Друга машина теж з вами?

Відповідати не було потреби: їхала за нами, як прив'язана.

Стали ми — стала й вона. *

— Хто в тій машині? — спитав лейтенант, хоч і бачив, що там, крім водія, нікого. Щоправда, Василь поклав туди мій кейзик з чистим папером, але цього автоінспектор знати не міг, та хіба це мало якесь значення.

— Чого ж ти мовчиш? — поглянув на Василя Микола.— Поясни лейтенантові! Скажи, хто там!

— По-моєму, це гарний чоловік,— спокійно мовив Василь.— Товаришу лейтенант, а не були б ви такі ласкаві самому подивитися, хто в тій машині.

Лейтенант пішов до того таксі, перекинувся двома-трьома словами з водієм, мабуть, помітив і мого кейза, повернувся до нас розгублений і роздратований водночас.

— Там нікого немає!

— А товариш Тризе? — добродушно поцікавився Василь.— Невже ви не помітили?

— Нікого не помітив, бо там нікого нема!

— Товариш Тризе некурящий, тому нам довелося брати для нього окрему машину,— спокійно пояснив Василь.

Лейтенант зробив рух у бік "Волги" з загадковим своїм начальством.

— Стривайте, чоловіче,— притримав його Василь.— Ви не поцікавилися, хто ми такі.

— Бачу й так,— з погрозою в голосі кинув лейтенант.

— Миколю, ви можете показати товаришеві лейтенанту якесь там посвідчення? А може, ви, Павле? Чи путівки до Будинку творчості.

Василь звертався до нас, бо в самого в кишенях ніколи не було жодного папірця. Він або ж губив, або взагалі забував навіть квиток, їдучи на вокзал.

Ми ощасливили автоінспектора цілою купою паперів, він довго й недовірливо шурхотів ними, ще не вірячи, окинув нас поглядом усіх одразу і кожного поодинці, повернув папери, сказав розчаровано:

— Так ви письменники?

— А ви думали контрабандисти — Янакі, Ставракі і папа Сатирос! — реготнув Микола.

— Нащо ви так, Миколю? — докірливо похитав головою Василь.— Товариш лейтенант гарний чоловік і хотів би дещо знати. Але! Ви могли б

сказати нам, товаришу лейтенант, чи з великою радістю йдете щоранку на свою роботу?

— Та ви смієтесь? — вигукнув лейтенант.— Не бачите, яка це в мене радість?

— Чоловіче,— підняв пантократорського пальця Василь,— чому ж ви хочете, щоб ми з радістю їхали зі своєю роботою та ще й у тій самій машині? Хай та робота їде сама, а ми трохи перепочинемо.

— Але ж там тільки чистий папір?

— Ото й є наша робота. Може, щось напишеться на тім папері, а може, й не напишеться. Ніхто не знає. Є тільки один чоловік, який достоту може знати про це. Звуть його: товариш Тризе. Але то вже велика таємниця, до якої немає діла ні автоінспекції, ні будь-кому на світі. Тризе, або таємниця творчості. Найбільша таємниця людського життя, зрештою. А тому скажіть отим гарним людям, щоб вони звільнили нам дорогу.

Лейтенант мовчки козирнув. Задкував од Василя, мов Нобелівський лауреат од короля Швеції...

МЕЛАНІЯ АНДРОФОНОС

Це все нагадує переливи перлистого сяйва над літніми полями. Пригода давня і дивна ще й досі не сходить з обріїв його пам'яті, і він ніяк не може збагнути, чим це спричинено: чи його тодішньою втомою, викликаною тривалим перебуванням на чужині, чи надмірною вразливістю уяви, а чи понадприродним впливом прізвища, яке, загалом кажучи, було досить простим і зрозумілим навіть малій дитині: Чорний. Справді: хто не знає чорного кольору і над чим тут ламати голову? Та настає в житті людини час, коли вона замислюється й над речами, здавалося, найпростішими, і ось уже ти питаєш себе, чому ти Іван або

Петро, і що б це мало означати, і шукаєш у минулому своїх славних попередників, чи то щоб прилучитися до них якимось чином, а чи для здивування або й для жалю. Те саме й з прізвищами. Поки Чорний був звичайним чернігівським хлопчаком, він і в гадці не мав задумуватися над своїм прізвищем, його походженням, значенням і, може, таємничістю. Та ось він став сценаристом, завирували довкола нього люди, думки, пристрасті, примхи, дивацтва, і хтось спитав його жартома, а інший насмішкувато, а тоді вже він сам себе хоч і не стривожено, але з належною цікавістю: справді, чому він Чорний, а не Білий або ще там якийсь, і що б це мало означати, надто коли пам'ятати, що він із Чернігова, де колись нібито був князь Чорний, і є Чорна могила, де археологи знайшли славнозвісний ріг, обкутий сріблом з якимись там зображеннями того й сього, що приводить учених в захват мало не дитячий. Виходило, що Чорний — вже й не таке собі простеньке прізвище, бо, може, воно тяжіє до таємничих пракоренів, із яких зроджувалася цивілізація наших степів, до скіфів, а то ще й глибше. Бо, як пише Геродот у четвертій книзі своєї історії, у чорноморських скіфів серед інших сусідів на півночі й на сході були меланхлени, себто ті, які ходять у чорних плащах. Коли зважати на твердження Геродота, що до меланхленів од моря налічувалося 20 днів путі, то їх слід би шукати десь у закруті Дінця. їхні чорні плащі мали б нагадувати бурки сучасних кавказьких горців. А грецька назва "мелан" — "чорні" згодом відлунилася в найменуванні міст Чернігів і Вороніж. Ясна річ, це тільки здогади вчених, і навряд чи слід надавати символічного значення простому прізвищу Чорний. Символи, як і порода, не вічні. Коли руйнуються навіть щонайвищі гори і цілі материки поглинаються океаном, то що ж казати про речі, далекі від матеріальності! Хоч є категорія так само вічна, як і матерія, вона мовби животворить матерію, надає їй вимірів глибинно-історичних, тобто духовних, і зветься пам'яттю. Пам'ять мови, слів, навіть окремих людських звуків. А в самій пам'яті вічні — гармонія, краса, велич і... жах. І вони не можуть існувати одне без одного, як світло й пітьма, ніч і день, життя і смерть.

Мабуть, прізвище Чорного зробило його надто вразливим на все, що так чи інакше пов'язано з пам'яттю. Ще зовсім малим він здригався від

самого лиш звуку незвичних імен, географічних назв, дивних термінів. Олімп уявлявся йому клубом деснянських річковиків, та водночас був у такій неймовірній далечі, од якої стискалося серце. Парнасом цілком могла бути поросла вербами й калиною левада баби

Параски над Стрижнем, хоч знову ж таки між тою левадою і Парнасом пролягали незмірні відстані. А ще ж був кале-донський вепр, родичі якого блукали в над деснянських дібровах; і лернейська гідра — родичка їхніх сичливих гадюк; і протока Баб-ель-Мандеб, мов зміліла в літні спеки Десна; і пустеля Гобі, або Шамо, як піщані кучугури в шелюгах; і вершина Чімборасо, якій, ясна річ, далеко було до чернігівських гір із дивними соборами з давнини.

Дитинство людства мовби поєднувалося з твоїм власним дитинством, у цьому була таємничість, поезія і обіцянка вічності. Всі ми носимо своє дитинство, заховане глибоко в душі. Шаленство мріянь, захвати незнаним, бажання таємниць, віра в одкровення — все це згодом гине від зіткнень із холодною тверезістю розуму. Тому коли письменники, піддаючись скороминущій моді, починають напихати свої книжки іменами грецьких і римських богів, давньогрецькими міфами, слов'янськими легендами, нісенітницями й дурницями, стає смішно й ніяково за них, бо від того боги й герої, які зберігаються в твоїй пам'яті, однаково ж не оживають, а книжки з ними вмирають, не народившись, і стають схожими на покидища, повні змертвілих уламків і порохняви віків.

Все має жити в своїх часах, а часи живуть у всьому.

Та хоч як заспокоював себе Чорний такими розважливими розмірковуваннями, досі не міг збагнути, що ж сталося з ним у Белграді майже три десятки років тому.

З Сашком С, товаришем Чорного по студії, і Владо Голубовичем вони закінчували сценарій фільму про визволення Белграда від фашистів. Власне, про саме визволення слід було б робити фільм документальний,

відповідно змонтувавши ті кілометри кінохроніки, яку відзняли в свій час радянські та югославські оператори. Уважно переглянувши ті кілометри, вони відібрали все, що треба було включити в їхній майбутній фільм: і радянські танки на вулицях югославської столиці, і колони югославської народної армії (ЮНА) на чолі з генералом Пеко Дапчевичем, і світлі сльози на обличчях жінок, і мерехтливі свічечки, запалені бєлградцями першої ночі над кожним з полеглих визволителів. Та фільм їхній мав бути не про відоме і видиме, а про страшне, приховане, перед чим заламує руки сама історія.

Белград будувався в давні часи так само, як Рим або наша Одеса. Під землею добували м'який білий камінь, з того каменю викладали будинки, мости, споруджували укріплення. Місто розросталося дужче й дужче, штольні під ним розгалужувалися на сотні й тисячі рукавів, творячи ще одне місто, катакомбне, яке в Римі дало колись притулок першим християнам, в Одесі слугувало сховищем для незламних борців з фашистами, в Белграді було останнім пристанищем для вмерлих, тоді складами боєприпасів для фортеці, а в нові часи по безконечних підземних коридорах і залах пролягла міська каналізація, завдяки чому це господарство зберігалося майже в такому ідеальному стані, як у стамбульських султанських палацах, де очисні води текли по каналах, влаштованих сірійськими майстрами ще в часи Візантії.

Та мова йде не про стан міського комунального господарства югославської столиці.

Коли в жовтні сорок четвертого радянські війська Третього Українського фронту спільно з частинами ЮНА могутнім ударом вибили гітлерівців з міста і ті в одну ніч панічно втекли за Дунай, есесівські головорізи, які були в Белграді, не стали втікати, вони поклялися своєму знавіснілому фюрерові, що здадуть Дунайську фортецю хіба що тоді, коли Дунай потече назад од Чорного моря. Такі собі криваві іригатори першої половини двадцятого століття. Вже вони клялися отак повернути течії Волги і Дону, Дніпра і Вісли, тепер добралися й до Дунаю, а ріки

спокійно текли собі, навіки змиваючи фашистську нечисть, не позоставляю-чи від неї й сліду.

А вона хотіла зоставити слід ворожості, ненависті й крові. В Белграді есесівці спустилися в підземелля. Таємно, непомітно, хижо. Маючи детальний план кам'яних лабіринтів, мов чумне пацюччя, позаповзали вони в понурі нори, і вже першої ж ночі, коли визволені бєлградці святкували своє повернення до життя, в найнесподіваніших місцях: на вулицях, площах, у скверах, дворах — зненацька з'явилися темні, смердючі привиди, вискакували з каналізаційних люків і вбивали всіх, хто траплявся поблизу: дітей, жінок, старих, поранених солдатів. Сіяли смерть і знов безслідно щезали, і ніхто не міг нічого збагнути, надто ж зарадити трагедії. В місті, яке ще, власне, не перестало бути фронтовим, негайно оголошено надзвичайну тривогу, командування підняло всі війська, по радіо передавано щогодинні пересторогі для населення. І ось тоді до командування прийшов старий чоловік у темному зношеному одязі й сказав, що має дуже важливе повідомлення для найвищого генерала. Його провели до начальника гарнізону. Чоловік сказав: "Я звусь Гойко Мітіч. Усе моє життя — внизу, під Белградом. Це моя робота. На таку роботу мало охочих. Ніхто ніколи на неї не зазіхав. Нікого я там не бачив. А тепер там чужі. Хотіли мене вбити, та я ті місця знаю, вони ж не знають, бо зайди. Оце й усе".

Генерал потиснув Мітічу руку і спитав, чи міг би той помогти його воїнам викишкати з підземель отих зайд. "А хто б же ще зміг?" — зі спокійною гідністю поглянув на генерала старий Гойко.

Так він став провідником винищувального загону наших і югославських бійців. Його берегли навіть тоді, коли гинули майже всі. Саме завдяки цьому Гойко і вцілів тоді, попри всю свою недосвідченість у військових діях і наївну довірливість до людської породи, з якою доти не мав сутичок.

І ось тепер, через двадцять років після тих подій, після не відомих світові, свого часу замовчаних, а згодом майже забутих кривавих днів

"підземного визволення" Белграда Чорний з товаришами хотів зробити про це фільм. Вони шукали вцілілих учасників тих подій, і знову, як колись до радянського командування, але тепер уже на студію "Авала-фільм" прийшов старий чоловік у чорному, зношеному одязі й сказав: "Я звусь Гойко Мітіч і трохи знаю про те, що вам треба".

І він став їхнім Вергілієм у десятому колі пекла, не знаному навіть великим Данте.

їх було троє. Чорний — найстарший, на якому війна витанцьовувала свої канібальські танці і, мабуть, дико навісніла, бачачи його живим. Сашко — син "викликальника" машиністів із степової станції — належав до дітей війни, мабуть, набагато нещасніших, ніж дорослі, бо немає для людини нещастя більшого й страшнішого, як безсилля. Владо Голубович теж був з покоління дітей війни, але над ним ще тяжіли цілі віки гноблення його рідної землі то тими, то тими загарбниками, і тому в його характері дивно поєднувалася тиха покірливість із непогамовними вибухами гніву, він взагалі відзначався такою неймовірною вразливістю, що міг втратити свідомість не від того, що почув розповідь Мітіча про якийсь надто жорстокий епізод з битви в підземеллях Белграда, а тільки уявивши все те, коли мовчазний Гойко неквапливо вів нас темними штольнями і без пояснень казав: "Овде". (Тобто: "Отут". Докладніше він не міг. Відвик говорити з людьми і пояснювати те, що й так зрозуміле. Все життя — під землею. Тут не розбалакаєшся. По хідниках, уздовж понурої течії нечистот, у руці довгий залізний гак, яким можна виловити з цих річок смерті будь-що з того, чому раділи, чим пишалися й величалися, чим возносили одне одного або заздрили одне одному люди там, на поверхні, в гаморі, метушняві, дріб'язковості буття. Гойко підчіпляв гаком і показував їм то дитячу целулоїдну ляльку, то золоту шлюбну обручку, то намоклі опереткові циліндри й крилатки, то з'їдені іржею мечі й алебарди, то сизо-чорні фашистські автомати, криві магазини до них, а то й цілі залізні ящики, повні патронів або гранат. І ніяких розповідей, ніяких почуттів при тому, а тільки коротке невеселе "овде", і вони йшли далі й далі, а тоді, знесилившись, тяжко піднімалися на поверхню. Владо запрошував їх до свого помешкання на вулиці князя

Михайла, там їх зустрічала надзвичайно інтелігентна Голубовичева мама, влаштовувала в глибоких старовинних фотелях і мерщій готувала каву. Вони мовчки глушили себе жорстокою белградською кавою, їх глушив жорсткий шерех тисяч підошов по хідниках вулиці князя Михайла (помешкання Голубовичів містилося на другому поверсі над дуже популярною кондитерською — сладкарницею), вони ніяк не могли спам'ятатися після блукань по підземеллях тисячолітнього міста, знали, що діткнулися одної з найкривавіших, але й найдоблесніших ран Белграда, та ще не вміли показати її людям і всьому світові.

Знайте і пам'ятайте!

Може, ті дні, тижні, місяці непевності, безрадності та водночас і якихось прихованих одкровень помогли їм не тільки передати згодом людям могутнє видовище незнаних подвигів, але й самим ніби вирости серцем, вразливістю і відповідальністю перед світом.

Толстой казав, що в судженнях про художника слід передовсім збагнути, довкола чого обертається його душа. Щодо Чорного, то він би міг засвідчити, що того літа їхні душі оберталися довкола людського безсмертя, і це помогло його молодшим друзям посісти належне місце в суворій ієрархії здібностей. Сашка С. тепер усі знають: він відомий кінодраматург, фільми, поставлені за його сценаріями, обійшли, вважай, усі континенти. Владо Голубович, вражений тоді жорстокою правдою життя, на якийсь час полишив художній кінематограф, створив кілька короткометражних документальних трагедій, які принесли йому найпочесніші міжнародні відзнаки, тоді знову повернувся до художнього фільму, і його стрічка одержує головний приз на Московському кінофестивалі.

Та, власне, хіба важить, хто з них ким став, що зробив згодом, чим прославився? Тоді їм ішлося лиш про те, що найніжніші їхні квітки потоптані були безжальними катівськими чобітьми і як ті квіти знову розцвіли, та тепер уже не на звичайних міських квітниках, а на могилах героїв.

То був страшний фільм, од роботи над ним у Чорного геть виснажувалася душа, і він часто полишав Сашка і Владо в сподіванні бодай трохи вспокоїтися в самотині на мальовничих вулицях Белграда.

Він не зумів би описати тих вулиць. Від одних зосталися в пам'яті самі назви, від інших — відчуття таємничості, ще інші чарували нагадуванням давніх віків, що пролинули над цим містом, ще коли називалося воно по-кельтськи Сінгіду-нум, а тоді котилися на нього хвилі східних номадів, і на руїнах римських базилік та християнських святинь утверджувався султанський зелений чобіт ісламу. Є міста, де вулиці пласко лежать, як неживі, в інших вони вперто видряпуються на пагорби й узвишшя, ще в інших небезпечно спадають у доли й падоли. Тут панівне враження від вулиць було — безкінечний простір. Вони кликали далі й далі, в мандри, в зачарованість, в обіцянку. Обіцянку чого?

Чорний ішов по визолочених сонцем вулицях, повільний вітер обіймав його теплою ласкавістю, а душа здригалася знову й знову, і він розумів, що не буде йому тут вспокоєння, бо ці вулиці не тільки безмежно прекрасні, а ще й безмірно трагічні. Хай пам'яттю своєю, то й що? Оглухлий від отого жахливого "овде", як від безугавного грому, Чорний несвідомо відтворював на поверхні міста смертну путь осені сорок четвертого, яку встеляли життями своїми радянські та югославські юнаки в його підземеллях.

"Овде" — і глухі удари, лайка, прокляття, зубовний скрегіт, кров, вогонь, смертна знемога.

"Овде" — і захлинаються клекотнявою автомати, тьмаво зблискує хижа сталь кинджалів, репаються гранати, залізо й смерть, смерть і залізо.

"Овде" — це гонитви й утечі, понурі лабіринти загибелі, безвихідь тупиків, вогненна бензинова ріка тече безкінечними підземними руслами, спалюючи все живе, повітря і самий простір, і збожеволілі есесівці, що

дико регочуть, б'ючись об гратниці, які замикають вихід з підземель у кручах над Дунаєм.

Гойко Мітіч не вдавався в подробиці. Одвик од розповідей в своєму самітництві, вважав, що його "овде" цілком досить, щоб розбудити їхню уяву, іноді додавав кілька слів, пояснюючи, що там, нагорі, над короткими, як постріли, "овде": то Градська Кафана, то Вука і Досифея музей, то один з най-старовинніших районів Белграда — Скадарлія, то "Ательє 212" 1. Гойко ніби бачив крізь землю, він легко міг визначити, що в них над головою, Чорний же, уперто ходячи нагорі, під небом і сонцем, пробував тільки вгадувати ті трагічні місця, де лунало Мітічеве "овде". Може, то був і готель "Москва" на Ватіканській вулиці, що круто спадала до Сави (вони жили там із Сашком у розкішних апартаментах, заставлених роззолоченими меблями в стилі Людовіка XVI); може, найвища точка фортеці Калемегдану, де на порфіровій колоні здіймається над містом бронзовий Побєдник скульптора Мештровича — символ незламності Белграда у віках; може, той будинок на вулиці Майки Єврозінії, де живе друг Чорного Мікіца — автор талановитого роману про югославського Чапаева; може, й ота вулиця Браніслава Нушича, що йшла вниз од Градської Кафани так само стрімливо, як падала вниз там, на глибинах, підземна річка, по якій тоді есесівці пустили запалений бензин, щоб відгородитися від месників.

І які ж були ті люди, що не згоріли й у вогні! Яку силу мали в собі, в своїх тілах, у руках, у м'язах, в словах, думках і чуттях! Усе вони робили до кінця: думали, любили, билися, вмирали, воскресали і йшли у вічність. І то з їхньої крові, з передсмертних стогонів, понадлюдських випробувань, страждань і знемоги — і оті квіти, і визолочена сонцем трава, і густолисті дерева, і розсміяні натовпи на вулицях, вродливі жінки, розщебетані діти і розспіване птаство.

В задумі своїй заблукав Чорний до невеличкої крамнички на Нушичевій вулиці, крамничка привабила його затінком, затишністю і безлюддям. Виявилося: продаж антиків (крамниця по-сербськи так і зветься: продайниця). Картини в старих багетах, бляклі гобелени з

сценами полювання, пощерблена порцеляна, потьмяніла бронза, стуманілий кришталь, середньовічні пістолі, шпаги, кинджали, віяла, мережива — спомини про колишній блиск, пиху, красу, марне величання.

1 Градська Кафана — міське кафе в центрі Белграда; Вук Караджич — відомий збирач сербської народної творчості, реформатор правопису, автор першого словника сербської мови (1818); Досифей Обрадович — перший сербський письменник, який став писати народною мовою, 1808 р.— заснував першу вищу школу в Белграді; "Ательє 212" — театр сучасної драматургії. Названий так за кількістю місць у залі.

Крамничка містилася в цоколі великого будинку, вритого в схил вулиці, саме це й давало тут літню прохолоду, але становило й деяку незручність: у приміщенні бракувало світла. Мабуть, увечері або взимку, коли запалювано електрику, можна було досхочу розглядати все, що призбирувалося тут упродовж довгих років, а так доводилось вдовольнитися тільки виставленим на широкому вікні-вітрині, яке виходило на тротуар Нушичевої вулиці, власне, "лежало" на ньому своїм нижнім краєм.

Природно було сподіватися, що на вікні-вітрині виставлено речі найцінніші, найнеповторніші і найрідкісніші, завдяки яким саме й звалася крамничка антикварною. І там справді було на що поглянути. Маленький триколісний бронзовий повоз часів ще доісторичних, потемніла мідна гравюра, на якій зображено штурм Белграда яничарами Сулеймана Пишного в 1521 році, портрет чорнявої жінки, схожої на Калину Протич з відомої картини Йована Поповича, дві темноликі ікони балканського письма, велика срібна чаша і два тяжкі браслети з перським орнаментом, а посередині, займаючи мало не половину освітленого простору, вільно й вигідно розташувалася жіноча голова, виліплена з маслянистої, ніколи не баченої Чорним глини, що мала барву чи то позолоченої античної бронзи, чи жіночого тіла екзотичної смаглявості. Власне, й не голова, а ніби погруддя, але не докінчене, скульптор цнотливо зупинився там, де мали починатися округлі лінії повних персів, рішуче обмежив себе, обірвав, і вийшов мовби натяк на ціле, вся постать тільки вгадувалася, а тут —

тільки ледь схилена голова, округле плече, так само округла рука, спокійно піднята на рівень плеча, щоб підтримувати довгу, тяжко розкрилену косу. Друга коса розкрилювалася з іншого боку голови, і там теж мала підтримувати її рука, але рука тільки вгадувалася, вгадувалися й кінець коси, і плече, і все тіло цієї жінки чи богині, сповнене лінивої, сонної грації і спокійно-вдоволеної краси.

Фрагмент чогось більшого, може, справді великого твору, недбала примха древнього ваятеля, невдала спроба нашого сучасника передати загадковість краси? Навряд чи виникли тоді в Чорного такі запитання — він просто стояв перед тою глиняно-золотою жіночою головою без руху, без думки, щось билося в ньому тяжко і боляче, але він не знав, що саме. Подобалося йому лице жінки? Навряд. Очі приплющені, а яке ж обличчя без очей! І байдужість така розлита по ньому, ніби ніколи не знало воно високих пристрастей, чуже ніжності, захватам і доброті, а тільки тупу хтивість і більш нічого. В тілі теж не відчувалося тої летючості, яка рве серця, і беззахисності, що збуджує в чоловічих душах почуття лицарства, теж не було. Міцне плече, міцна рука, міцна шия — хіба ж краса тільки в міцності?

Та водночас було в тій голові, в сонній байдужості ідеально окресленого обличчя, у вгадуваному виточеному і витонченому тілі щось таке, що приголомшувало й обезвладнюва-ло, промовляло до кожного про красу, привабу, притаєні сподівання і вічність самого життя.

Пояснити ту баламутну красу Чорний не вмів і не прагнув. Недарма кажуть: коли можеш розповісти, за що любиш, тоді не любиш зовсім.

Він стояв, дивився і дякував долі, що завела його до крамнички, мовби зласкавившись за все те, що йому з товаришами довелося пережити в підземеллях Белграда, карався болючими ранами пам'яті.

Старий сивий антиквар виникнув нізвідки, нечутно наблизився до Чорного, трохи постояв біля нього, тоді тихо промовив:

— Афродіта. Репліка славетної Афродіти Родоської. Та — з мармуру, а ця — тільки з глини, та, зауважте, яка ж глина! Знайшли сто років тому у Фракії, довго пере-мандровувала вона з рук до рук, сюди принесли спадкоємці відомого нашого археолога. Спадкоємці, як відомо, ладні продати все.

— Не всі ж такі,— зауважив Чорний.

— Коли взагалі, то так. Бо всі ми спадкоємці життя. Але я про інших. Про дітей і онуків визначних людей. Професорів, генералів, героїв, письменників, художників. Немає тяжчого видовища, ніж звиродніння.

— Може, не слід так узагальнювати? — обережно порадив Чорний старому.

— Ага, ви, бачу,— оптиміст! Ви не вірите в можливість відмирання.

— Я бачив занадто багато смертей, щоб дати тепер убити себе і всіх довкола,— сказав Чорний.

— Ви солдат?

— Колишній.

— І філософ?

— Припустимо.

— Але вам близьке мистецтво, у вас вразлива душа, коли ви так — перед моєю Афродітою. На неї мало хто звертає увагу. Глина нікого не приваблює. А хіба ж це глина? Ви придивіться до неї — вона летить, розпросторюється на весь світ, покриває все золотою сіттю свого волосся, своєї любові. Дав йому в жони Мелхолу, і стала вона йому сіттю.

Пам'ятаєте? Коли ця найпрекрасніша з доньок Зевса з'явилася з піни морської, богині судьби Мойри визначили їй єдиний обов'язок — любов. Де ступала, виростали трави і квіти, і вся земля стала уквітчана нею, тобто любов'ю. Коли летіла в повітрі, супроводжували її голуби й горобці — ці символи любові й щоденних приємних клопотів.

Ця голівка — лише деталь мармурової статуї Афродіти Родоської, де богиня зображена не в пишності й маєстатич-ності, не в сліпучому сяянні своєї краси й привабливості, а в простоті й міцності, що здатні створювати враження краси ще величнішої, ніж блиск і пишнота. Богиня, ніби мідно стегна сільська дівчина після сну, присівши навпочіпки, ліниво підтримує розпущене волосся, вона чи то прислухається, чи жде, чи згадує, і в цій непевності — запорука тривання і спокою.

— Ви гарно розповідаєте,— похвалив його Чорний.

— Це ще не все,— застережливо підніс руку старий.— Зверніть увагу на отой напис. Бачите? На передпліччі. Ви вмієте по-грецьки?

— Читати вмію,— Чорний уже читав грубо врізані в глину гострі грецькі літери, з яких складалися слова: "Мелай-ніс Андрофонос".— Читати — прочитав, а значення? Тут нічого — про Афродіту.

— Трохи терпіння. Мелайніс, тобто "чорна",— одне з імен Афродіти.

— Ви сказали — Чорна?

— Так. Мелайніс — це і є чорна. Бо творить любов у нічній темряві, в тайнощах і прихованості.

Чорний мало не вигукнув, що він теж Чорний, тобто Мелайніс, а його бабусю звали Малаккою — то що ж це таке і чи можливо стільки випадкових збігів?

— Андрофонос,— тим часом спокійно пояснював антиквар,— теж одне з численних імен богині любові. Означає: "чоловікобійця", нищителька чоловіків. Трохи несподівано, та коли як слід вдуматися... Адже слова можна витлумачувати і так і сяк. Гесіод, Аполлодор і Павсаній стверджують, що їй надавано ще імено Уранії — цариці гір, повелительки моря і проростань, а Плутарх називає Афродіту Єпітимбрія, тобто Могильна.

— То що ж: любов і краса вимагають крові й смертей для свого вічного торжества? — одразу відринутий до болісних думань і згадувань, тихо поспитав старого Чорний.

Той мовби бачив, що діється в душі Чорного, мудро усміхнувся.

— І знов я ще не все вам сказав. Ви слов'янин, але з вашої вимови чую, що іноземець. Слов'янам тяжко даються споріднені мови. І ви — не ворог.

— Друг.

— Бачу. 'їоді я скажу вам таке. Ця голівка насправді моя. Вона стоїть тут уже дев'ятнадцять років.

— Дев'ятнадцять? Але ж це — рік...

— Рік визволення Белграда? Так. її приніс сюди гімназистик за кілька днів по смерті його діда — прославленого нашого археолога. А дід помер у день визволення Белграда.

— Був убитий? — уточнив Чорний.

— Вмер,— строго поправив його старий.— Не треба так спрощувати події. На війні люди можуть просто вмирати своєю смертю, як і в мирний час. Не обов'язково всіх треба вбивати, щоб вони стали мертвими. Так

само не обов'язково, щоб кожна антикварна крамниця була партизанською явкою. "У вас продається слов'янська шафа?" — такий, здається, пароль, що з нього тепер усі сміються. Для спростування баналу — я був простий антиквар, і все. А' професор був тільки археолог і вмер своєю смертю. Може, від радості, нарешті побачивши своє улюблене місто визволеним. Може, від старощів. Не знаю. Гімназист приніс Мелай-ніс Андрофонос, я тільки глянув на неї і... Тут теж можна пустити думки звичними руслами, шукати символи, тулити міфи до життя...' Не знаю. Нічого не знаю. Я виплатив гімназистові суму, яку він зажадав, поставив голівку у вітрині і ось уже дев'ятнадцять років усім, хто хоче її придбати, кажу, що продана, що незабаром її мають забрати. Не можу з нею розлучитися? Теж не знаю.

Сум'яття охопило душу Чорного. Це несподіване переплетіння його прізвища з іменем богині, майже містична історія численних прізвиськ Афродіти, де так незвично (а може, в трагедійній закономірності?) поєднується краса і вмирання, квіти і кров, радість і розпач...

Все було ніби навмисно для його настрою.

А тим часом мозок досвідченого сценариста вже обмірковував усі ймовірні можливості вкомпонування цієї історії в їхній фільм, надання їй саме тої символічності узагальненнями, де йдеться про життя і смерть і про найвищі цінності буття.

Чорний хотів сказати про це старому, водночас попросивши дозволу використати його історію і згодом зняти епізод в цій антикварній крамничці (ясна річ, археолог не просто вмирає — його вбивають ті, з підземелля, а разом з ним убивають і красу, але старий антиквар виступає її рятівником), та його вже не було, він зник так само нечутно і непомітно, як і з'явився, делікатно усунувся, даючи Чорному змогу досхочу помилуватися лінивою красою Меланії (Чорний подумки називав її тільки так) Андрофонос.

Хтозна, чи довго ще там стояв Чорний, ніхтд не входив, не виходив, лише по тротуару перед вітриною проходило безліч ніг — чоловічих, у міцних черевиках, маленьких дитячих, зграбних жіночих, підпертих височезними сталево твердими "шпильками" (тоді саме на них запанувала мода). Але ніхто не зупинявся. Рух за вікном на Чорного не діяв, ніщо не діяло на нього, тільки оте обличчя з тисячолітньої далини, ця маска спокою, тужливий символ страшної ціни за красу і любов.

Невже справді є щось спільне між одним з імен цієї богині і його власним прізвищем, а чи то тільки випадкове співзвуччя, миттєва омана, яка одразу й розвіється, щезне без сліду?

І тут щось сталося. Ніби весняним вітром війнуло обіч Чорного, молодою травою і молодими яблуками, летючим запахом анемон, званих у нас вітряниця ми, що жовтенькими зірочками здоблять зелене безмежжя некошених луків.

У крамничці був ще хтось! Не відчинялися двері, не чутно було кроків, мови, навіть дихання — і все ж там хтось був, і не десь, а поруч із Чорним, на відстані руки, ще ближче — на відстані його стривоженості.

Він обережно скосив око і весь похолов. Поряд з ним стояла жінка. Висока, майже як він, у дивного кольору (щось бузково-сріблясте, сизе з вогнем і задимленістю) платті, з глибоким вирізом на спині, без рукавів, власне, й не плаття, а ніби грецька туніка, чи що, бо зачеплене тільки за одне плече, а друге плече, ближче до Чорного — оголене, і гола округла рука плавно підноситься, щоб притримати довге розпущене волосся кольору кизилкумського золота, тоді як інша рука підтримує волосся з іншого боку, знизу, бо жінка ледь схилила туди голову, і волосся важкою золотистою хвилею падає слідом.

Жінка була жива, від неї пахло анемонами й молодими яблуками, все в її поставі свідчило про рух, поривчастість, гармонійно поєднувані зі

спокійною грацією, та водночас вражала вона якоюсь ніби закам'янілістю, віяло від неї незбагненним, майже неземним.

Заговорити до неї — і або ж упевнитися в її справжності, або розвіються всі чари! Та Чорний не наважився подати голосу, хоч і зазирнув, не вельми ґречно нахилившися, їй в обличчя. І мимоволі відсахнувся! Це було обличчя Мела-нії Андрофонос!

Від несподіванки Чорний навіть забув глянути на вітрину — чи стоїть там глиняна голова богині, а чи то його уява наділила нею оцю жінку в бузково-сріблястій туніці,— задкуючи, навшпиньках, він обережно висунувся з крамнички, тихо притулив за собою двері, став, відітхнув болісно й глибоко, приклав руку до очей.

Що це могло бути? Його надмірна вразливість, голос предків, перенапруження, перевтома й перевиснаження?

Він відійшов у затінок, обіперся об стовбур платана, склепив повіки.

Проходили вулицею люди, вгору-вниз, вниз-вгору, гриміли машини на міських магістралях, туркотіли десь, мабуть, біля Народної Скупщини, голуби, клекотнява голосів долинала від Градської Кафани, десь неподалік, за кам'яними рядами будинків, угадувався Калемегдан, і віяло від нього заспокійливою давниною.

Чорний вспокоювався й не вспокоювався. Стояв, поки й зачинено крамничку. Жінка звідти не вийшла. Ніхто не ввійшов більше й не вийшов. Може, і він там не був? Обережно рушив Чорний тротуаром. У повітрі ще стояла перлиста світлість, але старий антиквар гаразд відав, як зненацька настає тут темрява, тому, замикаючи крамничку, запалив у вітрині дві маленькі електролампочки. Вони ледь жевріли, власне, й не даючи світла, та й без них виразно бачив Чорний посередині вітрини медвяно-золотаву голову богині любові, і здавалося йому, неначе й досі вчуває він летючий запах анемон, маленьких, яскраво-жовтих квіточок,

що ними всіяні всі луки з весни до осені. Греки вважали, що анемони — то краплі крові Адоніса, прекрасного юнака, в якого безтямно закохалися одразу дві Зевсові доньки: Афродіта й Персефона. Одна панувала на землі, друга — в позасвіттях. Адоніс, ясна річ, надавав перевагу сонячній Афродіті, тоді заздрісна Персефона підмовила Аполлона стати диким вепром і пронизати юнака іклами. Смертельно поранений Адоніс навіки спустився в Тартар, а з крапель його крові виросли анемони. Якось воно так виходило, що в греків жоден міф не обходився без крові. (Може, саме тому наші предки звали міфи словом "кощуни"?) Кров лилася потоками й цілими ріками, і хоч на тій крові згодом ніби виростали квіти, однаково ж од усього цього лишилося досить тяжке враження. Бо як же рясно і, як казав поет, аж нещасно уквітчана земля такими квітами!

І знов уперта думка билася в Чорному до муки, до стогону, до знемоги: невже для того, щоб вічно жила краса, потрібні вічні вмирання? Ну, хай справді так, як у давніх віруваннях, де герої не вмирають, не зникають безслідно, бо очі їхні перейдуть квіткам, кістки — каменю, думки — вітрам, слова — людським серцям. Все так. Та невже ж потрібні вічні страждання, кров, загибелі?

Про свою дивну пригоду Чорний нічого не сказав ні Сашкові, ні Владо. Справді, була голівка богині в антикварній крамничці, викликала вона в нього якесь збурення в душі, то й що? Ота загадкова жива жінка? Може, старий антиквар любить містифікації. Або його помічниця. Або ще щось таке.

Вони далі билися над сценарієм, сиділи допізна то у Владо вдома, то в їхніх готельних апартаментах, тоді проводжали один одного додому, йшли сонним, не схожим на себе містом, на вулиці Маршала Тіто, на Теразії бачили, як не знати звідки, мовби з-під самої землі, з'являються загадкові маленькі люди ("Гноми?" — дивувався Сашко. "Цигани!" — сміявся Владо) і потужними струменями з широких пожежних рукавів змивають хідники, бруківки, кам'яні цоколі будинків, сходи, тераси, роблять свою справу вміло, без метушняви, суворі й мовчазні, як їхній

Вергілій — Гойко. Вони теж припиняли свої суперечки, йшли мовчки, слухали, як шерхотять по асфальту цупкі рукави, як шумить і реве вода з них, очищаючи поверхню вулиць від непотребу, що зібрався на них протягом дня. Що ж. Ці повелителі вод змивають сміття щоденності, а вони прибирають сміття історії, очищають від нього її найяскравіші і найкоштовніші скрижалі.

Про Нушичеву вулицю Чорний не наважувався навіть подумати, але нездоланна сила гнала його туди, і десь за тиждень він все ж заблукав у ті місця, однак не зайшов до антикварної крамнички, а зупинився під деревами віддаля од вітрини, зупинився тільки на мить, щоб переконатися, що голова богині стоїть на своєму звичному місці, а оте її ніби оживання, втілення в молоду жінку — то мана, маячня, божевілля.

Справді, теракотова голівка стояла на вітрині, і округла рука притримувала розпущене волосся, а друга рука, яка тільки вгадувалася... Та Чорному було вже не до другої руки. Під платанами, де він ховався од самого себе, гостро запахло молодими яблуками й анемонами. Чорний здригнувся від того запаху, відхитнувся, рятуючись, але порятунку вже не було. Молода жінка в срібно-бузковій туніці стояла поруч і голими прекрасними руками марно намагалася дати лад своєму буйному волоссю кольору кизилкумського золота. Вона була така справжня, суща, жива, що Чорний виразно бачив, як у ніжній заглибині між її лопатками золотяться дрібнісенькі, мов роса, крапельки поту.

Зазирнути їй у обличчя, як того разу, Чорний не зважився. Це вже було б непростимим нахабством, а може, й святотатством. Жах майже містичний заволодів ним, ледь відриваючи ноги від землі, незграбно задкуючи, мало не стогнучи від безсилля власного тіла і ще тяжчого безсилля душі, він поволі відсунувся від зачарованого місця, а тоді кинувся навтьоки вже по-справжньому.

Більше Чорний не був на вулиці Нушича.

Фільм свій вони таки зробили і влітку наступного року відсвяткували його прем'єру в Києві, у кінотеатрі "Україна", і в Белграді, в столичному кінозалі "Олімпік".

Чорний поїхав до Белграда з дружиною. Хотів показати їй місто чарівне і водночас загадкове, схоже своєю витривалістю перед шаленством часу на Київ і всі інші тисячолітні міста, та в чомусь суттєвому і неповторне.

В їхніх безладних мандрах по Белграду Чбрний — свідомо чи несвідомо — завів дружину на вулицю Нушича. Вони опинилися перед антикварною крамничкою, і тут хтось зовсім сторонній і невідомий голосом ніби Чорного промовив:

— Зайдемо?

— Як хочеш,— знизала плечима дружина.

— Там така приємна прохолода.

— Та я згодна, згодна,— ласкаво усміхнулася жінка.

Хто ще вмів так усміхатися! Але чому саме тут і без видимої причини? Невже вона могла щось запідозрювати, про щось здогадувати? Але про що? Чорний намагався заспокоїти себе, а тим часом відчував, як безмірно зростає напруження в його душі.

У крамничці все було, як і колись. Прохолода. Півтемрява. Історичний мотлох по кутках. Широка вітрина, що "лежить" на хіднику. І "його" Меланія Андрофонос у центрі світляного простору панує й царює.

Дружина не потребувала пояснень. Вона зналася на таких речах, до того ж володіла суто жіночою рішучістю, тож і не стала розглядати всіх

отих звалищ, а одразу ступнула туди, до вітрини, і погляд її завмер на золотистій голівці богині.

— Голова Афродіти,— сказав Чорний. Дружина промовчала.

— Знаєш, яке вона має наймення? Мелайніс Андрофонос. Чуєш? Як Меланія. А моє ж прізвище од геродо-тівських меланхленів, бо "мелан" по-грецьки — чорний.

— Ах, не мороч мені голови,— відмахнулася дружина,— ти вічно щось вигадаєш.

Чорний знітився. Йому стало кривдно і боляче. Він сподівався, що дружина зацікавиться, почне розпитувати, що з'явиться старий антиквар і стане розповідати їм про Меланію Андрофонос, і вони підуть звідси умиротворені, з світлим настроєм у душі. Але дружина вперто мовчала і стояла перед головою богині, старий антиквар не з'являвся, сум'яття й розгубленість у душі Чорного зростали, аж поки зненацька всього його пронизало гострим запахом молодих яблук і анемонів, він здригнувся, мов од неземного холоду, безпорадно зітхнув (не зітхання, а схлип), покрадьки скосив око в той бік, де була дружина, і побачив, що між ними стоїть жінка в сріблясто-бузковій туніці і щосили намагається довершено округлими руками приборкати розкішне волосся кольору кизилкумського золота. Туніка відкривала повернене до Чорного ліве плече жінки, він виразно бачив на його прекрасній опуклості золотисті краплинки поту, такі самі краплинки золотилися й у звабливій улоговині на спині в жінки. Не могло бути сумніву, що це жива, земна істота. Розтривоженість Чорного сягала тепер меж паніки і відчаю, однак він не наважився виказати свій стан, а тільки незграбно вовтузився, і коли дружина питально спрямувала на нього погляд, самими очами показав їй на жінку між ними.

— Що з тобою? — стурбовано спитала дружина.

• Чорний хотів непомітно подати їй знак, закликаючи до тиші, до обережності й шанобливості перед тим, що тут відбувалося, але дружина рішуче ступнула до нього, сповненим любові рухом доторкнулася до його щоки, зазирнула йому в очі, ще раз спитала:

— Що з тобою?

Чорний дивився майже з жахом туди, куди ступнула дружина.

Між ними не було нічого. Ніякої жінки, ніякої загадковості, нічого.

Що він міг відповісти дружині?

— Мабуть, на мене подіяла спека,— незграбно збрехав Чорний.

— Тут справді задушливо. Не треба було сюди заходити. Чорний промовчав. Не треба? О, ні! Треба, треба!

А тоді вони сиділи в помешканні Владо на вулиці князя Михайла, і мама Голубовича носила дружині Чорного каву і товсті родинні альбоми, в тяжких оксамитах і старих сап'янах, із фотографіями вусатих Голубовичів, Обрадови-чів, Обреновичів, чи хто там їх знає, а Чорний тихо розповідав Владо про свою дивну пригоду з Меланією Андрофонос із вулиці Нушича.

Владо не здивувався, розповідь не вжахнула його, навпаки, він зрадів, як дитина, засміявся, замахав руками, підстрибнув у кріслі.

— Це буває! Це в нас часто і з багатьма! Надто з північними людьми.

— Ну, я не зовсім північний.

— Однаково гіпербореєць. По відношенню до нас усі слов'яни, крім болгар, північні. У вас особлива ментальність. Ви не витримуєте напруження, яке створюється тут землею, сонцем, вітрами, історією, нашою долею. Кажеш, вулиця Нушича? Ідеальне місце для вразливої уяви! Вологі випари з Сави й Дунаю, гарячі хвилі повітря з Калемегдану, могутні подихи великого міста — яких ще треба пояснень для чужої розгубленості?

Владо, захопившись, висував ще якісь пояснення, але душа Чорного їх не приймала. Він був далеко і від слів Владо, і від цих кімнат, наповнених сухим шерехом тисяч підошов по хідниках вулиці князя Михайла, і від цього міста, яке звали колись "воротами" — воротами народів, життя, краси, та водночас і війн, болю, вмирань.

І було Чорному невимовно тяжко.

Дружина, відклавши альбом з вусатими предками Голубо-вичів, нечутно з'явилася біля нього і ласкаво стривожилася:

— Що з тобою знов?

Чорний не знав, що їй відповісти.

Він подумав, що, може, колись напише сценарій, повість або просто оповідання, і дружина, прочитавши ту безладну розповідь, зрозуміє, чим мучилася тут його душа.

РЕФЛЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ

— Ви стверджуєте, що в будинок ніхто не міг проникнути?

— Мені б хотілося так думати.

— Ви не могли випадково лишити двері незамкненими?

— Навряд. Я не можу поскаржитися на свою пам'ять. Досі вона була точна.

— Але в цей день, може, щось вас розхвилювало? Безсонна ніч. Якісь переживання. Знервованість.

— Все було, як завжди. Ми з дружиною спимо в різних кімнатах. Я прокинувся о сьомій. Щоб не будити її, тихо спустився вниз, прийняв душ, поголився, приготував собі сніданок (дуже простий: вівсянка і чай), тихо замкнув за собою двері, вивів машину з гаража і поїхав до міста на роботу.

— Ви не заходили до кімнати, де спала дружина?

— Я вже сказав: я хотів, щоб вона поспала. Це стало в нас своєрідним ритуалом.

— Як ви жили з дружиною?

— Це нікого не обходить.

Як може жити кактус з орхідеєю? Для кактуса досить двох крапель води, щоб існувати місяцями під спопеляючим сонцем. А орхідея? Вона вимагає тепла і вологи щомиті, для її беззахисної ніжності потрібна ласкавість і найвиЩа щедрість небес і землі. В людині поєднуються кактус і орхідея, поєднання гармонійне, але тільки в ідеальному варіанті. А життя ніколи не дарує нам цих ідеальних варіантів. Тільки крайнощі, тільки ситуації, як прийнято сьогодні казати, екстремальні.

— Вашу дружину знайшли мертвою в її ліжку.

— "Знайшли" — це не зовсім точно. Я знайшов її.

— Експертиза не змогла встановити причини смерті.

— Очевидно, погана експертиза.

— Ця проблема не обговорюється.

— Я розумію.

— Йдеться про смерть вашої дружини.

— Ви могли б зайвий раз не нагадувати.

— Всі внутрішні органи в покійної виявилися неушко-дженими.

— Так?

— Саме так. Отже, причиною смерті міг бути шок, переляк, якийсь кошмар — чи то вві сні, чи наяву. Спазм серця і смерть. Хтось чи щось злякало вашу дружину.

— Просто не можу собі уявити, що б це могло бути.

— Це могли бути ви.

— Не зрозумів.

— Ви могли злякати свою дружину і цим спричинити її смерть.

— Я? Налякати?

Я міг би прочитати цілу лекцію про те, як лякаються рослини. Термін "лякаються" вжито тут цілком умовно. Своєрідний антропоморфізм. Для зручності, а також через брак відповідних слів ми переносимо на світ рослин, тварин і мертвої природи всі ті поняття, які людство виробило впродовж тисячоліть для власного, тобто людського світу. Отож ми й кажемо, що рослини лякаються, як і люди. Одні лякаються сонця і зацвітають лише вночі, інші, навпаки, розпускаються лише на сонці, лякаються темряви. Одним подобається, щоб їх топтали (наш жилавий подорожник) , інші жахаються одного-єдиного доторку, мало не вмираючи від нього. Але все це винятки, своєрідні маргіналії, далекі околиці рослинного світу. Переважна більшість рослин досить витривала. Як і люди. Принаймні рослини вміють глибоко приховувати свою вразливість. Як і люди, до речі.

— Вийшло так, що ви стали причиною двох смертей протягом того самого дня.

— Трагічний збіг.

— І в обох випадках причиною міг бути переляк.

— В обох випадках? Я не до кінця розумію хід вашої думки.

— Того ранку ви підвозили до Києва молоду жінку?

— Так.

— Ви могли б це пояснити?

— Пояснити? Десь на двадцятому кілометрі з лісу виходить самотня молода жінка і підіймає руку. Я зупиняю машину. Вона проситься до Києва. Будь ласка. Я люблю підвозити людей.

— Як її звали?

— Я не питав.

— Але вона сама могла сказати?

— Могла.

— То як її все-таки звали?

— Марія.

— Що ви їй говорили?

— Нічого.

— Але ви ж про щось говорили?

— Я люблю слухати.

— Все ж таки — ви могли їй щось сказати? Спробуйте пригадати.

— Я вже сказав, що не належу до балакучих.

— Ви помітили, що вона була п'яна?

— Не зовсім тактовно приглядатися до незнайомої молодої жінки, яку ти береш до своєї машини.

— І все ж таки: ви помітили, що вона була, скажімо, якась збуджена?

— Тільки несвідомо. Коли це справді могло статися, то тільки несвідомо.

— І, як старший, ви могли, бодай несвідомо, кинути їй докір чи щось таке?

— Я вже сказав, що навряд.

— Невже вас не обурило, що така гарна молода жінка, власне, дівчина, вже зранку п'яна? Не стало її шкода? Не було соромно за неї?

— Мені просто ніколи не доводилося зустрічати п'яних дівчат о восьмій годині ранку.

— Саме тому ви могли сказати їй щось докірливе або навіть пригрозити. І як наслідок — вона, вийшовши з вашої машини, буквально за чверть години потрапляє під автобус. І перед смертю згадує вас і вашу машину...

— Вона не могла згадувати хоч би тому, що не знала, хто я і як мене звуть.

— Однак щось її вразило. Надзвичайно вразило. Ви не могли б цього пояснити?

— Навряд.

Дві смерті того самого дня. І обидві падають на мене — чи не занадто? Від такого не порятуєшся навіть у байдужому світі рослин, в якому я завжди знаходив втечище від усього.

Рослини нікого не звинувачують. Вони мовчки живуть і мовчки вмирають. Деякі з них довготерпеливі, як земля. Деякі вразливіші за людей. Смерть рослини іноді страшніша, ніж людська смерть. Поясню: мільйони людей можуть умерти від понищення рослинності там чи там. Наприклад: багатолітня засуха в тому поясі Африки, який зветься Сахель. Мені б хотілося спитати: чи судили кого-небудь за вбивство

(свідоме або несвідоме) рослини? Але я не маю права запитувати. Мій обов'язок — відповідати.

— Отже, повернемося до вашої дружини.

— Вам не здається, що слово "повернемося" не зовсім доречне?

— Поясніть.

— Бо повернення — це завжди радість. Як у Одіссея повернення на рідну Ітаку після багатолітніх мандрів і поневірять. Одіссей повернувся до Пенелопи, яка його ждала. Взагалі повертаються до тих, хто жде. А хто жде мене тепер? Тому я не хотів слова "повертатися".

— Але смерть примушує нас знову й знову повертатися до неї.

— Не зовсім розумію слово "нас". Кого ви маєте на увазі?

— Нас, тобто представників правосуддя. Але й нас з вами.

— Дякую.

— Ваша дружина була молодша за вас?

— Ви це знаєте й без мене.

— Вам не здається, що різниця в двадцять п'ять років трохи завелика?

— Я пізно одружився.

— Вона була вашою асистенткою?

— Асистентки теж жінки, як і всі інші.

— Але вона була саме вашою асистенткою?

— Я закохався б у неї навіть тоді, коли б вона була асистенткою в Джуліана Сорелла Хакслі.

— Хто це такий?

— Прославлений британський біолог.

— Ви з ним підтримуєте зв'язок?

— На жаль, він уже вмер.

— Ви знали, що у вашої майбутньої дружини є донька?

— Знав.

— Доньці дванадцять років, дружині двадцять вісім. Вас не збентежили ці цифри?

— Я не звик доскіпуватися до чужого життя. До того ж я ботанік, я не бухгалтер.

— Ваша дружина зменшила собі вік на шість років. Ви знали про це?

— Не знав і не цікавився.

— Але це ж була ваша дружина?

— її минуле належало тільки їй.

— І все ж таки — ви були подружжя. А в подружжя — все спільне. Так?

— У подружжя спільне тільки майбутнє, але не минуле.

— Вам не здається, що ви помиляєтесь?

— Цілком можливо.

Скільки разів він помилявся! Скільки помилялися вчені впродовж віків. Може, з помилок у науці народилося більше істин, ніж з точних дій і розмірковувань? Але перед наукою і перед кожним ученим — безкінечність, а тут ідеться про людське життя, жорстоко обмежене, трагічно кінечне, коротке, як відчай, перед безнадією вічності.

— Чого боялася ваша дружина?

— Вона була безстрашна.

— І все ж. Кожну людину переслідують якісь страхи. У жінок, як правило, таких страхів більше.

— Ви хочете сказати, що дружина могла боятися за свою доньку, а я навіть не здогадувався про це?

— Це я теж мав на увазі. Але могло бути й інше. Скажімо, занадто велика вразливість щодо свого здоров'я. Часто люди вигадують собі хвороби, а тоді бояться вмерти від цих хвороб.

— Моя дружина мала ідеальне здоров'я і гідну заздрості психіку. Щоправда, як усі жінки, вона боялася законів природи, тобто настання старості й утрати краси. Ви ж знаєте, як розполовинюється життя в наших жінок: перша половина — намагання поправитися і погарнішати,

друга половина — безплідні спроби схуднути і повернути втрачену грацiйність. Моя дружина не була винятком. Вона, до вашого відома, навіть записалася в групу аеробіки і виступала по телебаченню щосуботи. Ви, мабуть, звернули увагу. В зеленому трико. Ідеальна фігура. Ідеальне володіння своїм тілом. їй нічого не загрожувало. Ніяких страхів вона не могла мати.

— А ця дівчина, яку ви підвозили...

— Ще й про її страхи? Але ж я вже сказав, що ні про що її не розпитував?

— Ви не так мене зрозуміли. Я хотів спитати: вона не була знайома з вашою дружиною?

— Марія?

— Так.

— Ніколи!

— Чому ви так вважаєте?

— Моя дружина і ця дівчина? Між ними не могло бути нічого спільного!

— Ви переконані?

— Абсолютно!

— А ви не помітили в тій телевізійній групі ритмічної гімнастики, де виступала ваша дружина, дівчини в сріблястому трико?

— В сріб..? Та ви смієтеся!

— На жаль, мені не до сміху. Худенька дівчина в сріблястому трико. Невже не помітили?

— Я звертав увагу тільки на власну дружину і хіба що на керівницю групи. Пурпурове трико з японським ієрогліфом здоров'я.

— Ви знаєте японську?

— Я знаю начертання ієрогліфів здоров'я і довговічності по-японськи і по-китайськи.

— Отже, ви не знали, що дівчина, яку ви підвозили до Києва своєю машиною вранці того трагічного дня, виступала в телевізійній групі аеробіки з вашою дружиною і, таким чином, була її знайомою?

— Виступати в тій самій групі ще не означає неодмінно бути знайомою! І взагалі, я не бачу тут ніякого зв'язку!

— Я теж поки що не бачу. Але мій обов'язок виявити всі можливі зв'язки.

— Моя дружина хотіла затримати молодість, а що мала затримувати ця дівчина? Тілиста матрона і худеньке пискля.

— Ця проблема не обговорюється. Ви припускаєте, що ваша дружина могла бути знайомою з Марією, яка загинула того самого дня?

— Не бачу тут ніякого зв'язку.

Могла бути знайомою? Так чи ні9

Коли ви наполягаєте, то можу припустити.

— А коли без наполягання? Виходячи з простої логіки можете припустити факт такого знайомства?

— Можу.

— Тепер спробуйте пригадати, чи не сказали ви.того ранку Марії чогось такого, що подіяло на неї так трагічно? Як учений, ви могли зробити зауваження про непотрібність або й шкідливість аеробіки для такої худенької дівчини.

— Але ж я вже сказав вам, що не маю звички говорити з незнайомими людьми!

— Ви їхали з Марією півгодини в машині. Це вже знайомство. Слово могло вирватися само собою. Скажімо, про раціональне харчування. Режим харчування.

— Я ніколи не займався проблемами харчування! Взагалі, я маю справу тільки з рослинами! Ви розумієте мене: тільки з рослинами!

— На жаль, нам з вами доводиться говорити не про смерть рослин, а про смерть людей. І ми повинні встановити істину.

Істину! Де тут істина і яка вона?

Що ж до проблем харчування, то я вже не раз шкодував, що не зайнявся ними свого часу. Тепер пізно перекваліфіковуватися, пізно перепрягати коней.

Тим часом мій власний організм міг би слугувати мені справжнім генератором ідей і дослідним полігоном. Тисячоліттями предки наші

навпомацки виробляли ідеальні раціони харчування, й організм відповідно витворив у собі найчутливіші механізми, щоб регулювати всі потреби. Я успадкував од предків ідеальний у цьому відношенні організм. Він точно сигналізує, коли й що мені треба їсти. Я знаю, коли треба їсти солодке, коли м'ясо, коля молоко, коли квасолю, коли пшоно, коли більше, коли менше. Як літописці, що писали на полях літописів: "Капусти мя хочетца!"

Прислухайся до голосу тіла й укладай ідеальні рецепти харчування, пиши, повчай, прокладай шляхи в науці! Може, великі відкриття в ній роблять саме ті, хто має безліч наукових інтересів, як Вернадський, а не довбає, мов дятел, у ту саму точку? Я тільки дятел, а не райський птах багатобарвний. Хоч і доктор наук, і професор, але тільки дятел. Або ще так: музикант в оркестрі. Знаєш тільки свою партію. А все Дано знати диригентові.

— У вас були неприємності на роботі?

— Коли все гаразд, тоді жди біди. Це принцип, який я сповідую. Може, вигадав його для самозаспокоєння. Бо ніколи не мав легкого життя. Ви можете сказати: професор, доктор наук, академічний інститут... Але ж мені вже шістдесят, а поряд зі мною сорокарічні — академіки, лауреати, Герої, у них блискучі відкриття, дерзання, слава... А я чорнороб. Віл науки. Несу ярмо... Тягну лямку... .

— Ваша дружина знала все це?

— Ви ж самі питали мене, чи була вона моєю асистенткою. Я ніколи не скаржився їй, але вона все бачила й так.

— Останнім часом теж?

— Я б не сказав. Вона пішла з інституту три роки тому і не знала останніх подій.

— Яких саме?

— Ну, власне, це й не події, а так собі... Знаєте, колись модний був конфлікт у театрі й кіно: старий консерватор і молодий новатор. Молодий хоче дерзати, а старий гальмує. Щось таке. Тепер усе змінилося. А може, воно й тоді було так само, як тепер, тільки ото хтось вигадав той конфлікт. Бо як буває насправді? Нові шляхи можна прокладати, коли знаєш старі. А хто знає? Люди досвідчені, мудрі, озброєні знаннями і вмінням. То хто ж тоді найперше може бути новатором — молодий чи старий? Відповідь однозначна. І коли молодий учений людина чесна, він це знає і всі свої сили спрямовує на те, щоб збагатитися знаннями в сподіванні знайти в них для себе з часом і мудрість. А коли безчесний? Тоді єдина мета: всіма можливими способами знищити свого старшого, мудрішого партнера.

— Вас пробували знищити?

— Не зовсім. Але півнячі наскоки були.

— Дружина знала про це?

— Навряд. Принаймні я їй нічого не розповідав.

— А хтось інший?

— Не можу сказати. Хоч і не виключаю. Такі люди здатні на все.

— В чому суть вашого конфлікту?

— Смішно говорити, але все можна б визначити одним словом: тютюн.

— Тютюн? Ви селекціонували нові сорти?

— Зовсім не те. Я не займаюся селекцією. Взагалі наш відділ далекий від практичних проблем. Ми працюємо на грані кількох наук. Біологія. Хімія. Фізика. Ви ж чули такі терміни: біохімія, молекулярна біологія, генна інженерія? Людина замахується на те, що вважалося найбільшою таємницею: процеси творення. Новими сортами тепер нікого не здивуєш. Відродженням забутих злаків, як звичайна наша щириця,— так само. Але є інший напрямок: створення рослин, яких узагалі ніколи не було на землі. Сьогодні на земній кулі понад двісті п'ятдесят тисяч рослин. У найближчі десятиліття, десь до 2050 року, внаслідок технічної діяльності людини двадцять тисяч видів рослин щезнуть навіки. Врятувати їх не зможе ніхто і ніщо. Воскресити? Немає такої сили. Натомість ми хочемо створити рослини, яких не знала природа, наділивши їх властивостями, конче потрібними людині.

— Вам не здається, що ми надто віддаляємося від предмета нашої розмови?

— Це тільки здається.

— А тютюн? Ви почали щось про нього, а тоді...

— Так-так, саме тютюн. Родина пасльонових. Конструювати нові рослини з нічого не можна. А що можна? Створювати комбінації, яких не знала природа. І ось ми для такої комбінаторики вирішили використати тютюн. Чому тютюн, спитаєте ви? Бо це рослина з іншого материка. Вона за ті кілька віків, відколи привезена Колумбом з Америки, ще не встигла вступити у зв'язки, отже — нова й вільна для сполук, модифікацій і, сказати б, рослинних шлюбів. Се жених грядет в полунощи. Розумієте?

— І у вас неприємності з цими експериментами?

— Тютюн виявився просто незамінимим у наших зухвалих дослідах! Досить вам сказати, що в нашій лабораторії розвиваються вже десятки дивовижних рослин!

— То в чому ж справа?

— Але от збори, слово бере мій молодий колега, якому я, до речі, покровительству вав усі ці роки, бере він слово і звинувачує мене — ви не повірите! — в нехтуванні минулим, у спробі зганьбити наших предків, у антипатріотизмі. Патріотизм і тютюн, можете уявити?

— Я не бачу зв'язку.

— Я теж не бачу. А цей мій колега з методизмом, якому позаздрили б самі інквізитори, викладає свої аргументи. Мовляв, наша гордість, наша слава, наше геройство з чим асоціюються в кожного українця? З козацтвом. А козацтво, це що? Шабля, самопал і люлька! Згадаємо, мовляв, Тараса Бульбу і так далі. То як же можна для сумнівних експериментів використовувати таку рослину, як тютюн, рослину, що мала б стати основою нашої геральдики, коли б ми культивували цю галузь людського духу. Ми не віддамо вам нашого тютюну! Ось такий виступ. Геркулесові стовпи демагогії і фарисейства. Сміятися тут чи плакати? Такий молодий і вже демагог.

— Можу вас заспокоїти: демагоги не діляться на молодих і старих. Вони не знають віку. Але вічні, на жаль.

— Від цього не стає легше.

— Можу вам поспівчувати.

— Дякую.

— Справді, трохи дивний виступ. Але моя професія не для дивувань. Як прізвище цього вашого молодого колеги?

— Прізвище в даному випадку не має значення.

— І все ж таки.

— Кандидат наук Оберемок.

— Марія, яку ви підвозили і яка так безглуздо загинула того самого дня, була близькою знайомою Оберемка.

— В це незмога повірити!

— На жаль, це факт.

— Якісь трагічні переплетіння!

— Згоден з вами.

— Отже, ви припускаєте, що Оберемок міг похвалитися Марії, як він потоптався по мені перед усіма працівниками відділу. Марія, зустрівшись на сеансі аеробіки з моєю дружиною, якимсь чином переповіла все це їй, і дружина не могла знести наруги наді мною...

— Припущення — не моя галузь. Я можу вибудовувати ті чи інші версії. Але й це згодом. Тим часом я збираю факти і відповідно їх згруповую. У вашої дружини було чутливе серце?

— Надчутливе!

— Вона вас любила?

— Цього я не можу сказати.

— Не можете чи не хочете?

— Ви не так мене зрозуміли. Просто я не знаю, що таке любов. Цим словом називають досить часто зовсім не те високе почуття, яке об'єднує чоловіка й жінку. Я вжив би словосполучення "злиття душ", але тут вчувається щось ірраціональне, містичне, проти чого протестує мій точний розум.

— Я згоден прийняти це словосполучення. Отже, злиття душ. Так?

Про це треба б спитати ще й у моєї дружини. Але вона мертва і тепер уже нічого не скаже. А я не питав ніколи. Бо про таке не питають. Просто відчувають або ні. Я відчував. А вона? Я знаю, яка то складна річ — злиття. У жовтні сорок четвертого мені довелося брати участь у визволенні Белграда. Ми вибивали фашистів із катакомб під містом, а коли вийшли в фортецю Калемегдан на високому березі річки і я поглянув униз, то видовище, яке побачив, запам'яталося на все життя. Дві могутні ріки — Дунай і Сава — зливалися біля підніжжя старовинної фортеці, струмінь води темної, чистої, спокійної тік плавно і впевнено, а в нього зненацька вдаряв потік жовтої каламуті, що скочувався з далеких Боснійських гір у дикому вируванні й шаленому клекоті. І хоч як намагалася жовта каламуть продертися в пречисті струмені Дунаю, той з холодною впертістю відторгав її од себе, і два потоки води — темний і жовтий — так і пливли повз белградські береги, далі й далі, в невидимість і безвість. Навіть води не хочуть зливатися.

А хіба рослини, з якими він усе життя має справу, так легко й просто розкривають обійми одне гідному? Чому досі не вдавалося поєднати рослин різних видів? Бо їхні клітини не могли злитися, щоб породити нову сполуку. Кожна клітина має оболонку, яка захищає її від сторонніх вторгнень, зберігає її індивідуальність, коли так можна сказати. Тільки зруйнувавши цю оболонку, ми примушуємо зливатися клітини тих рослих, що нам потрібні для наших дослідів. А людські дупгі? Хто спроможен знищувати оболонку на людських душах? Усі диктатори світу стають безрадними перед цією нездоланною перепоною. Можна знищити людину, але до її дупгі однаково не доберешся, коли не захоче вона до неї допустити. Сам господь-бог, коли б він справді існував, так само

лишився б безсилий перед неприступністю людської душі. То як же він може свідчити про душу своєї дружини?

— Ви не відповідаєте на мої запитання.

— Даруйте, я трохи замріявся.

— Не зовсім вдало вибрано час для мріяння, вам не здається?

— Власне, це й не мріяння, а роздуми. Про людську душу. Хоча вас душа не цікавить.

— Помиляєтесь. Один великий письменник сказав, що вся світова історія — це битва між богом і дияволом, тобто між силою світлою і темною, а поле цієї битви — душа людини. Призначення ж людей моєї професії — врятувати людські душі зід дії темних сил.

— Коли це справді так, то чому ж ви терзаєте мене, знаючи, якої страшної втрати я зазнав? Після того, як вмерла найдорожча для мене людина на землі, я сам готовий умерти, а ви з холодним спокоєм допитуєтеся в мене про якісь дрібниці й дурниці. Хіба все це можна знести?

— Я хотів вам допомогти.

— Допомогти? Мені?

— Уявіть собі. Така вже доля юристів — допомагати навіть найзапеклішим злочинцям.

— То для вас я злочинець, до того ж — найзапекліший?

— Я цього не казав. Невже ви досі не помітили, що я намагався... Ну, як би висловитися точніше?.. Хочу допомогти вам виплутатися...

— Виплутатися? З чого ж? З якої павутини?

— Павутина розривається єдиним помахом руки. Вас обплутано набагато щільніше й міцніще. Дві нез'ясовані смерті того самого дня, і єдиний, хто так чи інакше причетний до них,— це ви.

— Але ж я ніякого відношення! І взагалі: я протестую проти таких...

— Не треба протестувати. Вас ще ніхто не звинувачує.

— Ага, ви не звинувачуєте, ви тільки намагаєтеся встановити істину? А що мені до всіх ваших істин, коли я втратив найдорожчу людину, втратив самого себе, втратив увесь світ! Ви дивитесь на мене і вважаєте, що перед вами такий-то і такий і ще он який? А насправді мене вже немає на цьому світі! Я не існую. Чому Орфей міг за своєю коханою кинутися у підземелля пекла, а ми позбавлені такого права?

— Я ще раз хочу нагадати вам, що покликаний захистити вас не тільки від підозр і марних звинувачень, але й для майбуття.

— Не розумію вас.

— Ви належите не тільки собі, а й суспільству, людям, нашим надіям. В отих ваших колбах і пробірках, може, цає вирости новий світ. Не фантастичний, а цілком реальний, земний, добрий, приступний і потрібний для наших нащадків.

— Ви вірите, що в колбах можна виростити цілий світ?

— Я вірю у вашу наукову сумлінність і чесність.

— Чому ж ви терзаєте мене підозрами?

— Щоб захистити вас від непотрібних звинувачень. Хіба вам не досить того, що ви пережили останнім часом на роботі?

— Ви маєте на увазі Оберемка?

— Хоча б.

— Ніколи не думав, що правосуддя може дошукуватися правди навіть там, де немає відвертих злочинів.

— На жаль, тут ми справді безсилі. Але в даному випадку все так сплелося... Вашу дружину вбили чутки й пересуди. Вона вас любила надзвичайно — і от... Марія? Тут ще багато загадковостей. Оберемок? Я не маю права брати під сумнів його наміри. Чим він керувався, виступаючи проти вас?

Може, за ним стояли якісь сили, яким ви могли загрожувати своєю діяльністю?

— За Оберемком? Сили? Може, обійдемося без множини? Могла бути просто одноосібна сила, що втратила свою наукову силу і гарячково прагнула її віднайти будь-якою ціною. Але яке це має значення для нас? І чому треба все звести до цього Оберемка? Ніхто не стане дорікати глухим, що вони не Бетховени. Але коли глухий хоче видати себе за Бетховена тільки тому, що він глухий, то як ми маємо до цього ставитися? Ви мене питали — я відповідав. Тепер я спитаю вас: де моя дружина, і які сили зможуть повернути її до життя, і хто владен над життям і смертю, над конечністю людською і безмежністю нашого духу?

...Хтось уперто добирався до його свідомості, чиясь рука м'яко, але настирливо торсала його плече (поранене ще в сорок першому році на Соловйовій переправі через Дніпро), кликала в світ, з якого його

викинуло найстрашніше горе, а тепер мало повернути туди, щоб він до кінця відчув усе, що мав відчути.

Він сидів у лікарні біля ліжка своєї мертвої дружини, тримав її охололу руку, не міг випустити, плакав і сам хотів умерти.

Медсестра ласкаво доторкувалася до його плеча (вона не могла знати, що воно поранене сорок чотири роки тому!), тихо промовляла:

— Я вас прошу... Ви вже три доби тут... Може б, вам спочити... Ваша дружина... Ви ж знаєте: проти цієї хвороби ще немає...

Він повернувся в цей світ, спитав медсестру:

— Скажіть, будь ласка, як вас звати?

— Марія.

— Ви не вмерли?

Вона відхитнулася від нього з острахом майже містичним.

— Вам би треба поспати. Ви вже три дні ось так... І весь час із кимось ніби говорите.

— Я прожив з дружиною майже сорок років. І не наговорився...

— Вам треба спочити...

— Ні, ні, ні!.. Ви мені скажіть: я вас підвозив машиною з двадцять четвертого кілометра?

— Про що це ви? Вам би треба...

— Дякую вам. Не турбуйтесь. Я сам подбаю. Мені тільки треба було... Але знайте: майбутнє — за тими рослинами, які визрівають у наших...

— Я вас не розумію. Які рослини?

— Вас звуть Марія?

— Марія.

— Якби ви знали, як мені тяжко і страшно. Може, я й не живу. Але я радий чути це ім'я.

— Сьогодні моє чергування. За дві години вже була б інша медсестра...

— Мою дружину, яка вмерла два дні тому з причин, і досі не з'ясованих, теж звали Марією. Марія, любов моя, горе моє і велика невідомість моя!

Примітка автора. Читачів може здивувати назва цього оповідання. Автора вона дивує не менше. Але що вдієш: у судочинство втручатися ніхто не має права. Автор міг тільки дбайливо записати процес одержання слідчим від допитуваного інформації. Самий термін "Рефлективне управління" має означати роздуми (в даному випадку — роздуми вголос), спрямовані на імітацію думок і дій підозрюваного в конкретній ситуації, поєднані з аналізом власних міркувань і висновків.

Надто заплутано? На жаль, життя й наука теж стають дедалі заплута-нішими, в чому можна пересвідчитися, зазирнувши в книжку А. Р. Ратінова "Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике" (Збірник "Правовая кибернетика", Москва, 1970 рік, стор. 191).

ПОГЛЯД ДИЯВОЛА

Садиби їхні сполучалися зеленою дерев'яною хвірткою. Щоразу, коли Федір з'являвся на своєму обійсті, над хвірткою з того боку зроджувалася обшмугляна, мов іржавий цвях, голова діда Радька і пусто-око стежила за кожним його рухом. Коли Федорові доводилось наближатися до хвіртки, дід Радько зітхав з відвертим співчуттям:

— Бідний ти чоловік, Федоре!

— А чого б то, діду Радько?

— Та не того, що бідний, а того, що пропадаєш.

— Поки живий — не пропаду!

— Ти — то й ні, а Катря?

— А що Катря? Ось возив її тричі в Цхалтубо, а це дають путівку за кордон. У Словаччині, кажуть, є вода — слона ставить на ноги! Приїздять туди люди на костурах, а звідти — гопки скачуть! І герб у тому городі — зламаний костур. Повезу Катрю туди.

— Женщину тобі треба,— плямкав губами дід Радько і очима теж приплямкував.

Федір мовчки відвертався.

— Таку б тобі женщину, як моя племінниця Дора. Щоб земля під нею горіла сажнів на три.

Федір одвертався ще більше. Він любив Катрю і більше нічого не хотів знати. Хоч тепер ніби й не любов, а тільки біль, муки, горе, радість була чи й не була — невже таке життя? Ну, гаразд, заспокоював себе Федір, а хіба тільки те й знати, що бити гопки від щастя, хіба он все людство не

переживає тяжких часів, як про те щодня торочать по радіо й телевізору? А він не хотів відділяти себе від людства, був якоюсь там його часткою, до того-ж, коли казати щиро, часткою не останньою, адже не перший рік у бригаді прохідників, рудник за рудником здають гірникам,— подяки, пошана, ордени, слава.

Дід Радько з усього того бачив самі заробітки.

— Грошви в тебе, Федоре,— ніякі птахофабрики не розклюють!

— Тепер не грошву, а раціони хай розкльовують.

— Кажуть, ти там на рудниках все рвешся, все бігом, все темпи та темпи!

— Руда глибоко, життя коротке,— ото й поспішаємо, діду Радько!

— А я тобі, синаш, скажу... Я тобі скажу, що спішка чоловікові не на пользительність, а на шкоду. Возьми мене к приміру. Всю війну сержант у пефеесі. Продовольчо-фуражне снабженіє. Це так кажеться, а я не фуражом, а харчами відав. Годував рядовий і командний состав, забезпечував харчоблок і все сопутствующе. Суп і каша — це тобі як? Це основа і все сопутствующе. Спішка в супі або в каші — це тобі як? Недовар. А що таке недовар перед вирішальною операцією? Провал операції. А хто винуватий? Харчоблок. Ось як воно там крутилося-вертілося. І за всю війну я в недовар не попав ні разу. А ти кажеш: треба спішить. А я спитаю: куди й чого? Женщину тобі треба, Федоре. І то таку, як моя племінниця Дора, під якою земля горить, як під отими газопроводами, а вже що над нею — то спаси й помилуй!

Федір зневажливо поводив крутим плечем, пахкав міцною сигаретою. Пусті слова. Ніхто й ніщо не може ні звабити, ні знадити його! Не такі видри крутять хвостами в рудоуправліннях перед ним, а толку... Катря — ось його світ, а поза ним — нічого й нікого!

Він ніколи не забуде, як уперше її побачив.

Прийшов на рудник з армії. Звабив розповідями товариш по службі — і не обдурив. За Федора мало не билися. Взяли електриком у бригаду прохідників, де люди заробляли страшні гроші. Більше, ніж у професорів. А він після армійської служби в електротехніці був майже богом. І хто ж він такий? Сирота, дитбудинок, профтех, трохи заводу, а в армії — такі системи, що не снилися ніяким профтехам. Федір тоді навіть подумав: армія — тільки для того, щоб дати людині найвищу спеціальність. А тут ще друзяка, сусід по казармі (койки через прохід), два роки те й знає, що повторює: "Давай до нас, Федю, не пошкодуєш!" Ну, прибув. Влаштувався. Дали гуртожиток для холостяків. Кімната на шістьох, все інше — в кінці коридора. Вже краще, ніж в армії. А тут ще заробітки. Якісь дикі гроші, а ти — молодий і молодий.

Що таке Кривий Ріг? Місто, де тролейбусна лінія — на сто кілометрів. Населення — більше, ніж у будь-якому з десяти або й двадцяти обласних центрів України. Залізної руди добувається тут, мабуть, найбільше в світі, але виходило так, що найважливіші, найвпливовіші і найефективніші, коли можна б так сказати,— це все ж таки не гірники, а металурги.

Чому, з яких причин? Тому, що в них домна номер дев'ять найбільша, найдивовижніша, найунікальніша і ще й ще?

Федір був надто молодий, щоб перейматися міркуваннями престижності. Зате він знав, що в металургів є своє соцміс-течко, свої ресторани, кафе, танцмайданчики, а в гірників ніби воно все це і є, та водночас мовби нічого й немає. І танцювати треба було їхати до металургів, і знайомитися з дівчатами — теж у металургів, і надії, радість і майбуття — не в гірників, а знову ж таки в металургів.

Федір не міг змиритися з такою невідповідністю. Колись він уже зазнав тяжкої несправедливості в дитбудинку. Але що там? Ти сирота, пташеня людське, хто тебе почує, хто захистить? В армії попервах

злякався сержантської диктатури, хоч згодом зрозумів: навіть диктатура може бути солодкою. Але для цього треба трудитися й трудитися, і день і ніч, і день і ніч, як наші батьки, діди, прадіди, як увесь наш народ великий.

Трудишся на руднику, а на танці треба добиратися до соцмістечка металургів. А слово "добиратися" в Кривому Розі означає зовсім не те, що в усіх інших місцевостях нашої країни. Тролейбусна лінія — на сто кілометрів уздовж степового кряжу! Саме місто в Дніпропетровській області, а краями своїми мало не дотикається ще двох областей — Кіровоградської й Херсонської! Руда залягає в земних надрах мовби окремими гніздами, велетенськими, мільйонно-тонними грудярами, рудники виникали на отих рудних гніздах, довкола рудників будувалися селища, а тоді поволі з'єднувалися між собою — і так у степах за сотню років виросло це дивовижне місто, якесь ніби одновимірне, чи що, майже позбавлене ширини,— сама довжина, без кінця й без краю, невпинна й нестримна!

А що для молодості всі відстані, і простір, і час! Як писав колись славетний український поет: "Сходили на базар, помилися у бані, я вірші сів писать у вечір золотий". Чи не те й у Федора і хлопців з його бригади! Після зміни — в душову, сяка-така вечеря, мерщій до гуртожитку перевдягнутися — і до соцмістечка, в золоті вечори, у вирування молодості, на ярмарок краси, принадливості, тасмничих поглядів і ще таємничіших надій!

Слово "танці" промайнуло тут майже випадково. Ним називалася безліч речей і явищ змісту прихованого і, сказати б, глибинного, отож воно виконувало роль суто службову. Принаймні для Федора, який їздити на танці до соцмістечка їздив, а танцювати не танцював. Стояли з хлопцями попід стінами залу (ще одна стіна з дужих, досконалих тіл), запекло курили, блискали зубами, перекидалися словами, хоч слова їхні, жарти, щонайголосніші вигуки гинули безслідно в дикій грюкітняві оркестрика, який щедро й .нахабно використовував усі досягнення науково-технічної революції. Ревіння радіопідсилювачів, і шерех сотень

ніг, і розсміяні молоді лиця, і гожість, принада, могуття і вічність життя — чорти його бери, заради цього варто було добиратися аж сюди! Навіть тільки для того, щоб отак стояти з хлопцями під стіною, курити вже й не до гіркоти в роті, а до гіркоти в душі і вбирати, вбирати, жадібно поглинати очима оцей дивовижний світ, такий, здавалося б, приступний і такий недосяжний водночас.

Скільки вечорів він отак простояв — цього не збалансують ніякі бухгалтерії і ніякі обчислювальні машини. В очікуванні щастя ми готові просидіти над берегом безмежного океану часу хоч і цілу вічність, не дбаючи про те, судилася нам та вічність чи ні. Терпіння винагороджується. А Федір був ще й упертий. Ясна річ, міг би теж, заплющивши очі, кинутися в отой шерех, вплестися в могутній рух, щезнути в отому вировинні, без надії видобутися звідти.

Не хотів. Стояв, курив, ждав. Чого? Не знав і сам. Але діждався. Вона виникла нізвідки. В короткому проміжку між двома танцями з'явилася перед Федором, так ніби був він тільки сам (крім неї, тут, як йому здалося, теж не було нікого), стрункa, як свічка, різонула його темнооко, кинула насмішкувато:

— Продаєш свої зуби?

В ньому щось заскімлило від тої стрункості, й темноокості, і від її голосу, але він загнав скімлення подалі в душу й огризнувся:

— Продаю, та не всім!

— Ага! — безвиразно кинула вона і пішла від нього, стала зникати в те саме нікуди й нізвідки, з якого перед тим зродилася.

Тільки тоді він побачив, як вона йде і яка вона вся, і вжахнувся своїй грубості й дурості, готовий був умерти, аби тільки вона не йшла від нього, не віддалялася, не зникала, бо що ж тоді буде, що буде!

Забувши про свої гордощі, про хлопців з їхньою зневажливістю до дівочого племені, до всього на світі, Федір кинувся за дівчиною, лякаючись доторку, ловив її руки, не наважуючись наштовхнутися на темноокий погляд, принизливо зазирав їй в обличчя, караючись несподіваною раб-ськістю, здивовано чув свій і не свій благальний голос із пропеченого й висушеного горла:

— Дозвольте... вас... запросити... Вона засміялася йому в обличчя.

— Запросити? Куди?

— Ну...— Він зовсім зненавидів себе за рабство, яке розросталося в душі з швидкістю вибуху.— На танець...

— На який же?

Виручив отой крикун із залізним голосом, що саме оголошував вальс.

— На вальс! — зрадів Федір.

— А ви хоч умієте — вальс?

— Ну... Спробую... Прошу вас... Я постараюсь...

— Коли вже просите, то хай,— змилувалася вона. Тах він вмер і знов народився, а тоді народився ще

раз, тепер уже остаточно і назавжди!

Танцювати він не вмів, але танцював з Катрею (її так звали) все підряд, і в тому шаленстві були всі його надії.

Після вечора Федір попросив:

— Дозвольте провести вас додому?

— Спробуйте! — блиснула вона своїми незбагненними очима.

Поки їхали в тролейбусі, Федір боявся глянути на Катрю, промовити бодай слово, необережно поворухнутися, навіть дихнути. Здається, вона щось питала, він відповідав, тоді вона казала те й те, але що саме — він не міг би сказати й на страшному суді, приголомшений її знадою.

Нарешті вона сказала:

— Тут мені сходити.

Він зіскочив поперед Катрі, подав їй руку.

— Вам би їхати далі,— порадила вона.

— Ні-ні,— злякався Федір.— Як же можна?

— Не станете ж ви їхати зі мною далі?

— А хоч би?

Вона сміялася довго й зі смаком.

— Мені тепер он на той автобус, а він іде аж в Кіровоградську область!

— В Кіровоград?..— Федір вирішив, що вона знущається з нього.— Як це може бути?

— А так. Я живу аж там. У радгоспі.

— І щодня сюди на роботу? *

— Щодня.

— І... сама?

— Аз ким же?

Він заступив їй дорогу до автобусної зупинки.

— Я цього не допущу! Я повинен...

Катря відсунула його з путі так легко, ніби він був повітряним стовпом.

— Хіба вас не вчили не робити того, що не просять? Чомусь ці слова вразили Федора так, що він відступився і тільки покірливо проводжав Катрю поглядом. Схаменувся вже тоді, як вона сідала в автобус.

— Де ж я вас побачу? — гукнув розпачливо.

— Там, де й сьогодні! — прилетіла відповідь.

Він поїхав до гуртожитку, нічого не чув і не бачив, перед очима стояла Катря і чувся її голос, але чомусь тільки оті слова, що так його вразили, мовляв, чом не навчився робити те, а не робити сього, знати, що треба, а чого не треба, вгадувати, що хочуть, а чого не просять. А де б мав навчитися, звідки довідатись, коли дізнатися? В дитбудинку, де однакова одіж, однакова їжа, немає жалощів і ніхто не питає про бажання? Не навчився обдурювати, вживати погані слова, але не мав змоги пускати паперових зміїв, крутити дзигу і літати вві сні. Тому теперь звичайнісінькі запитання стають для нього такими несподіваними.

Але він не міг собі дозволити лякатися слів. Знов і знов знаходив Катрю і вперто пробивався крізь її темноокість, насмішкуватість, неприступність, аж поки нарешті добрався й до того далекого радгоспного селища, і побачив непоказний будиночок, і зміг назвати страшенно схожу на Катрю жінку мамою, а Катрю... Не мав для того слів.

Перебрався жити до них. Міг би тепер ставати на квартирну чергу в місті, але Катря не хотіла про це й чути. Мати ніколи не покине свого обійстя, а вона не покине матір.

Батько втік од них, ще Катря була немовлям, завіявся десь і загубився, вони жили вдвох, ні про яку розлуку не могло бути й мови. Та Федір і не вимагав розлуки. Уперше в житті зазнав щастя жити в родині, мати рідних людей,— за це варто було пожертвувати всіма скарбами світу! Коли б їх мав, коли б міг ними розпоряджатися. Але мав молодість, силу, здоров'я, вміння, а ще — любов безмежну до Катрі, хіба цього мало?

Вдосвіта вискакували з теплого сну, відривалися одне від одного і, не відриваючись, бігли до автобуса (два кілометри до зупинки), їхали через степ, тоді своїм безмежним містом, до Катриної роботи, далі — Федір уже сам до своєї роботи, після робочого дня — знов те саме, тільки в зворотному напрямку, чотири години на їзду, вісім годин на роботу, дванадцять годин на все інше, а всі дні й ночі — на життя, на щастя, на все, чого не опишеш ніякими словами.

Все почалося влітку. Літо в його щасливості, теплі й красі не мало кінця, там — високе блакитне небо в білих прочерках далеких димів, тут — повні плоду сади і безугавний клекіт тракторів у полях довкола селища, а між усім тим — дикий степ у полинах і чебреці, перлисто-сіре марево і коники в траві, досконалі, як щось інопланетне.

І завжди біля нього — Катря. Невисока, майже маленька, але міцна в усьому: в стегнах, в грудях, усім тілом, а темно-окістю своєю і голосом

могла б звести з ума всіх чоловіків на світі, тим часом зводила Федора щодня, щогодини, завжди і вічно.

А ще її хода. Як вона вміла ходити! Мовби не дотикаючись до землі, в якійсь фантастичній перестрибливості, відштовхуючись од повітря, яке слухняно стелилося їй під ноги, набувало пружності і оманливої, невловимої змате-ріалізованості, як оте перлисте марево над степом. Ще й досі Федір бачив ту її ходу, Катря йшла до нього і від нього, кудись віддалялася, зникала, і він готовий був знову й знову віддати все на світі, вмерти, аби лише вона не зникла, щоб повернулася до нього, повернулася, повер...

Скільки вони їздили, скільки поверталися, скільки все те тривало — рік, два, три? Сонце, вітер, дощі, сніги, весняні розтопи і зимові хуги — все те чергувалося між собою і зливалося в безперервність і безкінечність їхньої молодості, безтурботності, сили, жаги і щастя.

Щастя має властивість, силу і могуття скорочувати й знищувати не тільки відстані, а й час, змотувати в тугий, не-розплетений клубок, спресовувати й безжурно ущільнювати не тільки події, випадки, все мале й велике в щоденності, але навіть саму вічність зводити до одної-єдиної миті, солодка привабливість якої — в надії, що вона ніколи не скінчиться. Та це тільки омана, і що більша вона, то тяжчих ударів має зазнати той, хто безжурно підкорився її владі.

Влітку, щоб скоротити відстань до автобуса, Федір і Катря бігали через глибоку балку, власне, й не балку, а байрак, в який узимку набивало повно снігу, а повесні затоплювало талими водами. Та балка влітку — терни, берестки, сотні трав і квітів, а взимку й ранньої весни — десятки стежок довкола, уникливих, поплутаних, несміливих. Було щось ніби принизливе в несміливості тих обхідних стежок, мовби виклик їхній молодості, їхній зухвалості і їхній любові, може, саме тому Катря й спробувала чи то здивуватися, чи то обуритись:

— А чом би ми мали обходити й обминати?

— Справді? — негайно згодився Федір.

— Хочеш навпростець? — смикнула вона його за руку.

— Питаєш!

Вони побігли навпростець, навпрямки, напролом, і якби це було вдосвіта, коли ще стоїть приморозок, то все обійшлося б, але за день сонце, хоч іще й несміливе, та все ж весняне, підтопило лід у балках, він утратив свою твердість, став ніздрюватим, крихким, підступним; зовні все було гаразд, навіть біля берегів ще не з'явилася зрадлива смужка води, але ще недавно потужне тіло льоду порушилося в своїх глибинах незворотно, ніхто не міг того знати, вгадати, тут могла зарадити тільки обережність, передбачливість, прямо кажучи, несміливість і боягузтво, яких не хоче знати молодість і закоханість.

Федір і Катря побігли через байрак, по крихкому льоду, не бігли, а летіли, і вже б мали перелетіти, але біля самого краю замерзлої, промерзлої на зиму води під їхніми ногами тихо, безгучно щось проломилося (вони навіть не могли б сказати, під ким першим це сталося), те біле, по якому вони йшли, бігли, поспішали додому, стало сторчма, усунулося з-під ніг, зникло, а натомість виникла чорна, холодна, страшна своєю несподіваністю вода і залила все їхнє життя.

Тоді вони ще не могли цього ні зрозуміти, ні усвідомити.

Федір, провалившись до пояса, миттю вхопив Катрю, підняв її над тою чорною водою і так виніс на берег, ламаючи лід, брьохаючись у твані, що не замерзла, виходить, за всю зиму. Мабуть, твань ніколи не замерзає і взагалі не боїться нічого, на те вона й твань.

Він хотів тоді нести Катрю на руках аж до самого дому, а вона відбивалася, сміялася, била його темноокою гнівливістю:

— Здурів! Не мені — тобі дісталося!

Воно справді було так, але для Федора все обійшлося, а Катря після тої крижаної купелі вже не встала.

Попервах вони нічого не збагнули. Ну, застуда, ну, грип, ну, те й се. Медицина ж всесильна, і всемогутня, і найпередовіша в світі, і цілих два міністерства на кожного громадянина, одне лікує, друге виготовляє медикаменти й усе потрібне. А виходило так, що проти темних сил природи — ніхто й ніщо, ніякі міністерства, ніяка медицина, наука і всі досягнення.

У Катрі почалися ускладнення, щось ускочило в її кістки, в суглоби, у все тіло і стало хапливо й жорстоко згризати в ній усе, що могло рухатися, що давало силу й життя. Людина неспроможна осягнути такий жах. Усе можна подолати, та тільки не власне безсилля й безпомічність.

Мати Катрина померла за рік після доньчиного нещастя. Федір зостався сам. Наодинці з Катриним стражданням і власним болем. Страждання навалилося на нього, як земна порода, він підпирав її плечима, розпихав руками, темну, вперту, немилосердну, а вона гнітила й знищувала, і не було рятунку. Прогнати темряву! Світла! Ввімкнути всі потужності, основні, додаткові, резервні, аварійні! Він рвав рубильники, світ заливало нестерпне сяйво, а Катрі однаково ж нічого не помагало, бо нічим не вирвеш її з темного болю. їй крутило ноги, руки, тоді вона вже не могла навіть поворухнутися, жили в ній тільки очі, та незмінним лишався її прекрасний голос.

Що може бути кращого за жіночий голос рано-вранці, удосвіта, на початку нового дня? Радіосигнали, вісті з усього світу, музика сфер — усе блідне перед цим голосом, з яким зрівнятися можуть хіба що дитячі

перемовляння, схожі на пташиний щебіт. Але Федорові не дано було знати дитячих голосів, уся музика світу зосередилася для нього в Катриному голосі, єдиному, що залишилося йому від їхнього щастя і спогадів про недавнє.

Він відмахувався від спогадів зі стогонами і зубовним скреготом. Навіщо ятрити серце?

Тепер його життя розполовинилося між роботою і Катриними стражданнями. Міг би піти з бригади, влаштуватися десь на поверхні, на півставки, на півчасу. Його візьмуть скрізь залюбки. Що йому — гроші, заробітки? Навіщо все, коли Катря... Але потім думав: гроші потрібні здоровому, а недужому — ще потрібніші. Хоч здоров'я не купиш і не заміниш нічим.

Іноді йому хотілося кинути все на світі. Бути тільки біля Катрі, ходити, як біля малої дитини, сповняти всі примхи, забаганки, вередування. То готов був утікати світ за очі, щоб не бачити її страждань, не боротися з ними, не відчувати безсилля й безнадії.

Ніколи не думав, що життя таке немилосердне.

Пробував утішати себе, що страждання — ознака життя, що не страждає тільки прах. А що йому і що Катрі до тої надто жорстокої істини?

Федір не хотів здаватися. Рятувався роботою, "заробітками, пробував замінити Катрі здоров'я дбанням і видимими доказами своєї безмірної любові.

Придбав машину, добудував до їхньої непоказної хатки цілих три кімнати, напхав їх меблями, вистелив килимами, поставив перед Катриним ліжком кольоровий телевізор. У вихідні возив її до магазинів, бігав туди, вертався, розказував Катрі, що там є, приносив показати,

питав, що купити. Щороку їздили в Цхалтубо на води, які мали б помагати, але не помагали, тоді шукав найновіші ліки, виписував, випрошував, вірив і не вірив. Тепер обіцяли путівку на якісь цілющі води в Словаччині, а ще ніби з'явилися нові ліки з хрящів, чи що. Колись ласували свинячими вухами щойно обсмаленого кабана, тепер, виявляється,— хрящ має цілющі властивості. Невже це правда? І невже порятунок у примітивному хрящі?

Тим часом міг пересвідчитися хіба що в тім, що вухо — це мовби наш радар, завдяки якому такі, як Федорів сусід дід Радько, вміли винишпорити, де що погано лежить і де в твоїй душі та струна, що ось-ось обірветься.

Почув ту струну і щосили, немилосердно став смикати і рвати її, хоч Федір уже тримався за неї обома руками.

— Женщину тобі треба,— вириплював із-за хвіртки дід Радько іржавим голосом,— та й то таку, як моя племінниця Дора!

Федір затуляв вуха, втікав од того поточеного шашелем спокусника, слав на нього найтяжчі прокляття, стискував тяжкі кулаки: як він сміє і яке йому діло до їхнього життя!

І далі не було для нього кращої музики, ніж Катрин голос на початку дня. Враження таке, ніби вона й не спала ніколи. І кінчався кожен день теж її голосом, і це було прекрасно. Він любив гладити її волосся. Любов їхня втратила тілесність, зате набула такої ж простоти й вічності, як віра. Федір чомусь став вірити, що справжня любов — це не тільки яскравий спалах життя, але водночас і вмирання в іншому. Свою смерть уявити тяжко, та все ж таки можливо, а того іншого — ніколи! Між ними не було жалюгідних утішань і лицемірних обітниць, вони мужньо обходили неминуче, збували його мовчанкою, і в цьому було більше благородства і правдивості, ніж у потоках нещирих запевнень.

Федір мовчки гладив Катрине волосся, так ніби хотів довідатись, які повільні думки пропливають в її голові. Може, й думки непорушні, як тіло?

Він став повільніше говорити, повільніше ходити, від того все, що робив, ставало міцнішим, надійнішим, товариші помітили це і обрали його бригадиром.

— Засипле тепер Катрю грошвою по саме нікуди! — зітхав дід Радько.

Федір і далі знав тільки роботу і Катрю. У вихідні возив її в степ і по магазинах, удома наставляв перед нею телевізор (зварив антену, щоб можна приймати всі програми), сам вештався по господарству. Встановив батареї для обігрівання всіх кімнат (котли — на мазуті), виклав у Катриній кімнаті модний камін — для духу і живого вогню, щоосені заготовляв дрова, хоч із ними в степах і непросто.

Скільки можна зробити для дорогої людини, і як це приємно! Мав би змогу — сонце на небі зупинив би для Катрі і вже не за те, що дає вона йому сьогодні, а за самі лиш спогади про її любов, яка не минає ніколи. Немає на світі нічого більшого за любов у шаленстві молодості, а ніщо велике не забувається навіть у розпачі й безнадії. Втратити любов — утратити найдорожче в житті, та й саме життя. Але ще страшніше втратити пам'ять про любов. Бо що ж тоді єднатиме людей і цілі покоління, які не можуть приходити одне за одним, як листя на деревах, щезати, як спів птахів у лісі, як вітер над степом, як сліди на піску і кола на воді.

Коли, вдовольняючись минулим і спогадами про нього, вже не шукаєш нового щастя, воно тебе теж не шукає, зате нещастя знайде, хоч як його уникатимеш. Темна тінь насувалася на Федорову пам'ять, а він не бачив тої тіні і не здригнувся від неї, бо вона падала на нього не живим холодом, а мертвим теплом, як місячна сіть на сплячого.

Восени дні покоротшали, поки Федір добирався після роботи додому, вже темніло, він кидав машину перед двором, мерщій біг до Катрі, хапливо цілував їй щоку або волосся, питав, як вона, тоді йшов поставити машину в гараж, після чого вже починав поратися по господарству.

Дні були мовби однакові, але водночас і неоднакові, різнилися Катриними словами, поглядами, усмішками, він навчився вловлювати найнепомітніше в її поведінці, радіти або тривожитись, втішати дружину або ж охоче слухати, як пробує втішати вона його, жаліючи і співчуваючи.

— Замучився ти зі мною,— ласкаво казала вона йому.

— Ну, що ти, мала! — обурювався він, ховаючи свою зніяковілість за хмарою міцнющого сигаретного диму.

Осінь була рання, і рано вдарили приморозки, трава ще не зготувалася до зими і вперто зеленіла з-під жовтого листя, що сумно шелестіло під ногами, і між круглим булижником, яким Федір вимостив під'їзд до гаража. Трава густа, буйна, зелена, аж чорна, вона щосили рятувала свою ніжність, розпачливо пробивалася між твердим холодним камінням до розкоші простору, до сонця, радості і зеленіти, зеленіти. Федір обережно ступав по камінню, не насмілюючись зачепити, потривожити те зелене чудо. Ах, якби могла зазеленіти отак його нещасна Катря! А він сам? Хіба йому не хотілося б ще зазеленіти?

Він поставив свої "Жигулі", вийшов у двір з другого боку гаража, штовхнув ліктем дверцята (руки щойно помив, але не витер і тепер струшував із них воду), клацнув автоматичний замок, тепер до ранку, вірні "Жигулики"!

Федір ще трохи постояв (власне, якусь мить), тоді згадав, скільки ще має справ, мерщій обернувся, щоб іти до будинку, і в цей час од хвіртки діда Радька несподівано пролунало:

— Страстуйте!..

Федір здригнувся. Звичайне слово "здрастуйте", вимовлене пошепки, враз набуло таємничості, загрозливості, втратило свою звичну привабливість і привітність, тепер була в ньому якась сторожкість, страх, страсті...

Коли б за хвірткою стовбичив дід Радько і зачіпав Федора якими-небудь дурницями, можна було б просто відмахнутися, пославшись на клопоти, мерщій прошмигнути до будинку, грюкнути дверима веранди — і край.

Але тут була чужа, незнайома людина, до того ж жінка (бо шепіт отой — жіночий), вона привіталася перша, хай і не зовсім звично, і тепер він мав виявити бодай якусь чемність, відвзаємнити оте "страстуйте" звичайним "добривечір", спокійно, доброзичливо, по-сусідськи. Все ж не зміг погамувати злої рішучості в кроках, коли наближався до хвіртки, і його "добривечір" теж вимовилося якось крізь зуби, не так як слід.

За хвірткою стояла невисока молода жінка в кольоровій імпортній куртці, застебнутій під саму шию, на білому вродливому обличчі темно висвічувалися великі довгасті очі, електроліхтар біля Федорового гаража, мляво борюкаючись з осінньою сутінню, насилав на хвіртку химерну мішанину світла і тіней, від чого все тут набувало настороженості п моторошності.

А може, то тільки здавалося Федорові?

— Ви — Федір?

Поспитала жінка так само пошепки, і від того вийшло: "Ви — Фетір?". Він ніяк не міг скинути з себе розгубленості, тому вона прийшла йому на допомогу:

— Я — Дора.

Знов пошепки — і вийшло: "Тора".

її високі груди рвалися з-під куртки, і Дора, мовби гамуючи їх, підіймала плечі, притискувала до грудей лікті, а руки схрещувала, і утворювався такий собі кошичок із жіночих долонь, який може свідчити — залежно від багатства чоловічої уяви — і про беззахисність, і про щедротність.

Цього разу Федорові не доводилося напружувати уяви, щоб наповнити той звабливий кошичок: там уже вгніздю-валася дивна істота, що висвічувала майже такими, як у Дори, очима, та тільки якими ж тяжко-мертвими, мов із того світу!

— Що це? — з острахом спитав Федір.

— Мій Гаврюшка.

Знову шепіт, і вийшло: "Хаврюшка".

— Та це прямо чортяка! — не стримався Федір.

— Гаврюшка — кіт незвичайний. Дуже рідкісний і дуже дорогий.

— Чортяка! — вперто повторив Федір і, вже не дбаючи про чемність, кинув на ходу: — Пробачте, я побіг, бо ніколи!

— До побачення,— полинув йому навздогін Дорин шепіт, в якому приглушилися всі дзвінкі звуки, і вийшло: "То попа-чення..."

Катрі Федір не сказав нічого, а вона, хоч володіла чутливістю майже надприродною, здається, що не вловила ніякої загрози. Про себе Федір і не думав. Які загрози, яка сила похитне його душу!

Та все ж ледь чутний голос темної пересторо ги пролунав у ньому, і того вечора Федір більше не виходив із будинку, а наступного, приїхавши з роботи, мерщій побіг до Катрі через двір, подалі од тої проклятої хвіртки, намірившись поставити машину в гараж згодом, геть зовсім уночі, коли все засне. Прошмигнув од воріт до будинку, намагаючись ступати нечутно по кам'яних плитах, якими виклав доріжку, щоб Катря не місила грязюки (ще коли дружина трималася на ногах), уперто наставляв бік, спину туди, де могла стояти сусідка, квапився так, що заплі талися йому ноги, він мало не впав, не полетів сторч головою, але встояв, мовчки вилаявся, і тільки тоді відчув, як об ноги йому щось ударилося — раз і вдруге. Билося й перед тим, ось чому й зашпортувалися йому ноги. Федір глянув униз. Гнучка темна істота метнулася на стежці, мірячись знову вдаритися йому об ноги, він відскочив, але істота виявилася меткішою і все ж ударила, та ще мовби одразу з двох боків, що вже й зовсім було неймовірним, і все те мовчки, без жодного звуку, в якійсь моторошній затятості й запеклості.

— О чортяка! — майже простогнав Федір і, забувши про голос пересторо ги, рішуче звернув із доріжки йдюпростував до хвіртки, де — знав напевно — темнооко біліє обличчям молода жінка в кольоровій синтетичній куртці.

— Слухайте! — кинув він їй сердито, ще не доходячи.— Тримали б ви свого чортяку!

— Страстуйте,— пропалила вона прохолодне вечірнє повітря гарячим шепотом.— Мій Хаврюшка росумний котик...

"Свистів я на його розум!" — кортіло сказати Федорові, але він стримався і сказав інше: — Тримайте його біля себе, бо ніколи мені ще й з котами!

Повернувся й пішов, а вслід йому чувся тихий сміх, мов той палючий шепіт, і Федір готовий був бігти, втікати світ за очі чи провалитися крізь землю. Хряпав дверима — одними, другими, третіми, але за якими дверима заховаєшся від невідворотного, від дикої сили, що вступає в тебе не знати звідки, як і чому?

— Федю, то ти? — спитала з своєї кімнати Катря.— Чому ти так грюкаєш дверима?

— Ти думаєш, мала, то я грюкаю? — гірко усміхнувся він, ховаючи холодне своє обличчя в її теплому волоссі.— То воно само грюкається.

Ті кілька різких слів, кинутих Дорі про її сіамського кота, дали Федорові визволення до кінця тижня, але надходили вихідні, два безкінечні дні,— як тут уникнеш сусідки, куди сховаєшся, чим затулишся?

В суботу були магазини. Він вивів із гаража машину, начистив її до блиску, вистелив Катрине сидіння-ложе хутряним килимком, тоді пішов до будинку збиратися. Коли ніс Катрю на руках через двір, біля хвіртки стояла Дора, тулячи до грудей свого диявола, стояла мовчки, не віталася, не шепотіла, Катря ніби не бачила її, не могла бачити, а все ж помітила і спитала Федора надто спокійним голосом:

— Хто то?

Мала б ще додати "Федю", тоді вийшло б звичне: "Хто то, Федю?", але не додала, мабуть, навмисне, Федір одразу вловив ту напружену навмисність і якомога байдуже відповів:

— А я знаю? Родичка якась дідова Радькова абощо... Катря не питала більше нічого, але якось підозріло поважчала на руках у Федора, аж він стривожився:

— Що тобі, мала?

— Мені — нічого,— тихо відповіла вона.— Нічого — мені...

Так ніби натякала, що тут не їй, а йому щось може загрожувати.

Півдня їздили по магазинах, щось купували, щось розглядали, жінки, дивлячись, як Федір носить до машини то те, то се, радячись із дружиною, заздрісно зітхали: "Який чоловік! Який святий чоловік!" Федір щоразу цілував Катрю, вигідніше вмощував її, знов цілував, вона вдячно усміхалася йому, сяяла розумними чорними очима, але обоє відчували, що немає того дня радості. День був безрадісний.

А ввечері, коли Федір згрібав листя під яблунями, долетів до нього шепіт, схожий на металевий ляскіт сталевих дротів, і мовби зачепив його дротами і потягнув до себе — не зринеш, не визволишся, не порятуєшся.

Став перед тими чорними очима, в глибині яких ярів жар, ще одні такі самі очі лиховісно яріли в жінки над грудьми — суцільне наслання і чортівня!

— Ваша дружина дуже красива,— сказала Дора, і Федір уперше почув її голос і здригнувся мимоволі: голос був глибокий, як у Катрі.

— Красива,— понуро згодився він.

— А дітей у вас не було? — несподівано спитала жінка.

— Ну, не було...

— І що — й не буде?

— Ну...

— А в мене знайома лікарка є. Каже, що в мене буде десятеро або й ще більше!

— До чого тут діти? — з подивом і невдоволенням буркнув Федір, досі ще неспроможний збагнути, як він опинився біля хвіртки і чому стоїть тут і веде дивну розмову з дивною жінкою, і взагалі — навіщо все це? А сам згадував, як іноді прокидався вночі і, хоч який був утомлений роботою, хотів дитячого плачу, безсоння, клопотів, лякався пустки в домі й у житті, жалів людей, які не знають цих ляків, забуваючи, що й сам такий. Ах, як він хотів сина! Щоб жив рід, щоб жило прізвище. Чому син і чому прізвище? Хіба в ньому повторюється людина? Життя неповторне і кожен неповторний — це так, але тоді що таке вічність?

Несподівано він розповів Дорі про те, як сталося нещастя. Як вони разом з Катрею провалилися в балці, було й неглибоко, ледь вище колін, щоправда, потім йому вода сягнула вже й до пояса, але Катрю він устиг вихопити й поставити на міцний лід, сам ще брьохався в крижаній воді, та, бач, хвороба його не зачепила, а в Катрю вп'ялася залізними зубами. Така несправедливість долі.

— А мене б ніяка хвороба,— гладячи кота, похвалилася Дора.

— Не треба зарікатися.

— Так я ж знаю. Ось візьміть мою руку — побачите! Він злякано відсахнувся, але вона встигла доторкнутися

йому до плеча і мовби пропекла і цупку тканину куртки, і сорочку, і шкіру до самих кісток. Чортиця з отим німим чортякою, що ненависно вилуплює на тебе свої пекельні бульки!

В неділю не по-осінньому пригрівало сонце. Федорові привезли машину грабових оцупків, які тепер тільки поколоти — і на всю зиму стачить дров для каміна. Федір тачкою перевозив од воріт до сарая грабини, сорочка розстебнута, рукава закачані, молоде дуже тіло рветься на волю, яскріє потом на сонці, і той піт мовби ще більше підкреслює молоду силу і привабливість чоловічу, в ньому таку нездоланну, що Дора півдня стоїть біля хвіртки і не відводить од Федора своїх вогнистих очей.

Він бачить той погляд, коли крадькома зиркає в той бік сам, відчуває плечима, спиною, всім тілом, кожною жилочкою, ненавидить молоду жінку за настирливість, за нахабство, та водночас йому й приємно, хоч сам знає, що в тій приємності є щось гидке.

Частіше, ніж звичайно, бігав Федір до Катрі поглянути, як там вона, і щоразу, мовби ухиляючись від Дори, обминаючи її, проходив ближче й ближче побіля неї, бачив її при світлі, на сонці, виразно аж до здригання, ненавидів і не міг відвернутися, утікав і знов вертався й вертався. Навіть отой сіамський кіт не відлякував, хоч і встромлював Федорові в груди свої ненависні очі. Кіт ні спав, ні дрімав жодної миті. Чи то погано пригрівало осіннє сонце, чи то спав з розплющеними очима, як справжнійчортяка? А господиня його була справжня чортиця — інакше як би могла вона так обезвладнити молодого дужого чоловіка і як зуміла б перебрати в його Катрі все, все? І голос був Катрин, і очі, і шия, і руки, і груди — на згубу йому, на погибель, прокляття, прокляття!

Дід Радько палив сухе листя, вогонь не золотився, а ярів темною кров'ю, Дора скинула свою куртку і була в барвистій кофті, теж червоній, як кров, сіамський кіт у неї на грудях клубочився бурий, як полум'я від сірки, пекельна істота з пекельними очима, в чорних лиховісних обідках, які ніби вклепані в залізні шайби. Вогонь і залізо на зболену Федорову душу і на їхнє з Катрею нещасне кохання, на пам'ять і спогади про нього, безжальний вогонь і ще безжальніше залізо, а люди ж іще немилосердніші за них.

— Як упораєтесь, я вас ждатиму ввечері,— невинно посвітила на Федора очима жінка, і слово "ждатиму" в її палючому шепоті переінакшилося на "штатиму".

Він злякався вже не на жарт і спробував сховати свій переляк за грубістю:

— Чого б це ви мене ждали?

— Мені треба вам щось сказати!

— А що казати?

— Дуже важливе.

— То й кажіть.

— Ні, це так не робиться. Для цього треба прийти спеціально...

— Ну! — махнув він рукою і побіг собі у справах.

Ясна річ, і в гадці не мав іти до неї ні ввечері, ні будь-коли. Вже все позачиняв, приготував на завтра, вклав спати Катрю, мав би лягати й сам, докурював на веранді останню цигарку, і тут насунула на нього темна сила, штовхнула його, вдарила в серце, в душу, він розтоптав недокурок, відчинив двері і, вагаючись, йдучи і не йдучи, проклинаючи себе, тяжко караючись, усе ж пішов туди, куди не мав іти ніколи й нізащо, і хвіртка була відхилена, і молода постать ніжно сутеніла в тому розхилі, і того чортяки нарешті не було на руках у Дори, може, й зовсім ніщо між ними не стояло, не перешкоджало? Ні-нд, неправда! Федір тільки там схаменувся і спробував позадкувати, втекти, рятуватися, але Дора вхопила його за руку, притиснулася боком, мовби припечатала до себе, а тоді ще й приклепала палючим своїм шепотом:

— Мені холодно...

А чулося: "холотно..."

— Ви щось хотіли сказати,— пробурмотів він.

— Як же мені казати, коли я вся змерзла в самій блузці... І тулилася, тулилася до нього боком, і рука, мов сіть,

затягувала й обезвладнювала Федора, а він не випручувався

(хоч і знав, що треба, треба!), він мовби прагнув солодкого рабства, дурного безуму і лютився, що йому щось стає на заваді, перешкоджає, перепиняє. Що? Що? Збагнув це тільки тоді, коли знов зіштовхнувся з жінкою, що крутобоко билася об нього, не дозволяючи нічого більше.

Лиш тоді розгледів звірюку, якого притискувала до грудей Дора. Одна рука для нього, Федора, друга — для цього чортяки.

— Прибери його к чортовій матері! — прошепотів Федір.

— Гаврюшку? — обурилася вона.— Ви хочете, щоб я прогнала мого Гаврюшку? А хто ж мене захистить від таких мужчин, як ви?

Вона вже не шепотіла, і Федір злякався, що ці дурні слова почує Катря, а коли й не Катря, то почує їхня любов, їхня така прекрасна колись любов, що тепер конає в здриганнях, у конвульсіях, в німоті, безпомічна й беззахисна перед дикими силами природи.

І Катря, мабуть, справді почула або відчула й покликала його: "Федоре!", і той поклик долинув до нього, як голос тривоги й пересторога, як нагадування про честь і безчесність, про чистоту і вірність. "Фе-доре! Фе-доре!"

І тільки завдяки тому голосу він зумів одтрутити від себе жінку, рішуче відставив її на той бік хвіртки, мерщій відгородився, понуро мовив:

— Не треба... нічого не треба... Пробачте...

І пішов мерщій звідти, майже побіг, і тут з кущів вилетів живий клубок, з розгону вдарився Федорові об ноги, з одного боку, з другого, бив із чортячою силою, але ні зупинити, ні перепинити чоловіка не зміг.

Федір боявся спитати Катрю, чи справді вона його кликала, чи йому вчулося, він мерщій заліз у постіль, весь здригався од холоду майже неземного, і вперше в житті йому хотілося вмерти.

Вранці забулося. День минув, як завжди. Коли ввечері цілував Катрине волосся і вона лагідно питала: "Ну, як ти, Федю, сьогодні?", відповідав бадьоро й безжурно: "Та як? Робив!"

У тому слові для них було все: злагода, спокій, усталеність, надії. Робив — і все прекрасно! Робив — і ніяких клопотів. Робив — отож усе гаразд.

А чи ж усе? Мав ще ставити машину в гараж, а виходити звідти побіля хвіртки, побіля... Прокляття, прокляття!

Йшов до машини, як на плаху, навмисне довго грюкав засувами, а в самого стояв нестерпний грюкіт в голові і крик перестороги й розпачу розлунювався в ушах: "Пропав! Пропав!"

Коли зачиняв дверцята гаража, від хвіртки прошелестіло зміїне "страстуйте", і він весь зіщулився, зібгався та водночас і розлютився. Ну, чому він такий безпомічний перед цією жінкою? Хіба досі не вмів замуровуватися в своєму терпінні, неприступний і твердий, як сама честь? І хіба не був чистий і незрадливий, мов маленький хлопчик, чужий темним пристрастям і скаламученості душі?

А тим часом могутня, незборима сила жорстоко пхала його до погибелі, до падіння, і він знов був там, де вчора, і знов палкий шепіт, і вогнисте тіло, і світ кінчався для нього, мов для потопаючого.

Він виринув. Відринув усе темне й злочинне, ВТІКІВ до чистоти і свободи, а сам уже знав, що не втече ніколи. Чи ж не досить минулого щастя, чистого, як надія? Нестерпна відраза до себе душила Федора, він не міг ні їсти того вечора, ні навіть дихати вільно, насилу спромігся упорати Катрю, прилаштував їй так, щоб дістала рукою пульт дистанційного управління телевізором, сказав утомлено: .

— Вимкнеш, мала, техніку, як додивишся, а я, мабуть, засну. Завтра рано на роботу, а мене щось ніби ламає.

— Кінопанораму не дивитимешся? — спитала Катря.

— А ну її з богом! — спробував він усміхнутися. Влігся в своїй кімнаті. Годинник на тумбочці перед очима.

Сліпий циферблат і цифри чорні, як Дорині очі. Чому Дори-ні, а не Катрині? Ага, чому? Хто відповість, яка сила зарадить і порятує?

Він не міг заснути, пішов до Катрі, мовчки гладив їй волосся, дивився на екран телевізора, де ведучий кінопа-норами вихвалявся своїми всесвітніми кінознайомствами, глухо промовив:

— Утекти б нам, мала, куди-небудь?

— Куди ж, Федю? — звела вона на нього свої чисті очі.

— А я знаю? Взяти б мені відпустку — і гайнути! Хоч у пустиню! Де тепло і сонце. Тобі ж треба сонця, а тут уже, бач, осінь.

— Ми ж улітку збиралися. А тепер їхати — дощі, сирість, холодно... Тут у нас тепло і гарно. Правда ж гарно, Федю?

— Ну,— він не знав, що відповісти.— Я, мабуть, спробую заснути, а ти додивляйся, мала.

— Доброї тобі ночі, Федю.

Він знав, що не буде віднині для нього добрих ночей. Дні ще були порятунком. Бригада, люди, робота, клопоти приємні й неприємні, колотнеча й вічне напруження, та в усьому тому очищаєшся душею, а тіло хоч і втомлюється, мовби молодіє і хоче жити ще дужче й краще.

Ще зовсім недавно і вечори його щасливо доповнювали дні, а ночі дарували спочинок і легкість для днів нових. Тепер же вечори навалювалися незносним тягарем, що загрожував суцільним понівеченням і понищенням не тільки тіла, а й душі.

Федір бився об свій біль, об своє безсилля і не знаходив виходу. Зненацька відчув самотність і покинутість усім світом (сам винен, сам!) — ні з ким порадитися, нікому не розкажеш, не поскаржишся, бо й про що, на що? Є таємниці, яких соромишся навіть перед самим собою. Ніякі сповіді не можуть добратися до них. Він і сам не міг проникнути в глибину тих своїх таємниць, не мав над ними ні сили, ні влади. Знав тільки, що відходив і відходив од чогось дорогого й неповторного, а куди прибивало його, до якого берега, до якої душі,— і чи ж знайшов душу?

Все це підказував йому розум, і застерігав його теж розум, і Федір мовби й прислухався до його голосу, але це тривало тільки до тої пори, поки приїздив він з роботи і поки за усталеною звичкою біг найперше до Катрі і впевнювався, що з нею все гаразд, а тоді насувалося на нього оте страшне й неминуче, він боровся з ним, душа його рвалася від нелюдських зусиль, а непереборна сліпа сила гнала в темний двір, на темну траву, до темної хвіртки, де темно висвічуються манливі жіночі очі

й пекельною чорнотою вбивають тебе ще одні очі — нелюдські, лиховісні, чортячі. Він знає, що не хоче туди йти, але змушений, він карається в душі, але знає, що опиниться там, він проклинає себе, але безсилий противитися темному нездоланному покликові, і навіть Катря, яка відчуває і передчуває все на світі, неспроможна ні застерегти його, ні зупинити, ні врятувати.

— Йдеш? — каже вона, не питаючи, а згоджуючись із неминучим.

— Піду покурю,— пробує він збрехати.

— Кури тут. Ти ж знаєш: мені приємно, коли ти куриш.

— Ні, я надворі. Тобі шкодить дим. Лежи, мала. Я скоро... Обоє знають, скільки тут неправди, але обоє вдають, ніби

все гаразд, ніби так і треба.

Він біжить до хвіртки, мовчазні, хапливі доторки, шаленство, кінець світу, але він же перший і знаходить у собі силу покінчити з цим, ховається від знесамовитілої жінки за байдужим деревом хвіртки, пробує погамувати не так її, як себе самого:

— Нащо це все, Доро? Ми ж дорослі люди і повинні. Коли б хлопці з моєї бригади дізналися про...

Але жінка не визнає розмов безпредметних. Вона живе в реальному світі, серед простих дій і вчинків, тільки про це вона й може вести мову, тому Дора мовби не чула стривожених Федорових слів, спокійно повідомляє:

— Мені треба пошаткувати капусту в Родіона Степановича, а після того я вже й поїду.

Федір мовчить, ніяк не відгукується на цю відверту загрозу, жінка ображається на таку байдужість і з притиском повторює:

— Я поїду. Хоч могла б і не...

— Пробачте,— каже Федір і ганебно втікає, цього разу вже не лякаючись навіть можливих нападів сіамського кота, готовий приймати удари набагато тяжчі, може, й удари самої долі. А жінка дивиться йому вслід і спокійно усміхається, знаючи, що тепер уже нікуди він не втече.

— Гаврюшка! — кличе вона свого улюбленця.— Де ти, котику?

Ще минуло не знати й скільки днів, Федорові ставало дедалі тяжче, та водночас мовби й легше, між ним і Дорою почалося щось ніби ота затяжливо безглузда війна між двома азіатськими державами: бурхливі наступи, штурми, несподівані залягання, вдавані випади, нещирі замирення, удари в спину.

"Поїхала б вона собі",— без надії думав Федір, але Дора не їхала, вже кілька днів шаткувала капусту дідові Радькові на зиму, і щовечора чутно було стукіт ножа з дідової веранди і видно зграбну жіночу постать за освітленими шибками.

Федір після роботи, поставивши машину і доглянувши Катрю, колов біля сарая дрова, курив, прислухався до стукоту ножа на веранді в сусіда, ждав, сам не знаючи чого, водночас лякаючись того ждання і ненавидячи себе за нього.

Вечори низалися в одноманітність темряви й пустих очікувань — один, два, три,— знов наближалися вихідні, яких Федір боявся найбільше, бо все, що може статися в темряві, зароджується при світлі, вдень, коли люди стають лице в лице, око в око, голос у голос,— і вже або ненависть до могили, або ж...

Ніби намагаючись віддалити близьку вже, неминучу суботу, він у п'ятницю колов дрова допізна, до темряви такої густої, що її можна було місити пальцями, як глину, коли переставав махати сокирою, щоб перекурити, чув невтомний стукіт Дориного ножа на дідовій веранді, вспокоювався від того стукоту, а тоді лютився, сам не знаючи чому. Про

Катрю на якийсь час забув, і тому новий звук, який пролунав у темряві, спершу не дійшов до Федорової свідомості, хоч одразу ж його струсонуло й повергло в прірву відчаю, в жах і розпач, бо то був Катрин голос, її крик, зойк, благання, може, навіть вмирання: "Фе-доре! Фе-доре!" Кричало все: темрява, дерева, трава, повітря, він отерп і осліп од того крику, од зойку, стогону — "Фе-доре! Федоре!".

В невловиму мить між двома зойками його вухо вловило зловісну тишу в сусідів, не шаткувала вже капусти жінка, не було її там, щезла, переметнулася кудись, куди ж? І коли знов простогнала Катря здалеку, ледь чутно "Фе-доре!", вчулося йому "Дора!" і уявилася хижо красива немилосердна жінка з ножакою в руках і його нещасна Катря, безпомічна й беззахисна перед нею, і гостре шипіння крові з ран од того немилосердного ножаки,— Федір, як був із сокирою, кинувся до будинку, вскочив до кімнати, освітленої тільки мигтінням телевізора, побачив Катрю, всю в пасмугах крові, умираючу, може, й мертву вже, побачив розвогнені пекельним жаром чужі очі і вдарив по них у короткому замахові сокирою, тоді вдарив ще й ще, не дивлячись, нічого не відчуваючи, в непам'яті, так вискочив із будинку і побіг, сам не знаючи куди, проклятий тепер кров'ю і всім живим і мертвим на світі.

Спам'ятався перед хвірткою, за якою стовбичив іржаво-головий дід Радько. Несамовитими очима Федір поглянув на те, що тримає в руці, зі стогоном і здриганням пожбурив у темну траву закривавлену сокиру, прошепотів у обличчя сусідові:

— Ось! Порішив вашу Дору! Хай знає! Хай вона тепер знає!

Дід Радько ошелешено кліпав підсліпуватими очима, а від веранди його будинку, в розхристаній на повних грудях білій кофті бігла живісінька Дора і заламувала у відчаї руки:

— Він убив мого Гаврюшку! Такого кота! Такого котика!..

КОРОВ'ЯЧИЙ ДЕТЕКТИВ

В инбарі ставили виставу. Дядько Сашко і Василь Андріївський грали червоних партизанів, а Микита Стрижаків — махновця. Вилетів на сцену з голою шаблюкою, у волохатій папасі, в червоних галіфе, рвонув з-за пояса чорного маузеряку, запустив чергу прямо в людей і в Петька, що сидів між дорослими в першім ряду. Петько дико злякався, заплакав, закричав: "Мамо!"

Прибіг дядько Сашко, вхопив Петька на руки, поніс за сцену, де Микита Стрижаків уже був без папахи, без шаблюки й маузера, всі передавали малого один одному, сміялися, підбадьорювали:

— Ти ж геройський хлопець! Не треба лякатися! Маузер у Санька дерев'яний.

— Еге, дерев'яний! А стріляло ж,— хлипав Петько. Вранці він погнав корови на пастівник. Свою, дідову

і Феньки Біловусової. Свою й дідову пас, бо треба, а Фень-чину за плату: або п'ятнадцять копійок у місяць, або вистрілений картонний патрон з ружжа Василя Михайловича, Феньчиного чоловіка, рахівника на каменоломні.

Трава з ночі вже стала примерзати, і корови шукали ту, що без інею, зігріту ранковим сонцем. А Петько теж шукав теплої трави для своїх босих ніг.

У діда Примінного пропала ряба корова з надломленим рогом. Через три дні в плавнях біля Олійнички знайшли від неї тільки тельбухи, роги й ратиці. Один ріг був надломлений, з цього й упізнали, чию саме корову тут зарізано. Примінний не дуже побивався за коровою, селяни посміювалися: "Не вмре! В нього ще чотири зосталося!", але тут пропали одна за одною аж три корови — в Говоруна, Лося і Ляпки — і село затривожилося. Знову знаходили тельбухи в плавнях то там, то там, але щоразу між Олійничкою і Дубиною, тому підозра неминуче мала впасти на братів Криво-кордів, бо їхня хата стояла на краю Дубини. Дубиною звався тут великий дубовий ліс, що тягнувся уздовж Дніпра мало не до самої Келеберди. З другого боку плавнів починалася Сосна, тобто сосновий ліс, який ішов кучугурами аж до Переволочни, а між Сосною і Дубиною — зелені простори трав, загадкові озерця між ними, мов небесні очі, тисячоголосе птаство, і золоті сонячні хвилі. В плавнях пасли корів, косили сіно, ловили рибу, збирали хмиз, драли качині й гусячі гнізда, повесні дівчата рвали квіти, що виростали просто з теплих вод, які щороку щедро й свавільно розхлюпував Дніпро, але жити тут ніхто не наважувався.

А брати Кривокорди жили.

Промишляли звіром і рибою, плели сіті, верші, корзини з лози, робили ножі з колодочками із чорного дуба і мідними заклепками, шили чоботи-витяжки, дубили овечі шкури для кожухів, стельмахували, лимарювали, здається, не було ремесла, якого б не знали ці три брати — Гаврило, Захарько і Василь,— високі, дужі, чорноголові, великоокі, ніби святі на іконах або розбійники з моторошних розповідей баби Бородавчихи.

Але про братів Кривокордів це так. Бо жили в плавнях, а сліди від крадіїв теж вели в плавні.

Дядьки не мали звичаю топтати слід. Що з воза впало, те пропало. А треба берегти те, що є. І кожен кинувся вигадувати щось таке, щоб перехитрити злодіїв. Замки й двері? До кожного замка знайдеться ключ, а двері підважать ломом, знімуть із завісів — та й усе. Сторожувати

самим? У кого було ружжо, той сторожував. Та надії однаково було мало: задрімаєш на хвильку, з твого ружжа тебе *ж і вб'ють, а тоді вже й не до корови. Голови селянські міцні, але й винахідливі. Хтось приладнав над дверима в корівнику гостру косу. Тільки ступне за двері чужий чоловік, натягнеться хитро прилаштоване мотуззя, прийдуть в рух щедро змащені поліспасти, і коса з страшною силою різоне злодюгу чи по шиї, чи вже там як вийде. Ще інший навісив над дверима дві двопудові гирі. Вже як упаде, то тільки мокре місце залишиться. Згадувалися всілякі хитрощі ще з козацьких часів. Жінки в один голос наполягали привезти бородаївську ворожку, яка бачить і крізь землю. Прихильники закону стояли за те, щоб повідомити дільничного міліціонера Воскобойника, а вже він хай викликає собаку-іщейку чи там як.

Та поки тривали суперечки, крадії робили свою чорну справу. Корови зникали, від них лишалися тільки тельбухи в плавнях, не помагали ніякі дядьківські хитрування, і тут уже найтвердіші душі могли б упасти у відчай.

Порятунок, здавалося, знайшов сільський коваль Артемон Власенко.

— Цепками перегородити двері,— сказав він.— Навхрест два цепки завтовшки в руку, а тоді на прогоничі і не замикати, а заклепувати. Увечері я заклепаю, вранці розклепаю — і корова на пастівник. Цепок зубами не перегризе, стане розклепувати — почує й мертвий.

Це вже була штука надійна.

Загриміли ланцюги в дворах, почалося клепання поночі й удосвіта. Хто кликав Артемона, а хто прилаштовувався й сам, надто заможніші дядьки, у яких на все є потрібний припас.

Тиждень було тихо, а тоді пропала корова в Тринчика. Корів у нього було три, всі породисті, молочні, стояли в корівнику, двері якого сам Тринчик перехрестив товстелезними ланцюгами. Ланцюги лишилися

нерушимі, дві корови теж, третьої не було. Збіглося півсела, прийшов голова комнезаму, прибіг і Петьків батько Дмитро, голова створюваного в селі колгоспу, дивилися, знизували плечима, розводили руками. Чудасія! І горе й сміх. Так ніби ту корову хтось зібгав, як ряденце, і виніс під пахвою, проповзши під ланцюгами.

— Може, тут її зарізали, а м'ясо винесли? — висловив хтось думку.

— А шкуру й тельбухи?

— І шкуру. В шкуру все склали й витягли.

— Так ніякого ж сліду!

— І крові ні капочки.

— Так наче корова випурхнула, як пташка.

— Може, то батюшка зробив її янголом?

— Перехрестись! Батюшка вже старий і неспособний.

— Тоді нечиста сила.

— Мо', відьма?

— Та в нас і відьом уже давно нема. Махновці як заскочили, то переколошкали всіх.

— Не махновці, а банда Марусі відьом виловлювала.

— Може, й вона.

Тринчик ходив між людьми, показував свої руки, позбивані пальці, зітхав:

— Люди добрі! Оцими ж руками заклепував. Погляньте, все ж цілісіньке! А корівки нема. Як же воно так, люди добрі?

Випадок був незбагненний, протиприродний, таємничий. Але випадок лишається випадком, коли він один. А коли те саме починає повторюватися? А в селі стали пропадати корови з-під таких запорів, як у Тринчика, пропадало й по кілька за одну ніч, і ніде ні сліду, ні знаку — загадковість і страх.

Дядьки загули. Перша підозра — на братів Кривокордів. Бо хіба ж не знаходили тельбухів у плавнях? Кривокорди, безпремінно вони! Он які розбійницькі очі — так і зирять, так і зирять.

— Не можуть вони. Ніколи ж не були замічені.

— Не були, так стали!

— А корів же як з-за цепів витягають?

— Виводять!

— Так цепки ж.

— Розклепують.

— А ніхто ж не чує.

— Не чує? Один валянок надставляє, а другий у валянку й клепає.

— Та в валянку ж не видко!

— Навпомацки. Чи ти не бачив, як отой їхній Василь видру ловить у вершу? І не видно й не чути нічого в воді, а він вершу наставив — і вже видра там!

Але на братів підозра хоч і падала, та якась ніби незлобива, добродушна, більше для балачок, щоб одвести душу. Натомість поповзло по селу інше, темне, зловісне, хиже:

— То созівці крадуть!

— В самих чортма, так вони й других із торбами хочуть пустити...

— А добираються ж до корів як? — не вірив дехто.

— Та як! Ганчір'я свого понаносять і клепаютыу ганчір'ї. Хто ж там почує?

— І не встережешся від них, бо все ж бачать і знають.

Лиховісний поговір неабияк стривожив Петькового батька Дмитра, і той кинувся до району. Не можна допустити, щоб отак ганьбили колгоспну справу! І хто ж? Куркулі та їхні підспівувачі. Вивести на чисту воду! А для цього — неодмінно знайти таємничих злодіїв. Коли навіть діє нечиста сила, що випадково залишилася від минулих епох, то викрити й нечисту силу! І вперед семимильними кроками до цілковитої перемоги!

В районі довго думали (за той час у селі щезло ще кілька корів), і нарешті аж із самого Кобеляка прислано слідчого Шапталу.

Шаптала зупинився у них, пояснивши це так:

— У попа я не можу, бо він відокремлений від держави. А я представник держави. Куркулі — мої класові вороги. До вдови — гріх, та ще й жінка в мене ревнива. От і виходить — тільки до голови.

У Шаптали була голена голова і портфель. І те й те Петько бачив уперше. В селі й лисих дядьків майже не було, а тут уся голова — як коліно! Та ще й портфель. Жовтий, з цупкої шкіри, два мідних замки, що клацають, ніби курки в двостволці. Петько тільки чув про прртфелі, але ніколи ще їх не бачив і не думав, що вони такі. В портфелі в Шаптали було повно паперів, законів, олівців, якогось таємничого причандалля, видобув він звідти великий чистий рушник, синю бляшану коробку з намальованим на кришці білозубим негром і написом: "Зубной порошок ТЭЖЭ", шматок мила, помазок, бритву, дзеркало і одразу ж, попросивши в Петькової матері теплої води, став намилювати голову і шкребти її бритвою.

— Дядьку,— здивувався Петько,— а нащо ото ви таке робите?

Шаптала весело позирнув на малого з-під білої піни, блиснув міцними зубами:

— А твоя мати город виполює?

— Уіу.

— Знаєш навіщо?

— Щоб бур'яном не заростав.

— От і я голю голову, щоб не заростала бур'яном.

— А хіба в вас бур'ян на голові?

— В мене, може, й ні, а в когось — і бур'ян.

— Так то ж у когось.

— А я виполюю всі бур'яни. Пойняв?

Першими він викликав братів Кривокордів. Петько саме пригнав корів із пастівника, тож міг покрутитися неподалік од слідчого, щоб не проґавити щось цікаве. Мати засвітила каганець, Шаптала всівся на покуті, розіклав на столі папери й закони, загострив олівця, Кривокорди насилу вмістилися в хаті, стали оддаля, підпирали чорними головами стелю.

— Прошу сідати,— строго звелів Шаптала. Брати трохи поворушилися, але з місця не зійшли.

— Я сказав: усім сісти! — ще суворіше повторив слідчий.

— Та ми й так,— сказав середульший із братів, Захарько.

— Ви повинні сісти перед правосуддям!

— Питайте вже, бо ми можемо й піти,— спокійно порадив йому Захарько.

Шаптала мав би розпитати про братів хоча б і в Петька, тоді знав би про них трохи більше, а так — самі несподіванки. Він почав щось писати, тоді звернувся до братів:

— Відповідати на всі мої запитання. Найперше запротоколюємо про ваші особистості. Хто з вас старший?

Гаврило висунувся поперед братів.

— Прізвище, ім'я, по батькові? Гаврило мовчав.

— Ви мене чуєте? Гаврило мовчав.

— Ви що — не хочете відповідати?

— Та ви спитайте мене — я все вам і скажу,— подав голос Захарько. — А Гаврило не говорить.

— Він що — німий?

— Щоб уже німий, то й ні, та тільки небалакучий. Ви його краще не чіпайте, а то ще вдарить.

— Це що — погроза?

— Та я ж вам кажу: спитайте, коли що, мене.

— Гаразд. Тоді відповідайте ви. Спершу за нього. Отже, ім'я, по батькові, прізвище.

— Кривокорди ми всі.

— Рік народження?

— Хто ж його знає.

— Місце народження?

— Та яке ж місце? В матері всі й народилися.

— Батьки ваші — хто вони, де?

— А де ж? Мати вмерли, як Василя народили, а батька махновці зарубали.

— Так ви — Захар? А молодший?

Молодший, Василь, коли до нього звернувся Шаптала, засвистів.

— Ти чого свистиш? — від здивування слідчий забув про своє ввічливе "викання" і перейшов на "ти".

Василь засвистів ще дужче.

— Ви не зважайте,— заспокоїв Шапталу Захарько.— Він у нас такий. Свистить, і все. Коли що треба, питайте мене.

Шаптала став випитувати, чи можуть вони довести своє алібі, тобто щоразу з надійними свідками переконати його, що в ті ночі, коли пропадали в селі корови, вони, тобто всі три брати, були десь у зовсім інших місцях і не могли мати ніякого відношення до крадіжок.

Василь на таке засвистів ще дужче, Гаврило перестав і дихати, а Захарько трохи подумав, тоді кинув:

— Де ми коли були, того й святий дух не знає.

— Тобто? — стрепенувся слідчий.— Прошу пояснити!

— А хто ж може знати, як ми то на рибі, то за звіром, то до чужої молодиці, коли разом, а коли й уроздріб, а ночі ж темні й уже довгі, плавні широкі, село велике. Де там чиясь корова, а де ти сам — хто тут розбере?

— То що ж виходить? У вас немає доказів невинності? Брати мовчали. Шаптала пішов їм назустріч.

— Буду з вами відвертий. Доказів вашої вини теж немає. Є тільки підозра. Від вас залежить — спростувати її чи...

Захарько похмуро усміхнувся.

— А ви поставте коло нашої хати міліціонера Воско-бойника, хай стереже, щоб ми нікуди. Тоді й побачите: пропадають корови чи ні.

— Немає в мене міліціонерів ставити під кожним кущем.

— Так ми ж не кущ.

— Одним словом, я вас попередив. Вам ясно? Ідіть, а я подивлюся.

Кривокорди пішли, а вночі пропало в селі ще дві корови. І одна з них — знов у Тринчика.

Тринчик ходив між дядьками, притискував до грудей руки, мало не плакав:

— Люди добрі, ви ж бачите! Пустять мене созівці з торбами! В самих тільки воші, так вони й у нас останню корівчину... Люди добрі!

Увечері Петьків батько мав круту розмову з Шапталою.

— На Кривокордів ви даремно. Тут діє інша сила,— сказав він.

— Може бути.

— Ворожа сила.

— Може бути.

— Та не може бути, а так воно і є! — вигукнув батько,

— То наведіть порядок у селі.

— Легко сказати. Бачили, яке в нас село? Кілометрів десять уздовж плавнів, там ліс, шелюга, ковбані, там степ, яри, байраки. Не село, а ціла держава, республіка!

— Анархія тут у вас, а не республіка,— спокійно сказав Шаптала.— Порядку немає, от воно й заковбасилося. А слідство що? Йому треба ниточку. Є ниточка — до клубочка дійдеш. Нема — сиди й думку гадай. Якби зима, сніг, було б легше. Дощ, багнюка — теж легше. А в вас же нічого. Собаки службової в районі немає. Викликати з області — кури засміють!

— Який тут сміх? Тут справа політична,— сказав батько.

— Може, й політична.

Вони говорили ще якісь незрозумілі слова, але Петько вже не чув, бо спав, натомлений за день на пастівнику, де не так тяжко пасти отих корів, як завертати.

Він ще не знав, що чекає його завтра.

Здавалося, день — як день. Рано-вранці, поохкуючи, обпікаючись холодною росою,— за своїми коровами на пастів-ник, тоді пригнали череду на обід, стирлувавши її за Матвіїв-ською ковбанею; коли сонце перестало припікати, знов пустили худобу на пашу, корови порозбредалися скільки й кинеш оком, а малі пастухи взялися до своїх справ: грали в масла і в ховачка між копиями, вирізали собі кийки в дубняках, розводили вогонь у кабиці й парили дубові заготовки для

карлючок. Коли ж увечері стали збирати череду, щоб гнати додому, не стало Феньчиної корови. Петько метався туди й сюди, вилазив на копицю, щоб далі побачити,— корови не було. А вертатися без неї він не міг. Хлопці погнали череду до села, Петько побіг по плавнях шукати пропажу. Де шукати — цього ніхто б йому не сказав. Плавні он які широкі, ні кінця їм, ні краю. Там лози, там прогної, там глибочезні балки з ковбанями. Запасеться корова на молодій траві десь біля Діжиної або Чорної ковбані, біля Задорожнівських ковбаньок — побачиш її тільки тоді, коли станеш над тими урвищами. А спробуй оббігати все це безмежжя! Ще хоч би день, а то вже сонце зайшло за стіну, на плавні напливає чорнота, холодні тіні шугають тобі просто під ноги, все тихне й німіє, тільки подає голос страх, та все голосніший і зловісніший. Петько на бігу стукав об землю дубовим кийком, щоб відігнати страхи, які ближче й ближче підбиралися до нього, він пробував кликати корову: "Мань! Мань! Мань!", та сам злякався свого кволого голосу серед безмежжя притихлих трав. Він оббігав найближчі ковбаньки, ніде не знайшов корови і тепер уже й не знав, де її шукати, біг навмання плавнями, спотикався, падав, схлипуючи безслізно, мерщій підводився і гнав далі щосили, біг і плакав, плакав і біг, а темрява безшелесно, але жорстоко виступала з землі і ставала перед хлопцем чорними стінами. І небо ставало темнішим і темнішим, якісь великі птахи, швидко-швидко тріпаючи крильми, пролетіли на нічліг, мало не чіпаючи Петькової голови, налякали малого моторошними криками: "Кла-кла-кла!" Тоді щось стало гнатися за ним, страшне, велике — на всі плавні, гналося безгучно, притаєно, щоб він і не почув, та Петько знав, що воно женеться, і плакав тепер уже по-справжньому, рясними сльозами, але мовчки.

І тут йому вчулося, ніби десь мукнула корова.

— Мань-мань-мань! — щосили закричав Петько, забувши і про темряву, і про страх, і про те, що женеться за ним, тоді став, зловив пересохлим ротом повітря, прислухався. Мукнуло ще раз, і йому навіть здалося, ніби він упізнає голос Феньчиної корови.

— Мань-мань-мань! — уже майже весело гукнув хлопець і побіг туди, звідки почулося мукання. Довелося оббігати довгу ковбаню Мирониху і вглиблюватися в Дубину, куди й удень вони не наважувалися поткнутись, але тепер уже Петько забув про все на світі, він кликав корову, а вона відгукувалася і мовби вела його по невидимій нитці свого віддаленого, приглухлого мукання.

Він знайшов Феньчину корову в темній гущавині, звідки війнуло на нього теплом, змішаним запахом молока, жованої трави, свіжих кізяків і коров'ячої сечі, продерся крізь зачіпливі зарості, прошурхотів дубовим листям, вискочив на маленьку галявинку і остовпів.

Чи буває дружба між коровами? Ніхто про це ніколи не казав, і ніколи не чув Петько про таке, а ось тепер мав переконатися на власні очі, що таки існує. Бо сіра Феньчина корова, за якою він обчалапав половину плавнів, справді стояла перед ним, наставляючи на нього тепле, напасене черево, але ж не сама, а ще з якоюсь коровою — чорною в білих латках, вони стояли голова до голови, мовби бесідуючи, як дві подруги, та тільки одна стояла вільно, а друга була прив'язана до дуба міцним налигачем і спутана крутим прядив'яним путом.

Петькове остовпіння тривало тільки мить. Він стрибнув до корів, погладив під шиєю і почухав за вухом свою, тоді ступнув ближче до прив'язаної. Вона потягнулася до хлопця м'якою мордою, вмить обслинила йому плече, глухо заму-кала, ніби застогнала. Видно, ні доєна, ні напувана. Та не про це подумав Петько, уникаючи настирливого коров'ячого слинення.

Що йому було тут думати-роздумувати, коли він упізнав корову!

То була та сама Тринчикова корова, яка вчора вночі таємничо щезла, проведена невідомою силою крізь залізні ланцюги на дверях корівника!

Хто її сюди привів? Хто прив'язав? Чи ще довго триматиме тут нещасну худобину?

Петько кинувся відв'язувати корову, але налигач був такий товстий і вузли такі міцні, що не піддавалися його пальчикам. Про путо годі й казати, воно було, як залізне.

Що ж він мав робити? Бігти мерщій додому, сказати слідчому Шапталі, батькові? А Феньчина корова? Та й страшно самому в плавнях. Удвох із коровою не так страшно. З двома було б ще ліпше, та бач...

Він знов погладив Феньчину корову, тихо покликав "мань-мань" і, обіймаючи, наскільки сягала рука, за шию, спробував повести її, одриваючи від подруги. Корова слухняно пішла за ним з тихим зітханням, у якому вчувалося вдоволення. Теж була недоєна, і молоко вже, мабуть, розпирало їй вим'я.

Вибравшись із гущавини на вільний простір, Петько спробував заохотити корову бігти підтюпцем, і вона знову послухалася, не відставала від нього, тепло дихала йому в шию, тяжко човпала ратицями по траві "човп-човп!". Знов ніби щось велике й страшне гналося за ними, але тепер уже Петько не боявся, бо корова була ще більша, ніж те, що гналося, а ще ж він не просто втікав, а квапився з надзвичайною вістю додому, до отого слідчого з бритою головою і шкіряним портфелем.

Батько з слідчим саме вечеряли. їли яєчню на салі, яку Шаптала, поохкуючи, запивав кисляком. Він наливав його в кухоль прямо із стоянця, мабуть, щойно принесеного матір'ю з погреба, пив і облизувався, аж Петькові захотілося й самому промочити пересохле горло.

— Кор... Корова!..— ледве вимовив хлопець.

— Яка корова? — звів голову батько.

— Тринч... Тринчикова.

— Тринчикова?

— Та, що пропала.

— Ну! — батько відсунув тарілку, глянув на Петька впритул.— Що ти мелеш?

— Знайшов... Я її знайшов.

— Де? — закричав, схоплюючись, батько.

— В Дубині, за Миронихою. '

— Не може бути.

— Все може бути,— докінчивши кисляк, спокійно промовив Шаптала. — Може бути все. Давай, Петько, по порядку. Ти як? Сам бачив.

— Бачив.

— Давно?

— Оце прибіг звідти.

— Це далеко?

— Та... далеко.

— Як ти — туди?

— Шукав корову Феньчину. А воно темно. Не видно нічого. А вона замукала. Не Феньчина, а Тринчикова. Мабуть, недоєна. Може, й не напували.

— Так. Не доїли. Не напували. Ти звідти як? Швидко?

— Прибіг. Із коровою.

— З коровою? З якою?

— З Феньчиною.

— А та? Друга?

— Прив'язана. І спутана. Я не міг розв'язати.

— Даремно ти з коровою. Треба було самому. Щоб швидше.

— Так страшно ж самому.

— Ну, тепер не бійся. Так. Добре. Дмитре Панасовичу, ти зі мною, так? Треба понятих. Негайно. І туди. Поведеш нас, Петьку? Втрапиш туди?

— Чого б же не втрапив? Скільки разів купався в Миро-нисі, та ще й не втрапити!

Назад до Миронихи Петько не біг, а летів на крилах! Не за ним гналося — він гнався, і ніч не лякала чорнотою, а була зелена, як трава в плавнях. Тепер не він боявся — хай боїться все оте страшне й невідоме тієї сили, яку він веде за собою. Батько з двостволкою, троє понятих із вилами, у Шаптали, мабуть, є наган, хоч він його, щоправда, й не

показував, але достеменно повинен бути, раз є наган у міліціонера Воскобойника.

Сільські дядьки вміють і ходити й бігати нечутно, надто ж по траві, але Шапталі все чомусь здавалося, ніби вони занадто тупотять і гупотять, і він знай остерігав: "Тихше! Ще тихше! Хто там так дихає? — І сам до себе бурмотів: — Встигнути б! Головне — встигнути!"

Вони таки встигли. Корова ще стояла прив'язана, ніде нікого, відв'язуй, розплутуй путо і веди худобину. Але все сталося не так, як уявляв собі Петько. Шаптала сховав усіх у кущі, розташувавши так, щоб до корови ніхто непомічений проникнути не міг, і строго звелів зачаїтися. Ні курити, ні говорити, ні кашляти, ні навіть дихати. Сам слідчий замаскувався разом із Петьком, хоч нащо тут і маскуватися, коли темрява — хоч в око стрель.

Сиділи довго, аж Петькові набридло, і він тихо спитав слідчого: "А кого ми підстерігаємо?" — "Цить!" — коротко кинув йому Шаптала і міцно стиснув хлопцеві плече. Мов дорослому. Кому таке не сподобається?

Ждати довелося довго. Може, й за північ. Але виявилося, що слідчий усе розрахував точно. їхні очі так звикли до темряви, що кожен уже бачив, як удень. А тут ще помогла й корова, замукавши, видно, назустріч якійсь знайомій душі. Справді, незабаром на галявину прослизнула темна постать, дзенькнуло відро, почувся чоловічий голос. Чоловік щось говорив до корови, але Петько вже не розібрав, бо Шаптала разом з батьком кинулися до того темного чоловіка, за ними поняті з вилами. Петько, ясна річ, не відставав, він міг би заприсягнутися, що в слідчого в руці був наган, і дивно було тільки те, чому Шаптала не стріляв, ну, хоч би один раз, угору, для більшого переляку, однак пострілу не було, може, не було й нагана, про це згодом Петько забув і не згадував.

Врізалося йому в пам'ять, як батько й Шаптала схопили того темного чоловіка з двох боків, як батько майже застогнав: "От же гад!", а слідчий спокійно спитав:

— Громадянине Тринчик, що ви тут робите?

Той темний чоловік, виходить, не був ніякий злодій, а сам Тринчик!

— Я? — лагідненьким своїм голосочком перепитав Тринчик.— Що роблю тут? А оце, звиняйте, травички корівці...

— А цеберка?

— Здоїти. Щоб тварина не мучилась.

— Так. Отже, ви знали, що ваша корова тут?

— Ну, коли ж тварина мучиться...

— Здоїти? — засичав батько.— Може, хотів напоїти молочком голодних созівців?

— Дмитре Панасовичу,— забелькотів Тринчик,— Дмитре Панасовичу...

— Мовчи, контра! Гад повзучий! Созівці сякі й такі, а ти святий та божий... І всі ви глитаюки прокляті! Хотіли кинути на нас таку ганьбу! Кажи: куди корів спроваджували? Признавайся!

— Дмитре Панасовичу! Як перед богом!

— Кажи без бога!

— На хутори, Дмитре Панасовичу. І не я ж почав, не я. Це вже на мене напосілися. А я й кажу: люди добрі...

— Мовчи, тихий та добрий! •

— Громадянине Тринчик,— спокійно промовив слідчий Шаптала,— ви затримані як винуватець злочину, спрямованого на підрив Радянської влади і колгоспного ладу.

І, промовляючи ці слова, він дружньо стискував худеньке Петькове плече, від чого Петькові ставало так приємно на душі, ніби йому дали вистрелити зі справжнього нагана, хоч він так і не міг би сказати напевне: був у слідчого Шаптали наган чи й не було?

НОСОРІГ

Вдарило так, ніби на машину звалився вагон із камінням або й цілий будинок. Скляр навіть не зміг би сказати, як він повівся тої миті: чи спробував уникнути небезпеки, рвонувши чимдуж свого "Жигулика" вперед, чи відчайно гальмонув, а чи просто розгубився і забув про педалі, всю свою силу і відчай скупчивши в пальцях рук, якими вп'явся в кругляк керма аж до судоми. Його маленька машина від несподіванки, переляку (а може, від обурення) мовби присіла на задні колеса, хвицнула передком і стала, як прив'язана. Дико мальований КамАЗ (точніше, те, що від нього залишилося: гола рама на товстих колесах і широка до нахабності кабіна) проскочив повз Скляра і загуркотів униз по спуску, а з другого боку понівечених "Жигулів" шелеснуло те, що вдарилося по багажнику машини: велетенська дерев'яна коробка, яка щойно була вантажем КамАЗу.

Скляр ще посилав мовчазні прокльони услід злісному порушникові правил руху, а тим часом у нього перед очима відбувалося щось і геть несусвітне. Ота коробаха, отой вагон, тарахнувшись об одне та друге дерево придорожнє, тріснув, репнув, розверзся, з його нутровища вмить

вискочила гігантська, неповторна в своїй потворності істота і наосліп поперла вниз, у долину, до його, Скляревого, міста. Велетенська голова з двома рогами, поставленими один за одним, кількатонна туша, товстелезні ноги — страховисько, дредноут, рогатий диявол, наслання, мара, підступи злих сил? Скляр майже випав із своєї машини, подався всім тілом услід гранітно сірій, мов засохла багнюка, потворі, хотів переконатися, що це не сон і не марення, хотів навіть крикнути щось загрозливе, але не спромігся на крик, тільки захарчав безсило, так само безсило й безпомічно супроводжуючи поглядом тварюку, яка чимчикувала до міста, за спокій і порядок у якому відповідав найперше він, голова міськради. Бігло, нахиливши до землі важезну головешку, виставивши наперед роги, тупотіло так, ніби хотіло провалити землю, і що ближче до околиці міста, то швидше бігло, вже переходячи на божевільний галоп. Підступи імперіалізму, космічне страховисько, кібернетичний пристрій, запрограмований на понищення всього, що постане на путі? Скляр не міг стямитися. Мерщій ускочив у свого "Жигулика", спробував мотор, ввімкнув швидкість,— машина рушила! Ще одне чудо. Багажник сплющений, як консервна бляшанка, заднє скло на друзки, двері перекособочені, все порушено й понівечено, а машина їде!

Скляр знав: треба гнатися за тварюкою і щось робити. Що саме — не важило. Головне — добратися до міста, а там буде видно.

Все в ньому здригалося, переколотилося в голові, але поволі приходив до тями і з спокійним вдоволенням відзначав, що все стає на свої місця і він повертається в світ реальності. Найбільшою реальністю була його кумедно покалічена машина. І хуліган-водій КамАЗу теж був реальністю, і ота тварюка, що погалопувала до околиць міста. Ніякі то не підступи, і не космос (КамАЗ же наш?), і ніяка не містика, й не кібернетика, а живісінький звір, африканський носоріг, мовби зістрибнувши з ілюстрації в шкільному підручнику, жене щосили до районного українського міста, а він, Скляр, пробує наздогнати носорога, не дати тому наробити лиха. Хоч, щиро кажучи, лихо вже скоїлося. Носоріг безжально, по-хуліганськи, по-розбійницьки потоптав Скляреві клумби на узбіччі шосе. Клумби з яскравих чорнобривців, своєрідна

візитна картка міста П., предмет гордості голови міськради Скляра (його ідея, його!) за кілька хвилин являли собою картину такого страхітливого понищення, ніби на них обрушилися всі земні й небесні стихії: циклони, смерчі, замлетруси, цунамі, виверження вулканів, лавини, зсуви.

Покажи тепер комусь ці колишні клумби, то подумає, що там телесувалися відьми, чорти гопки били або принаймні пройшла колона тракторів К-700.

Субота завжди була для Скляра невдалим днем. Ні тобі робота, ні вихідний. Сидітимеш удома — конфлікт з начальством, підеш на роботу — конфлікт з дружиною. Ось і метайся між двома вогнями. Вчора Скляр спробував удатися до дипломатії. Попередив дружину що зранку проскочить до підшефного радгоспу, погляне, як там іде заготівля овочів для міста на зиму, ще до обіду повернеться додому, і вони матимуть майже всю суботу вільну. В райвиконкомі ж сказав, що всю суботу проведе в радгоспі на овочах. Така собі дипломатія районного масштабу. Людині доводиться якось викручуватися.

Але почнеш викручуватися — і все тобі виприскує з рук. У радгоспі Скляр зіткнувся з безладом. Люди, які мали прибути з міста на заготівлю овочів, чомусь не прибули. Машин шефи не прислали. А все через те, що в місті сказати б, панувало двовладдя: саме місто і район. Місто було райцентром, і всі його установи, цілком природно, теж мали масштаб, тільки районний. Міськрада існувала мов сама по собі, вона нічого не мала в своєму підпорядкуванні, бо комунгосп — районний, міліція — районна, наросвіта, спо-живспілка, військкомат, усе, все — тільки районне, і край. Таку невідповідність можна було б пояснити історичною долею і водночас історичною несправедливістю стосовно їхнього міста. Воно було містом за своїм історичним походженням (ще мало не з часів Київської Русі), тому й зберегло цей високий статус і деякі адміністративні привілеї, але водночас, не маючи відповідного ні політичного, ні промислового, ні торговельного значення, не змогло піднятися вище районного рівня. Якби належало до таких прославлених в історії міст, як Ніжин, Кам'янець-Подільський, Керч, Севастополь,

Феодосія, Миргород, Біла Церква, або до індустріальних гігантів, як Кривий Ріг, Горлівка, Дніпро-дзержинськ, то здобуло б собі статус обласного, а то й республіканського підпорядкування і все належне в такому випадку, всі служби, управління, установи, ім'я і славу. А так — навіть назва не завжди значилася на картах, ніби загубилася на безмежних просторах нашої республіки, в степах і межиріччях. Просто місто П., та й годі. А він,

Скляр, голова міськради в ньому. Головами не народжуються — це він знав тепер твердо. Багато років викладав у школі природничі науки, тоді став директором школи, вивів свою школу на досить високе місце в районі, його помітили, ним зацікавилися, стали вмовляти взятися за нову справу. Попередник Скляра йшов кудись вище, отож не могло виникнути ніяких конфліктів, пояснення щодо його кандидатури теж видавалися досить переконливими. Що таке місто? Будинки, "вулиці, установи, підприємства, камінь, цегла, асфальт, бетон, залізо, а довкола природа, тобто довколишнє середовище. А кому ж і знати все те, як не викладачеві природничих наук?

Дружина не радила. Вона теж була вчителька. Викладала мову й літературу.

— Не згоджуйся! — вмовляла його дружина.— Нащо це тобі? І взагалі... Я проти! Так і знай...

Скляр знав це досить добре. Жінки завжди проти всього, а його дружина й поготів.

Він не рвався до адміністративних посад, але й не відзначався належною твердістю, щоб відмовитися від тих чи інших налягань,— ось так і став головою міськради в степовому районному П.

І ось ця субота.

Скляр їхав з радгоспу і мовчки перелічував усі районні установи, які взимку їдять і квашену капусту, й огірки, і помідори і які ось сьогодні не виділили для радгоспу жодної людини. Ну, як тут працювати і як взагалі жити?

За тими невеселими роздумами він не помітив, як йому приклеївся до багажника дивний КамАЗ, розмальований жовтими, червоними, зеленими і ще якимись там безладними й безглуздими пасмугами, щось ніби велетенська тропічна жаба чи якийсь екзотичний гад на колесах. Дизель летів із дикою швидкістю, не дозволеною для вантажних машин, це Скляреві не сподобалось, а ще більше не сподобалося йому, коли водій того химерного автопоїзда став нахабно сигналити і норовити перегнати його "Жигулика", хоч виразно бачив дорожні знаки: різкий вигин шосе і небезпечний крутий спуск.

"Якийсь хуліган!" — подумав собі Скляр, і саме тоді сталося оте найстрашніше. КамАЗ пішов на обгін у небезпечному віражі, дерев'яний загін зірвався з його рами, зачепив машину, вдарився об дерево при дорозі, розколовся — і з нього вистрибнув носоріг.

Носоріг в українському степу! Як і звідки? Неймовірно,

але факт. А в Скляра тепер була така посада, що він мав

справу тільки з фактами. Інший на його місці ще б протирав

очі, дивувався, не йняв віри, чухав потилицю, звертаючись

до степових просторів, просторікував про незбагненність

таїни, про чудо й протиприродність того, що сталося,

а Скляр знав своє: мерщій до міста, негайно вживати захо-

дів, рятуватися від носорога. А вже згодом розберемося, де

тут таїна і чиї то витрибеньки — чи сил природних, чи

надприродних, а чи й простісінького чийогось головотяп-

ства. •

До міськради було ближче, ніж додому, та й офіційніше ж, а така надзвичайно загрозлива ситуація вимагала найперше офіційного, командного місця.

Щоб голова їхав містом у такій нещасній машині на зальний подив і глум — такого, ясна річ, не побачиш ніде й ніколи, але де ж чувано, щоб отак ні з того ні з сього посеред білого дня, в розповні літа ніби з неба падав на звичайнісіньке українське степове місто живісінький носоріг? Тож Скляр забув про амбіції, солідність і статечність, у грюкоті, торохтінні й скреготі пролетів вулицями до міськради, кивнув мовчки черговій, пробіг до свого кабінету, впав за стіл, ухопився за телефон — діяти, вживати заходів, давати розпорядження, командувати, рятувати місто від носорога!

Але рука так і зосталася на телефоні, не набирала гарячково номерів, і команди не летіли в трубку і на всі боки.

Бо Скляр зненацька схаменувся: а ким командувати, кому роздавати веління? Все тут тільки районне і слухається тільки районного керівництва, а він — міський. Місто мовби і є, та водночас його ніби й немає. Міліція? Вона районна. Школярі? Над ними — райвно. Автотранспортні підприємства? Районного підпорядкування. Все районне, а він, виходить, нічий, хоч і голова.

Коли ситуація не така загрозлива, завжди можна виплутатися. Там домовишся, там попросиш, там поклонишся, там пообіцяєш. А тут

потрібні були дії негайні, рішучі, надзвичайні, потрібна диктатура, стан облоги, накази грізні, як грім. Хто ж його послухає і хто визнає його особливі повноваження, та ще й привласнені без будь-якої згоди, тобто узурповані?

Подзвонити в райком, у райвиконком. Але ж вихідний — це вихідний, нікого не знайдеш, та й незручно морочити людям голову. Стануть вимагати пояснень, а чим і як поясниш нашестя носорога на місто П.?

Тому Скляр зробив те, що зробив би кожен український чоловік, який має кохану (але сувору, як усі українські жінки) дружину: подзвонив найперше додому.

— Я на роботі,— повідомив він дружині.

— Ти, здається, обіцяв бути після свого радгоспу вдома,— вміло, як і личить досвідченому мовникові, розставляючи логічні наголоси й акценти в реченні, нагадала вона.

— На мене впав носоріг! — бовкнув Скляр.

— Тебе що — напоїли в радгоспі?

— Ну що ти? Як не соромно!

— Тоді що ж — здурів?

— Я ж кажу тобі: на мене впав носоріг. Ну, не зовсім на мене, а на машину, і не сам носоріг, а загінка, у якій його везли... Ну, і... якийсь хуліган-водій на спуску в Криву Балку... З багажника — млинець, "Жигуль" розтовчений, як яйце для яєчні, ну а я — цілий...

Дружина ще не вірила.

— Носоріг?

— Кажу ж тобі.

— І — на тебе?

— На багажник.

— Але ти уявляєш, коли б носоріг звалився на тебе?

— Я ж кажу: на багажник.

— Ні, ти можеш уявити, якби не на багажник, а на тебе? — істерично вигукнула дружина.

— Заспокойся, прошу тебе, він упав не на мене. Але побіг до міста. Вважай — прямо на мене. Тепер щось треба робити. А я не знаю, що саме.

— Ти грубий і безсердечний чоловік,— заплакала на тому кінці лінії дружина.— Ця тупа дика тварина могла впасти на тебе, а тепер... Ти тепер...

— Ця тупа дика тварина тепер десь у місті, і я маю щось із нею робити! — крикнув Скляр.— Ти мене розумієш — щось робити? Але що? Що?

— Подзвони начальникові міліції,— враз заспокоївшись, сказала дружина.

— Ти ж знаєш, якої я про нього думки.

— Тоді — завідуючому райвно.

— Цьому бевзю?

— Він пристойний, мудрий чоловік.

— Отой ваш поет-гуморист?

— А хоч би? — вже остаточно впокоївшись' не без іронічності кинула дружина.— Він на своєму місці. Не те, що деякі... До речі, я забула спитати. Машину ти побив чию — нашу?

— А чию ж іще? Папи римського?

— Я так і знала! Я...

Скляр урвав розмову. Намірився подзвонити до райвійськ-кома Колісниченка.

Колісниченко, щоправда, чоловік молодий, на війні не був, досвіду не має, зате ніколи не втрачає нагоди похвалитися вищою військовою освітою. Ось вона й пригодиться нам!

Колісниченко був удома і одразу відгукнувся на дзвінок. Носоріг його не здивував ніскілечки. Таки видно" що в чоловіка — вища військова освіта.

— Діяти треба невідкладно, рішуче і безпощадно! — заявив він.

— Діяти-то діяти, а як? — зітхнув Скляр.

— Перехопити на дефіле, не дати вийти на оперативний простір, оточити, знешкодити і все таке інше! — мов з підручника для генералів протарабанив Колісниченко.

— Оточити... знешкодити... Чим же я його оточу?

— Кинути живу силу, техніку!

— Яку живу силу? Яку техніку?

— Фабрику художньої вишивки! Дорожні машини, грейдери, скрепери, бульдозери, асфальтові котки!

— Котки? Може, ще залити його асфальтом? Про що ти говориш? Нам і не снилося все це. А на фабриці вихідний.

— Тоді — піонерські табори. Підняти по тривозі! — не розгубився Колісниченко.

Велике діло бути майором! Скляр витер спітнілу шию, потер груди і став дзвонити завідуючому райнаросвітою Кібцю. Той викладав хімію, його учні на всіх хімічних олімпіадах виходили переможцями, а тепер призначено його зав. райвно — і чоловік з Песталоцці й Ушинського вирішив стати районним Ювеналом. І не тільки пише свої віршики, а ще й вихваляється, ніби в нього аж он які знайомства в самому Києві і там ночей не сплять, ждуть не діждуться, щоб видати його книжку!

— Потрібна допомога,— сказав Скляр Кібцеві.

— Коли б зміг — допоміг, як не зможу — не поможу! — відповів той.

— Облиш свій гумор. Справа серйозна. До нас прибув носоріг!

— Прибув чи прибіг?

— Ну, прибіг, прискочив, примчав, приперся, упав, як чума, як катаклізм!

— Катаклізм погано римується. А носоріг — будь ласка! Носоріг, носоріг потоптав наш оборіг. Скочив я через поріг і поніс йому пиріг. їж пиріг, носоріг, не топчи наш оборіг!

— Слухай, я ж тобі вже сказав: справа дуже серйозна. Може дійти й до катастрофи. Носорога треба оточити й... Одним словом, треба кинути на нього парочку піонерських таборів!

— Так-так-так,— зацокав язиком Кібець.— Носоріг на поріг, ось приніс я вам пиріг, хто б пиріг той мій вберіг, як прискочить носоріг! На таку справу я не дам ні "парочки", ні жодного піонертабору. Не маю права наражати дітей.

— Та яке наражання? Це ж — оддаля. Щоб створити масу.

— Масу хай створює міліція. Пузику дзвонив? Скляр вилаявся про себе і трахнув телефонною трубкою.

До начальника міліції Пузика дзвонити не хотілося аж ніяк. А до кого звертатися? З ким радитись? Рука сама набрала номер райве тлі каря Задорожного.

— Федоте Петровичу, ви чули — у нас в місті носоріг?

— І що йому — допомогу якусь треба? Так я не по носорогах, а по коровах.

— Ви не так мене зрозуміли. Носоріг для нас — загроза, небезпека!

— Що, може ящура занести?

— Та який ящур від носорога?

— Не ящур, то якусь епізоотію може прителющити, а мені — розхльобуй!

— Федоте Петровичу, він як підхопить на роги, то й нас із вами з району винесе! Його треба впіймати або хоч відля-кати. Чого бояться носороги?

— Чого бояться? А чорти його маму знають!

— Ви ж ветеринарний інститут кінчали!

— А ми носорогів не проходили.

Скляр нарешті згадав, що має підлеглих. Цілу армію. Щоправда, одноосібну, зате ж яку! Головний архітектор міста Адочка, випускниця столичного інституту, повна зухвалих замірів, неймовірних ідей, урбаністка, сонцепок-лонниця, Німейєр, Корбюзье, Райт, Жолтовський, Щусєв — так і сипляться їй з язика. А доходить до затвердження її проектів — і починає дурисвітствувати кожен керівничок, навіть коли він такий маленький, як прищик на носі. Центральну площу хотіли реконструювати — зась. Ринкову площу забудувати або хоч зробити тверде покриття — куди там! Адоччині проекти повертають, не розглядаючи, а йому на всі його просьби й благання — або ж відмови, або відписки, а то ще й познущаються з його технічної неграмотності, як то сталося з прибиральною машиною.

Йому вдалося вже й не випросити, а вициганити в міністерстві трохи бітуму для замощення ринкової площі і при-биральну машину, точніше, випросити не бітум і машину, а відповідного папера. Папір прийшов, бітуму не дали, а замість машини прислали... прибиральний трактор. Скляр написав розпачливого листа до своїх доброчинців, а ті відповіли йому, не барячись, у дусі холодної ввічливості й ще холоднішого знущання:

"Шановний товаришу Скляр!

Зважаючи на Ваші наполегливі прохання, нами було розглянуто питання про надання допомоги Вашому місту і вишукано можливість з украй обмежених ресурсДв, як виняток, виділити самоскид ММЗ-45021, універсально-приби-ральну машину КО-705Б на базі трактора Т-40 (яка, крім прибирання вулиць, виконує функції поливально-миючої машини і піскорозкидача) і 40 тонн нафтобітуму.

Все було оформлено строго в відповідності, про що Вам було повідомлено.

Хочемо відзначити, що всі наші розпорядження виконуються беззаперечно, просто Ви, через свою технічну неграмотність, не знаєте, що універсально-прибиральні машини КО-705Б випускаються тільки на базі трактора, а не автомобіля.

Що стосується непоставки нафтобітуму, то у відповідності з існуючими умовами поставка, реалізація виділених фондів є обов'язком одержувача, а на випадок утруднень в реалізації слід сигналізувати. Однак ніяких сигналів від Вас не надходило, це питання Ви не проконтролювали, а тепер календарний рік минув, і всі торішні фонди недійсні".

Ось так і живи! Ти просиш машину, а тобі дають трактора, та ще й насміхаються! Ти хочеш розповісти, яким бачиш своє місто в майбутньому, а перед тобою мовби отих три буддійські мавпочки, одна з яких затуляє собі очі, друга вуха, третя рот: нічого не бачу, нічого не чую, нічого не говорю. Не хочуть ні помічати, ні слухати, ні відповідати.

А онуки ж спитають. І хто тоді й тоді був тут мером міста, і хто в нього був головним архітектором. Нічого веселого й без носорога, а тут ще справді ускочив до твого міста цей живий танк... Був би в Адочки домашній телефон, то Скляр із сумним гумором спитав би її, якими

новобудовами можна перелякати цього представника пережитків історичних епох, що має родовід, заглиблений на шістдесят мільйонів років. Отою чайною, що збудована тільки на третину проекту, бо дві третини "відкусили" фінансисти? Чи, може, отим страховиськом, що зветься "Райпобуткомбінат" і почало розвалюватися, ще й не будучи добудованим? Чи бездонними баюрами, які повибивали на головній вулиці КрАЗи, що возять через місто матеріали на будівництво цукрозаводу, якому не видно кінця? На щастя, в Адочки не було домашнього телефону, і Склярові не довелося дзвонити їй, щоб спитати про те, що й сам знав.

Натомість подзвонив начальникові міліції Пузику, хоч як того не хотів робити. Але не було виходу.

Пузика не злюбив Скляр із кількох причин. Ну, найперше: аморальний тип. Третій район уже змінює, і в кожному районі — нова жінка. Гнати б утришия з міліції, а його хтось тягне, на аморальність заплющують очі, щоразу ставлять начальником райвідділу, і райони щораз більші, щораз значніші. Бо, мовляв, майор Пузик набуває дедалі більшого досвіду. А досвід у Пузика — хіба що в підлабузництві до начальства. Він пробував при ми лити ся й до Скляра, але вчительська душа голови міськради обурилася, запротестувала і зненавиділа його за це назавжди і остаточно. По-третє, Скляр не терпів Пузика за нахабство. Підлабузники завжди жорстоко нахабні до всіх, од кого вони не залежать. Це вже так ведеться споконвіку. Пузик не становив винятку.

Торік восени, коли в самому розпалі було вивезення буряків на цукрозаводи, Скляреві вранці подзвонив голова райвиконкому (це було ще до роботи і дзвінок — додому) і, сором'язливо покахикуючи, сказав:

— Щось у тебе все місто забите машинами. Оце і я застряв і не можу ні туди ні сюди...

— Машини не мої,— трохи дивуючись, відповів Скляр.

— Та я знаю. А місто ж твоє?

— Міліція, автоінспекція є на те.

— Ти хазяїн у місті, ти й розберись. Отак. Телись, хоч і не тільний.

Скляр побіг на роботу. Вулиці в місті справді в стані майже первісному, але що він може? Шляховики доводять шосе до міста, тоді починають його з того боку міста, а місцева влада хай дбає про свої магістралі сама. Так ніби держава — тільки там, на шосе, а тут уже щось інше, приватна власність голови міськради. А тим часом увесь транспорт, навіть коли він збереться з більшої половини європейської частини Союзу, йтиме через місто, бо об'їзних доріг немає, а довкола на сотні кілометрів такі чорноземи і така багнюка від осінніх дощів, мокрих снігів і весняних розтопів, що в ній можна тільки потопати, а виринати — аж ніяк.

1 ось тут на додачу до всього — все місто загачене вантажними машинами.

Могла якась машина десь на виїзді зламатися і заткнути дорогу. Могла забуксувати. Могли водії-нехлюї зіткнутися і тепер стояли, ждали автоінспектора. Все могло бути. Але тоді б уся ця безкінечна вервечка машин зупинилася, гарикала моторами, оповивала все довкола чадом, несамовито сигналила. Насправді ж машини рухалися, але повзли наче на похороні.

Скляр, місячи багнюку, перестрибуючи калюжі, спотикаючись на пощерблених тротуарах, попростував по головній вулиці слідом за повільними машинами, переганяти які не становило ніяких труднощів, і незабаром опинився в голові цієї дивної колони, сказати б, біля джерел зла.

Передня машина — КамАЗ із двома причепами, повними буряків — нетерпляче пострілювала могутнім дизелем, але не наважувалася перегнати те, що було попереду, і ледь повзла, пускаючи всю свою потужність у повітря, в землю, будь-куди, але тільки не за призначенням. Та й як міг водій наважитися пустити машину повним ходом, коли попереду, десь метрів за двадцять, біг посеред вулиці сам товариш Пузик у новісінькому спортивному синьому, з білими лампасами, костюмі, в імпортних кросівках, в синій плетеній шапочці з білим помпоном, біг, випинаючи груди, картинно викидаючи попереду себе зігнуті в ліктях руки, виграючи торсом, буцаючи ногами: буц! буц! Спортивний біг. Продовження життя. Молодився для молодої жінки! І де ж? На цій нещасній головній магістралі їхнього П.

Скляр пришвидшив ходу і незабаром наздогнав начальника міліції.

— Товаришу Пузик! — покликав він його. Той біг собі далі, вдаючи, що не чує.

— Ви мене чуєте? — вже нетерпеливіше покликав Скляр.— Зійдіть убік і звільніть трасу для транспорту! Шофери бояться вас переганяти — ви це розумієте?

Пузик нічого не розумів і не хотів розуміти. Він упивався своєю владою, безконтрольністю і безмежним нахабством. Що йому якість там шофери? І що йому навіть цей голова без реальної влади?

Він біг собі далі. Спокійно, розмірено, спортивно, картинно: буц, буц, туп, туп!

Скляр брьохав і спотикався по тому, що мало б зватися тротуаром, але так ним і не стало через надостатній матеріальний рівень його міського господарства, та тепер йому не йшлося ні про тротуари, ні про матеріальний рівень, а тільки про авторитет народної влади, яку нахабно топтав, імпортними кросівками отой нікчемний чоловік.

Ну, ще б якось можна зрозуміти п'ятдесятирічного чоловіка, який має молоду дружину і бігає щоранку, як заєць, щоб і собі молодитися. Але до чого ж тут автотранспорт і міський вуличний рух! Бігай собі, де хочеш, та тільки не заважай людямі

— Слухайте, Пузик! — гукнув майорові Скляр.— Якщо ви негайно ж не завернете ось сюди до мене або на той бік вулиці і не пропустите автотранспорту, я вас витягну звідти за комір і заодно наб'ю вам вашу нахабну пику! Хоч цим і порушу свої конституційні права, але для такого випадку доведеться піти й на порушення!

Пузик, ніби в ньому ввімкнули якийсь могутній пристрій, вмить звернув на ліве узбіччя вулиці, машина, що повзла за ним в неприпустимо ганебному темпі, враз ожила і рвонула мало не з місця, за нею зворухнулася вся колона, машини йшли швидше й швидше, Скляр стояв, проводжаючи їх поглядом, тоді спокійно пішов до міськради. Пузик його не цікавив і взагалі відтоді для нього мовби й не існував.

А тепер доводилося дзвонити до цього чоловіка, бо вимагали обставини. Обставини тільки те й роблять, що вимагають.

Скляр, ясна річ, подзвонив до чергового райвідділу внутрішніх справ.

— Добридень, це Скляр. Не підкажете, де знайти вашого начальника?

— Товариш майор на своєму посту! — відрапортував черговий.— З'єднати?

— Коли можна.

— Майор Пузик слухає,— почув Скляр у телефоні голос, якого волів би не чути. Як тут повестися? Почати з робітничо-селянського запитання "Куди дивиться міліція"? Не годиться.

— Добридень,— сказав Скляр, так і не знайшовши відповідного тону.

— Добрий, добрий! — охоче відгукнувся Пузик.— Товариш Скляр, коли не помиляюсь?

— Не помиляєтесь.

— І для вас вихідного нема?

— Який вихідний, який вихідний! Ви знаєте, що робиться в місті?

— Все знаємо! І не тільки в місті, а й у всьому районі.

— Тут не район, а саме місто.

— І про місто знаю. До нас прибув носоріг.

— Не прибув, а прибіг. Стихійно і нез'ясовно. Ну, та з цим я згодом розберуся. А тепер треба негайно вживати...

— Я вже вжив,— перебив Скляра Пузик.

— Що ж саме?

— Оголосив тривогу. Всіх міліціонерів кинув на найнебез-печніші напрямки...

— Скільки ж у вас всіх наявних?

— Наявних? Три.

— Ага, три. А скільки найнебезпечніших напрямків?

— Ну, це дивлячись...

— Нічого не дивлячись... Не знаєте, то я вам скажу. Оце скільки нас тут у місті, стільки й напрямків. І ще ц не знати, на кого зараз біжить носоріг. Може, якраз на мене, може, й на вас, товаришу Пузик.

— На мене носоріг не побіжить,— запевнив його майор.

— А на кого ж?

— На будь-кого, та не на мене. Я біжу на всіх носорогів. Ясно?

Нащо було дзвонити цьому нахабі? Почитати б Гржи-мека або Конрада Лоренца, знайти описи славетного танзанійського заповідника Нгоронгоро, повного левів, слонів і носорогів, подумати самому, як приборкати того дикого заблуду,— хіба ж не простіше й не краще? Гай-гай! Не було часу для спокійних роздумів і для мріянь часу теж не було. Тільки людині хочеться стати чимось іншим, кращим, вищим. А носоріг хоче бути лише носорогом, жаба — жабою, осел — ослом, ти ж, хоч і цар природи,— відповідно пристосовуйся і дій.

Ось тоді й убігла до кабінету чергова по міськраді тітка Мотря. Мала щось спільне з давньослов'янським богом Світовидом. Многолика, як Світовид. Прибиральниця, вахтерка, кур'єр, чергова на вихідні — універсальність, і незамі-нимість, і воістину рекордне сумісництво, попри всі заборони райфінвідділу.

— Товаришу голова! — ляснула по куль шах тітка Мотря.— Кажуть, там якийсь носоріг!

— Де носоріг? — вискочив їй назустріч Скляр.

— Ондечки. У тіліфоні.

Скляр побіг до кімнати чергового, вхопив трубку, крикнув:

— Алло! Скляр слухає! Хто це? Що там у вас? Говорила директор центрального міського овочевого магазину. Власне, й не говорила, а хлипала в трубку.

— Тов... товаришу Склярі.. Біда!.. У мене тут... цей... як його?.. Носоріг... Чи я знаю!.. Я ж вам скільки... щоб не виносити магазіну в центер!.. А тепер цей носоріг... наскочив і всевсе... На викладці все зжер, а тоді боком-боком... Та у вітрину головешкою... і рогами своїми... Ноги в вітрину, а головешку в магазін і жере все підряд... Все-все... Редиску... Капусту... бурячки... морковку... Цибулею й тією запихається...

Скляр слухав і кусав губу. Сміх і гріх. У тому магазині все таке зів'яле й нікудишнє, що тільки для носорогів.

— Нічого там у тебе такого, щоб він вдавився? — насилу стримуючи сміх, поспитав Скляр.

— Та де? Картопля в мене — в землі вся, так він і з землею — ще й облизується. А язик — як лопата!

— Ну, зараз буду! — пообіцяв Скляр.— Не злякайте його, хай їсть...

"Жигулик", мабуть, аж тепер відчувши свої рани, заводитися не захотів, і Скляр потрюхикав до ринкової площі способом Адама і Єви, тобто пішки. Ішов, а в голові, хоч ти плюнь, крутився віршик Кібця про носорога і ще якась нісенітниця: носорог чи носоріг, оберег чи оберіг, очерет чи очеріт? Може, й справді очеріт? А він сам не Скляр, а Склір. Адже був колись у Візантії чи то імператор, чи полководець із таким прізвищем. І чи дано нам вирватися вже й не за межі власної особистості або власного прізвища, а хоча б за межі робочого тижня і сховатися десь бодай на вихідний? Та тільки спробуєш, а тут носоріг!

Можна б сказати, що Скляр не встиг. Запізнився. Не застав носорога в овочевому магазини Чи можна так сказати: не застав носорога в овочевому магазині? На жаль, тут не до висловів. Директорка ламала руки перед Склярем і норовила втопити його в торговельно-крутійських сльозах. Молоденькі продавальниці, які перед тим розбіглися навсебіч, здалеку сторожко споглядали на все, що відбувається. Трудящі, перервавши свій вихідний, збиралися купками на периферіях площі, цікавість підпихала б їх і ближче, але всевладна рука страху стримувала на безпечній відстані.

А сіре страховисько, виплямкуючи велетенським ротякою, повільно віддалялося від бази свого харчування, покрадьки наближаючись до середини ринкової площі, де красувалася, на жаль, не оспівана жодним класиком калюжа, вся в райдужних переливах від мазуту, автомобільного мастила, бензину та інших горючо-змащувальних речовин, щедро зостав-люваних тут усіма відомими засобами транспорту, що приводиться в дію двигунами внутрішнього згоряння.

Тож і не дивно, що одне око малювало носорогові калюжу рожевою, а друге — ніби зеленою, а тоді одне — аж червоною, а вже друге — так мовби бузковою. Складати докупи ці звабливі картини носоріг не вмів, і не хотів. Бо й навіщо? Так світ барвистіший і багатший. Скористаймося ж із його багатств! Спершу обкупаємо один бік. Тоді другий. В зеленій твані і в рожевій твані, а тоді в обох, а тоді ще й отак — спершу черево, далі спину, ноги передні і ноги задні, голову по самі вуха, щоб тільки булькало, а спина хай обсихає і вкривається товстою корою грязюки. Шкіра — в три пальці, як броня на дредноуті, та ще на три пальці засохлої грязюки — хіба ж не щастя, *не радість і не задоволення!

Хлюпало, булькало, чавкало, пирхало, носоріг стогнав од

захвату, зітхав, ревів і реготав. •

Скляр стояв, дивився, вспокоювався, остигав душею. Ну, не забудував площу за час свого, скажемо прямо, не дуже вдалого головування. Не був наполегливим, не просунув, не пробив проектів, які подавала йому Адочка. Не замостив площі (скільки там тисяч кубометрів і кого просити?), бо ні техніки, ні матеріалів для таких маленьких міст ще ніхто не догадався запланувати й передбачити. Але ж виходить, що й первісний стан може знадобитися! Ось не обставив він площі бульдозерами, грейдерами, асфальтними котками, не оточив розкричаними натовпами, щоб налякати тупу тварину, а звір тут, і мовби собі й оточений, блокований, знешкоджений, нікуди не мчить, нікому не загрожує, ні на кого не міриться,— бери його в жменю й вичавлюй сироватку. От тобі й носоріг на поріг...

Однак втішатися такими не вельми прогресивними думками Скляреві довелося недовго. На площу не знати й звідки (знов ніби з неба, як і носоріг уранці) ввірвалося дико розмальоване переплетеним тропічним гаддям КамАЗівське шасі з кострубатою кабіною на ньому, загальмувало майже біля Скляра, з кабіни вистрибнув натоптуватий чоловік з дивною товстою рушницею в руках, швидко роззирнувся навколо і попростував до голови міськради.

— Чорний. Директор звіринця,— ще швидше, ніж ішов, пробелькотів він, і Скляр мимоволі усміхнувся.

— Ви чорний директор чи директор Чорний?

— Директор. До ваших послуг.

— Щось я про вас не чув.

— Ми на все літо стали у ваших сусідів.

Він назвав історичне місто за сімдесят кілометрів од П.

— Ага,— сказав Скляр.— Ви там розважаєте народ, а в нас по дорозі губите носорогів! Ви б ще загубили тут клубок кобр або сімейство крокодилів! Ану, де цей ваш водій?

Водій чув чи не чув, але саме на ті слова відхилив двері кабіни й зі своєї мало не царської висоти закричав:

— А що? Спішив, бо звір голодний! І страшно. Туп та туп ногарами своїми, а ну ж проломить стіну! А що вдарило по "Жигулю", так хіба то вдарило? Так собі — погладило. Аби вдарило, то від вас би зосталось хіба те, що нічого б не зосталось!..

Скляр махнув рукою.

— Гаразд. Не про це йдеться. Забирайте свого носорога — і гайда!

Директор був лисий і хитрий. Він оббіг високого маслакуватого Скляра з одного боку, тоді з другого, спробував зазирнути йому в обличчя, мовби аж підстрибнув, і все якось виставляв поперед себе оту коротеньку товсту рушницю, так ніби боявся, що вона стрельне.

— Ну, що ж ви тут витанцьовуєте? — знетерпеливився Скляр.

— Тут таке діло. Я директор. Чорний — це моє прізвище. А взагалі я директор.

— Чув. Далі?

— А мій головний наглядач... Ну, ми його називаємо "слонятник", у нього вихідний...

— Який же вихідний у звіринці?

— У звіринці — ні, а в "слонятника" — так. А з цією штукою — тільки він. Воно стріляє шприцами. Ампула з рідиною. Стиснуте повітря. Бах! — шприц проколює шкуру тварини, рідина вприскується, л за хвилину звір уже спить, і ми беремо його тепленьким, голими руками.

— То стріляйте ж!

— Але немає "слонятника".

— А ви?

— Я ненавчений рядовий. Ніколи не тримав вогнепальної... Може, тут у вас міліціонер абощо...

— Міліціонер? Давайте вашу пукалку!

Скляр узяв химерну рушницю, оглянув її, тоді приклав до плеча, прицілився в сіру тушу і натиснув на спуск. Ружжо пшакнуло, шприц, хилитаючись, долетів до носорога і вп'явся йому в здухвину.

— Браво! — прошепотів лисий директор.

— А тепер? — спитав Скляр,

— Тепер ждемо, поки знерухомиться.

Вони стали ждати, але вже не були самотніми, бо поволі присувались до них обережні глядачі Носоріг далі верлю-жився в баюрі, пирхав, стогнав, ревів і реготав.

— Та його не бере ніяка сила! — вигукнув Скляр.

— Мабуть, мала доза.

— Спробуйте збільшити.

— Я й так дав слонячу.

— А ви на двох слонів!

— Хвилиночку! В мене все в кабіні! — Він метнувся туди, за мить повернувся, зарядив рушницю.— Можете стріляти!

— Ми його не роздратуємо?

— Тільки зробите йому приємність. Почухаєте шийку.

— Шийку, то й шийку! — згодився Скляр і ввігнав шприцяку носорогові нижче заліпленого багнюкою вуха.

Цього разу носоріг щось відчув. Дурнувато прислухався, наставивши вуха і піднявши кумедно тоненького, як для такої туші, короткого хвостика, забув навіть про калюжу і про купання, постояв так трохи, ошелешений і ще одурілі-ший, ніж від народження, а тоді тяжко перехилився і мовчки ляпнувся у твань. Стирчали з багнюки товстелезні, як стовпи, ноги, випирало могутнє, як цистерна, черево, а голова майже поринула в баюрі, тільки мертво висувався краєчок більшого рога, ніби сук давно затонулого дерева.

— Та він же втоне! — злякався Скляр.

— Не втоне! — заспокоїв його директор.— Де мій водій? Давай троси! В'яжи йому ноги!

— Він їх і так одкинув, нащо в'язати! — зістрибуючи на землю, засміявся шофер. Він побіг до носорога, видряпався на нього,

протанцював на роздутому череві, ляснув у долоні: — Готов і не тіпається!

Скляр роззирнувся довкола, звелів не знати й кому:

— Пошліть за райветлікарем Задорожнім, хай подивиться носорога!

— Без потреби,— почувся біля нього знайомий голос.— Ніякої потреби дивитися. Все ясно й так. Звір убитий, товаришу Скляр. І вбитий незаконно.

— А ви тут до чого? — впізнаючи начальника міліції Пузика, невдоволено скривився Скляр.— З'являєтеся на готовеньке, а коли треба, то вас і з попом не знайдеш!

— Де треба, ми й без попа, без усяких представників культу. Це що за чоловік? Ви хто такий?

— Я директор Чорний,— пробелькотів директор зві-ринця.

— Не грає ролі, чорний ви чи білий. Дозвіл на вогнепальну зброю маєте?

— Це... це не вогнепальна. Це — пневматична!

— Пневм... Яка, яка? Не морочте мені голови! Слона вбиває, а ви мені — не!.. Здати зброю! І слідувати за мною! Зброю конфіскую, а з вами розберемося!..

— Товаришу Пузик,— тихо промовив Скляр.— Директор Чорний зі мною. Вам ясно? Він зі мною. А вам ще треба попобігати, щоб не запізнюватися туди, де вас чекає обов'язок! Цю пукалку можете потримати в себе для забавки. А потім принесете до міськради.

Він узяв під руку лисого директора і повів його з площі. Помальований сплетіннями тропічного гаддя звіровоз тихо посунув за ними. Скляр ішов і думав, що, мабуть, треба подзвонити голові виконкому отого історичного міста, де ціле літо гастролює звіринець, і сказати йому, що якось воно негаразд виходить. Одним — культурний відпочинок і велике моральне задоволення, а іншим — тільки носороги транзитом?

І ще він подумав, що картопля в овочевому магазині була все ж таки страшенно брудна. Коли б там висіло оголошення, що продається грязюка з картоплею, то це було б ближче до істини. Але ж продавали картоплю?

Однак, що таке картопля? її продають скрізь, у містах маленьких і найбільших, а от носоріг налетів тільки на їхнє П., і тільки йому, Скляреві, довелося відчути натиск сліпої стихійної сили. Місто й стихія. Ми звикли, що міста — це сувора геометрія вулиць, впорядкований ритм життя і розклад годин, як у школі, і ніколи не задумуємося над тим, як діють великі міста на людину, на її розум і душу. Скляр ніколи не чув про зїзди мерів великих і малих міст, мабуть, їх ніколи не було і не буде, бо трохи смішно уявити, щоб поряд з мерами таких гігантів, як Москва, Ленінград, Київ, сидів голова міськради малесенького степового П. А якби таке справді сталося? І коли б серед інших дали слово і йому, Скляреві? Він би не розгубився і не знітився малістю свого міста і своєї посади. Не став би він і повторювати тверджень деяких філософів про те, що великі міста нівелюють людей і їхні душі, звеличують низьке і принижують високе, возносять посередність і пригнічують талант, тому й рветься туди стільки нездар, щоб заховатися в безликих натовпах і вхопити якомога ласіший шматок. Не став би він виспівувати гімнів маленьким містам з їхньою величною суворістю щоденного життя, всепроникливої одноманітності, запеклих зіткнень характерів і пристрастей.

Нічого б цього Скляр не став говорити. Він би спитав тільки: "А на кого з вас падав носоріг?" Не землетрус, не цунамі, не смерч, не оті несприятливі погодні умови, що помагають нам виправдати своє

нехлюйство, і не традиційний ревізор, з яким уже всі вміємо боротися, а саме носоріг у всій своїй дикості, загрозливості й незаплано-ваності.

Що відповіли б йому і чи змогли б відповісти взагалі?

Так собі думав Скляр і від цих повільних думок вспокою-вався душею. Все ж таки прекрасно жити в отакому маленькому містечку, в якому не зможе загубитися ні африканський носоріг, ні голка, яка випаде з копиці сіна, ні людська особистість.

Можуть виникнути запитання: коли КамАЗ, який налетів на Скляра, був спеціально пристосований для перевезення звірів, то чи могла так легко злетіти з нього загінка з носорогом; і чи міг носоріг після таких страхітливих ударів об "Жигулі", об дерево, об землю вискакувати з потрощеного контейнера і бігти до міста, навіть не почухавшись; і чи міг африканський носоріг (чорний чи білий — породи його ми так і не встановили) їсти українську цибулю; і чи?..

Але досить і цих запитань, щоб поставити під сумнів правдивість нашої розповіді, хоча автор у відповідь може сказати: на світі ще й не таке буває. Іноді — на жаль, іншим разом — на щастя.

Можуть виникнути запитання: хто такі Лоренц і Гржимек, про яких згадується в оповіданні? Конрад Лоренц (нар. 1903 р.) — австрійський учений, один з творців етології — науки про поведінку тварин, лауреат Нобелівської премії. Бернгарда Гржимека знають у нас малі й дорослі. Це славетний західнонімецький дослідник життя диких звірів, невтомний борець за збереження природи, автор безлічі книжок, кінофільмів, телепередач. Гржимек — почесний професор Московського держуніверситету, дев'ять його книжок видано в нашій країні, серед них і найпрославле-ніша — "Серенгеті не повинно вмерти". У книжці "Від кобри до ведмедя грізлі" Гржимек розповідає й про носорогів. Не про африканських, а про непальських панцирних, але носоріг залишається носорогом, хоч як би він називався. Відомо, що розгнівані носорожихи

можуть навіть кусати за ногу слона! Скляр про це, мабуть, не знав, так само, як не знав він і того, що ріг носорога вважається еліксиром вічної молодості, і це спричинилося до безжального винищення браконьєрами цієї добродушної тварини.

Та навіть коли б Скляр і знав усе це, його поведінка не змінилася б, і діяв би він так само, пам'ятаючи тільки про свій обов'язок.

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ

Ми всі — проти містики. Бо що таке містика? Суцільна темрява, або, як кажуть вчені люди, обскурантизм, пережиток, відсталість, приниження й деградація людського розуму. Все це так, і ніяких заперечень. І все ж містика проникає в наше життя, то падаючи зненацька, мов камінь на голову, то вповзаючи покрадьки, як гонконгський вірус. Тут можна б сконструювати таку загадку: без рук, без ніг, без крил, без моторів, без турбін і без маси, а летить, може, й швидше за світло і проникає безперешкодно повсюди — що таке?

Відповідь: чутка. Або ще точніше: одна баба сказала...

Всі знають, що чутки шкідливі. А хіба не шкідливі мікроби? Між тим, як доведено наукою, саме мікроби створюють те біологічне середовище, в якому тільки й може жити людина. Без них вона вмре, як гоголівський Петрушка без свого запаху.

Тоді чутки що ж: моральне середовище нашого існування? Питаннячко вже й не для принца датського, а для цілого інституту філософії!

Однак чутка, про яку нам доводиться розповідати, потрапила, на жаль, не до філософів, а до... астрономів. Хоч була суто земна, сказати б, навіть підземна.

Прокотилася вона Придніпров'ям, у тих місцях, де будувалися греблі гідростанцій, утворювалися штучні моря, затоплювалися угіддя, старі козацькі села переносилися з зони затоплень у степи. Як ото співалося колись у пісні? "Я ж тебе, милая, аж до хатиночки сам на руках однесу..."

Ну, тут треба було нести й переносити не тільки милу, а й хатиночку, і родиночку, і ставок, і млинок, і вишневенький садок, і навіть саму історію. А в чому наша придніпрянська історія? Замків кам'яних не було, писати архіви не мали часу, з пам'ятників — хіба що скіфські баби, та й тих уже порозкрадали самозвані археологи. Отож і лишилося найдорожче з минулого: кладовища, а на них рідні могили. Земля без могил — ялова, пуста і страшна. Нелюдська. Тож, переносячи в степи села, переносили й кладовища, хоч яка це була справа незвична, тяжка і болісна.

З'явилися й "бригади" для такого діла. Пишно величалися ексгуматорами, в очах — дикість, в душах — ще страшніша, готові перерити всю землю і не тільки викопати, а й закопати хоч і рідного батька. Перепробували безліч робіт, звідусюди їх витурено, і ось зібралися тут, біля останньої межі, підійшли впритул до понурої лінії, що розокремлює життя і смерть, прокреслює між ними те, що йменується остаточністю. Здавалося б: ось де місце і час для людини тяжко задуматися минулим і сповнитися урочистим страхом перед грізною прийдешністю. Для кожного з нас — так, та не для ексіуматорів! Не мавши нічого святого в житті, не шанували й смерті. Поводилися брутально, нахабно й цинічно. Тільки й знали, що "дезинфек-ціювати" свої луджені нутрощі, вимагали в голів колгоспів доброї закуски, засмученим родичам небіжчиків жбурляли якісь кісточки, вигукуючи: "Забирайте своїх покійничків!"

Від тих ексіуматорів і поповзла між люд& темна чутка. Мовляв, коли вони розкопують могили і відкривають струхлявілі труни, то мало не всі небіжчики лежать там не так, як їх поклали при похованні, тобто не горілиць, а долілиць! Мертві перевертались в могилах!

Тобто що ж виходило? Що ховали не вмерлих, а ще ніби живих, обезпам'ятілих, в могилі вони поверталися до пам'яті і, задихаючись, переверталися долілиць, щоб припасти до землі обличчям і в хлину ти її всемогутнього духу.

Вже почулося маловідоме слово "летаргія". Вже хтось пустив чутку і про Гоголя. Ніби перезаховували класика і коли відкрили труну, то було те, що й тут: він лежав долілиць. Може, й усі українці не вмирають, а тільки западають у летаргічний сон? Бо ще ніхто до пуття не вивчив, як діють степи на людину, яка сила в чорноземі й у глині і чи не можуть безмежні простори надавати так само безмежних вимірів навіть такій трагічно обмеженій категорії, як людське життя.

Однак не забуваймо про могутні знаряддя скептицизму, якими пронизані не тільки наші велетенські простори, але й душі українців. Цілком ймовірно, що й перші філосо-фи-скептики з'явилися не в Греції, а саме тут і ми не знаємо про них нічого тільки тому, що були вони безіменні, а прізвище грека з Еліди Піррона збереглося в історії. Власне, й слово "скептицизм" пішло від грецького слова "скеп-тийон", що означає "озиратися", а де ж людині більше кортить озирнутися — на сторчакуватих грецьких острівцях чи в наших безкраїх степах?

Скептицизм — це така штука, що, народившись, вже не вмирає ніколи. Навпаки, час від часу мовби загострюється ще дужче, надто ж з поліпшенням умов життя. От ще вчора дядько сьорбав пісний борщ з квасолею і сушеними карасиками, а сьогодні в нього вже борщ з свининою, і такий жирний, що й не продмеш, але дядько скептично мружить око і помуркує крізь зуби: "Хіба ж це борщ. От колись був борщ, так борщ!"

А коли цьому дядькові та ще дати середню або й вишу освіту?

Українське ж село сьогодні повне людей з освітою найвищою, це вже вам не дядьки, над борщем, а справжнісінька інтелігенція, а інтелігенція,

всім відомо, далека від будь-якої містики, чортівні й усього ірраціонального, тобто безглуздого. Учителі, агрономи, лікарі, зоотехніки, інженери, економісти, юристи — всі представники сто шістдесяти сільських спеціальностей підняли на сміх вигадки про перевернутих покійників і пішли в маси з благородним наміром розвіяти темний туман містицизму.

— Припадають до землі? То навіщо ж перевертатися: в могилі земля не тільки внизу, вона довкола.

— Еге,— казали дядьки без високої освіти,— кругом — то земля не та й не така. Голівне що? Голівне — це лоно. А лоно де? Лоно завжди внизу. От і кумекай!

Питання загострювалося. На рівні сільського й колгоспного керівництва воно вирішитися не могло з тої простої причини, що сільське й колгоспне керівництво сьогодні володіє ще більшими запасами скептицизму, ніж представники сто шістдесяти сільськогосподарських інтелігентських професій. Кожне питання таким керівництвом розглядається швидко, рішуче і навпростець: має воно відношення до народногосподарських проблем чи не має. І коли не має, то навіщо ж морочити голову?

Районне керівництво ніхто не став турбувати, знаючи, яке воно заклопотане узгодженням усього, що ніяк не узгоджується, і не знати, коли взагалі узгодиться.

Звертатися в область? Марна справа. Скільки й пам'яті, то область тільки вимагає то се то се, а давати не дає нічого, посилаючись на обмежені фонди і ресурси.

Тому зродилася думка писати в столицю, і не менше, як в Академію наук. Освіта тепер скрізь, інститутів повно, грамотних — хоч греблю гати,

а от справжня наука, мабуть, тільки в академії. А те, що в них тут ніби відкрилося, ніхто, крім науки, не збагне й не розв'яже.

Отже, писати в академію.

Але хто напише?

Голова колгоспу? Йому аби сільгосптехніка, добрива, будівельні матеріали, районовані сорти, племінна худоба і розумні плани поставок — тут він підпишеться обома руками. А про якусь летаргію — і не підходь! От корів на

м'ясокомбінат повезли, а там норовлять зважувати їх без голів. Ото летаргія! Або бурячок. Ти його хоч язиком пооблизуй, а цукрозавод однаково накине процент природної забрудненості — і хоч живи, хоч вмирай!

Про голову сільради не було й мови. Радянська влада назавжди й безповоротно покінчила з відьмами, домовиками, всією нечистою силою, повсюди торжествує матеріалістичний світогляд, а тут якась містика?

Директор школи повноправно належав до сіячів розумного, доброго, вічного, отож до нього з темними пережитками ліпше й не потикайся.

Всі інші спеціалісти з вищою і середньою освітою мали доволі своїх клопотів, щоб втручатися ще й у проблеми надприродні.

Тоді хто ж?

Але недаремно ж освіченість заволоділа масами, стала всезагальною і всепереможною! В кожному населеному пункті нашої країни завжди знайдеться належно освічений громадянин, який у належних висловах зуміє (а може, тільки спробує?) передати болі й тривоги своїх земляків,

сміливо кинеться на змагання й боротьбу з будь-якими загрозами. Як-то кажуть: на будь-який газ знайдемо протигаз!

В сучасному українському селі з таким завданням (між іншим, ніким не встановлюваним!) може справитися чоловік, який хоч і не занадто переобтяжений освіченістю (зачепився десь між неповною середньою і середньою), зате бере іншим: віком, досвідченістю, мудрістю. Він бере учнівський зошит у клітинку (клітинка стримує руку і дурну уяву), вириває з самої середини здвоєний листок і пише: "Шановна академіє!" Він гаразд розуміє, з яким протиприродним явищем має справу, тому передбачливо не називає ні свого населеного пункту,— бери від Орлика до Келе-берди, бери й вище по Дніпру, а хочеш — то й нижче,— ні власного прізвища, ні часу події. Адресується теж не до якогось інституту, а одразу до всієї академії. На нечисту силу не посилається, бо вона ж, за звичаєм, гарцює над землею, а під землю не спускається. Відьми? Вони зосереджуються на тваринництві, тому їхні інтереси не йдуть далі корів і телят, доярок і завфермами, зоотехніків і ветеринарів. Тому він і просить допомоги у вчених, але про всяк випадок висуває й своє пояснення: мовляв, тут може буть вплив зірок, місяця, планет, а також "чорних дір", бо то сили нерозгадані й страшні, про що не раз уже казали по телевізору й писали в пресі.

Пошта в нас працює справно, і лист рано чи пізно доходить до адресата — тут, як-то кажуть досвідчені люди, питань не виникає. Питаннячко ось у чім: хто прочитає той лист? Бо, для прикладу, тільки через канцелярію президії Академії наук СРСР за рік проходить сімсот тисяч паперів. Через канцелярію інституту ФІАН — 83 тисячі. А коли ще додати сюди листування всіх академій союзних республік! Хто це все може перечитати, зрозуміти та ще й довести до ладу?

І тут ми неминуче стикаємося з Семеном Івановичем.

Семен Іванович працює (надто прискіпливих читачів одразу заспокою: працював, а тепер перейшов на заслужений відпочинок) в системі Академії наук референтом. Слово не наше, означає воно приблизно таке:

переносити з місця на місце. В даному випадку надзвичайно доречне слово, бо Семен Іванович справді все життя переносив з місця на місце папери. Посада, як кожен може переконатися, надзвичайно пристойна, тому й Семен Іванович був дуже пристойний чоловік. І костюми носив пристойні, і галстуки, і ходив пристойно (нечутно прослизав, відтопірчуючи руки, ніби птах крила), і голос мав пристойний. Хтось може подумати, що пристойний голос — це тихий. Але в Семена Івановича голос був не тихий, а просто нечутний. Це зручно і при спілкуванні з тими, хто вище (вони однаково не слухають), і з тими, хто нижче (хай тужаться, щоб почути!). Так само, як злісні нероби вміють маскуватися цілими арсеналами метушливих жестів, Семен Іванович маскував цілковитий брак розуму набором зовнішніх жестів, які мали б справляти враження" глибокодумності, спалахів мислі. Він досконало володів обличчям, усім своїм тілом, умів по-особливому сидіти за столом, ляскати себе по лобі, кидати погляди, грати голосом, міг би при потребі навіть поворушити вухами, коли б йому сказали, що хтось з академіків це робить. Бувало, що Семен Іванович носив угору якусь записку, доповідну, меморандум, одне слово, "бомагу" і йому ласкаво зронювали: "Вами задоволені". Семен Іванович червонів, блід, виструнчувався, пускав голову косяка в напівпоклоні, шепотів: "Красно дякую! Красдя!", а сам у притаєній гордині ТИМ часом думав: "Мали б мене спитати, чи задоволений ними я!"

Семен Іванович любив казати: "Ми в академії". Не "я", і не "вони", і взагалі не хтось там, а саме "ми" — і скромність, і поважність, і колективізм, а головне — ніколи не розбереш, де воли, а де муха, хто орав, а хто на рогах сидів.

Знайомі Семена Івановича страшенно дивувалися, що він досі не зробив ніякого наукового відкриття, не став лауреатом або принаймні доктором наук.

— Я й сам не перестаю дивуватися,— скромно зітхав Семен Іванович.

— Це, мабуть, тому, що вам підлягає он скільки наукових інститутів? — казали знайомі.

— Маса! Я б теж міг понаписувати статейок і дисерта-ційок, але де ж узяти часу? Мій час весь без остачі відданий державі!

Ось до такого чоловіка попав незвичайний лист про незвичайне явище природи, з яким зіткнулися жителі При-' дніпров'я.

Листів Семен Іванович не читав, бо який же нормальний чоловік зможе це зробити! Завдяки своєму величезному досвіду, він вицілював у листі слово або рядок і вже знав, куди спрямовувати лист. Важливі (на бланках з грифами солідних установ) переправляв нагору, а все випадкове "самоплив", розтісував так: інституту такому-то і закарлючка, тобто підпис самого Семена Івановича. В інститутах не мали часу розбиратися, чому саме їм цей лист і хто поставив закарлючку, бо лист треба було якомога швидше "закрити", тобто відповісти адресату, вжити заходів, належно відреагувати. Це однаково, що вам дали в руку гранату, в якій знято запобіжник, і треба встигнути кинути її, поки не бабахнула.

Семен Іванович наштовхнувся в листі на слова "зірки" і "чорні діри" — і долю листа було вирішено без вагань: до Інституту астрономії! Не вагався жодної миті Семен Іванович ще й то?іїу, що буквально за день до того був на лекції якогось світила і почув там неймовірну річ. Нібито оті "чорні діри", якими морочать голови людям ось уже скільки років, можуть випаровуватися! Як це так: діра й випаровується? Це ж не блюдце з чаєм і не калюжка після дощу. Не вдовольнився Семен Іванович і науковим поясненням світила. Мовляв, "чорні діри" мають гинути в інтенсивному "схлюпуванні" гама-випромінювання високої енергії. Це тільки посилило обурення Семена Івановича. Він звик до порядку. Ще вчора не було ніяких "чорних дір" — і всі жили спокійно. Сьогодні нам заявляють, що вони є? Гаразд. Але вже тепер хай вони й будуть. А тут: випаровування. Це непорядок, з яким треба боротися.

Чи ж треба пояснювати, які по.чуття вирували в душі Семена Івановича, коли йому до рук потрапив лист, де згадувалися "чорні діри"? Семен Іванович навіть зрадив своєму

узвичаєнню і написав на ріжечку листа не просто "Інститутові астрономії", а ще й додав: "Виїхати на місце і розібратися". І закарлючка!

Інститут астрономії листами не був перевантажений ніколи. З неба писати було нікому, а на землі всі надавали перевагу справам земним, тому астрономів не турбували занадто. Отже, лист для інституту став явищем майже незвичайним і тому прочитала його досить значна кількість людей. Читання починалося з резолюції, з її категоричного "Виїхати на місце". Це неабияк збентежило астрономів. Астрономи, як відомо, у відрядження не їздять. На заготівлю овочів для міста? Так це не відрядження, а рознарядка. Сідай у автобус і їдь перебирати картоплю або бурячок. Згрібати листя в міських парках? Теж не відрядження, бо тут і тролейбусом не треба їхати, перейшов квартал — і ти вже в парку, і вже шарудиш пожовклим листям, цитуючи безсмертні рядки: "Лесов таинственная сень с печальным шумом обнажалась". В резолюції ж стояло: "Виїхати на місце", а тоді ще й веління: "... і розібратися". Хто б це міг і як? Надто що лист, коли його стали читати, виявився суцільною загадкою. Щоправда, там йшлося про надприродні явища, астрономія ж має справу тільки з надприродними явищами. І не тільки з отими, про які пишуть газети і з якими час від часу пробують без особливих успіхів боротися вчені авторитети: телепатія, телекінез, екстрасенси, йоги, голковколювання, жива і мертва вода, аеробіка, стреси, хобі, капустяний сік, вода з талого снігу, салат з кульбаб. Все це так чи інакше можна уявити, спробувати й пережити. А от спробуйте уявити, що з невидимого нейтрино може народитися ціла галактика! Або ще таке: середній, тобто звичайнісінький, квазар яскравіший за триста мільярдів Сонць! Після цього вже зовсім легко собі уявити, з яким філософським спокоєм ставиться астроном до такого примітивного процесу, як перебирання картоплі, надто коли цей астроном до того ще й доктор наук. Щоправда, ті, хто посилає астрономів згрібати листя в парках або перебирати бурячки, можуть на своє виправдання заявити, що сьогодні оптична

астрономія вже немодна, бо повсюди запановує суто теоретичний метод, а роздумувати можна не тільки біля телескопа чи за столом, а і в парку, в полі, на безмежних просторах, адже сам великий Джордано Бруно сказав: "Зовсім не треба доводити, чи існують поза небом простір, порожнеча і час, бо єдиним є все-загальне місце, єдиним — безмірний простір, який ми вільно можемо назвати порожнечею, і в ньому знаходиться сила-силенна світів, схожих на той, у якому ми живемо і животіємо".

Астрономи згодні і з Джордано Бруно, і з найближчим начальством. Але їхати кудись і навіщось?

На щастя, в інституті, як і у всіх інститутах світу, була посада саме для такої нагоди. Цю посаду можуть з однаковим успіхом займати чоловік і жінка, одружені й неодружені, ті, що вже мають квартиру, чи ті, які ще тільки стоять у черзі, діти впливових осіб і діти простого походження, обтяжені знаннями і зовсім пустоголові, вчені з перспективою і безнадійні бевзі. Автор уриває цей перелік тільки для того, щоб мерщій задовольнити цікавість читачів: що ж це за така містка, майже універсальна посада? Називається вона одним словом: "асистент". На жаль, як і з "референтом" Семена Івановича, слово знов не наше. Означає воно приблизно таке: "куди пошлють". Відповідно й асистент, про якого далі піде мова, мав прізвище Куди по шлють. Не треба дивуватися. Таке прізвище мають майже всі асистенти майже всіх інститутів майже всього світу. Наш асистент був чоловічої статі, бо жінку так далеко, в місця, де немає готелів, гарячої води і косметичних кабінетів, посилати незручно. Був він молодий і неодружений, бо для солідності не вистачало зарплатні. (Відкриємо невеличку таємницю: асистентської зарплатні стає тільки для сплати членських внесків у добровільних товариствах і для проїзду в громадському транспорті). Зате володів невичерпними запасами наукової зухвалості і мріяв здійснити велике відкриття. Яке? Це не мало значення. Де? В небесах, на землі і на морі або й у світах недоступних і неприступних!

Тому коли асистента Кудипошлють запросили, показали на лист і сказали, що на нього покладається завдання, він не обурився, не здивувався, сприйняв це спокійно і навіть зрадів. Та й чому б мав Кудипошлють дивуватися, коли у Всесвіті, що має понад 10 2 зірок, за період часу не менше 10 10 земних років майже все могло статися і повторитися. Він міг би повторити слідом за Франсуа Рабле: "Я маю намір шукати грандіозне "може бути". Єдине, чого боявся асистент, так це того, що старші наукові співробітники схаменуться і самі схопляться за цю справу, яка так багато обіцяє. На його щастя, старші наукові співробітники не хотіли відриватися від телескопів і дали змогу асистенту поїхати туди, де закохані милуються зорями без оптичних пристроїв.

Кудипошлють сів на пароплав, поплив і приплив.

На Дніпрі в тих місцях саме спадала вода після весняної повені, може, останньої незарегульованої повені, буйної, прекрасної і могутньої. Кудипошлють вибрав собі типове придніпровське село в типових придніпрянських обставинах, тобто недалеко від пристані, на краю плавнів і на краю степу, добрався туди на попутній машині (автобус ходив двічі на день, ждати не хотілося), з'явився до місцевого керівництва і повідомив про своє завдання і про свої наміри. Керівником у тому селі був товариш Зновобрать, чоловік досвідчений, спокійний і мудрий. Він перевірив наукові повноваження асистента Кудипошлють, повертів у руках лист, який спричинився до такої важливої події, почитав, по-гмикав.

— Кажеться-говориться, може бути й про нас. І ми вже маємо таких, що проткне тобі душу пером. Суцільна грамотність у колгоспі — велика сила! Ку, воно й наука. — велика сила! Коли хочете, я вас прикомандирую до ексгу-маторів, вони займаються перенесенням і переміщенням, а ви вже там подивіться з наукою, кажеться-говориться.

Як гостинний господар, товариш Зновобрать найперше спробував залагодити усі побутові проблеми Кудипошлють. Замість готелю — хата баби Параски, але без традиційного борщу, бо баба, щоб не відстати від

моди, перейшла на спрощення. Не доводилося сподіватися і на свіженьке молочко, бо корів майже ніхто не тримав, а в магазин привозили так зване нормалізоване молоко, тобто доведене до жирності 2,8 процента, доливаючи відповідну кількість води. Так само не було і яєчок від зозулястих курочок, бо хто стане морочитися з курочками, коли поряд птахофабрика. Традиційні паляниці давно вже замінено магазинним глевким продуктом з районної пекарні, саме ж слово "паляниця" полишено для досліджень учених-мовознавців: звідки пішло, які його корені і яким чином здобуло таке симпатичне звукове оформлення.

Перелічивши всі ці досягнення, завдяки яким село семимильними кроками зрівнювалося з містом, товариш Зновобрать запропонував представникові науки вирушити на місце дії, так песимістично зображене анонімним автором листа.

Видовище ексгу мато рів вжахнуло Кудипошлють. Він жив серед людей, які йдуть угору, прямують до вершин або хоч вдають, ніби мають такі наміри. Ці ж не мали куди йти і не хотіли, перейняли обов'язки чортів з пекла, зняті з усіх посад, вигнані звідусюди, опущені так, що нижче нікуди, здичавілі, далекі від людської подоби, спустилися в от-хлань, відреклися од усього чистого й світлого, платали людям і світові зневагою, глумом, цинізмом.

— Вчений? — почувши про Кудипошлють, зареготали ексгуматори.— Наука? Таємниці? Покійничків закортіло? Це в нас безплатно! Ось — припожалуйте! Як лежать? А так, як до війни,— кожен індивідуально і в індивідуальній позі!

Асистент глянув і вжахнувся: йому показували останки людини, перевернутої в труні долілиць.

— Та як же це так? — ледь ворушачи посірілими губами, прошепотів Кудипошлють.

— А отак!

— Це суперечить усім законам.

— Суперечить — переперечить!

— І щодо Гоголя — суцільна вигадка.

— Гадіса-загадка!

Від цих ексгу мато рів все відлітало, як горох від барабана. Товариш Зновобрать, який уже досить добре знав прислану не знати ким і не знати звідки бригаду-ух, тільки сплюнув спересердя, але асистент виявив наполегливість, гідну справжнього представника науки, не злякався, не відступив, уперто намагався дошукатися істини, не даючи схаменутися своїм опонентам, коли можна було б так назвати цих неголених, брудних, мордатих нахаб, для яких не існувало нічого святого. Він сміливо підступив до краю могили, з якої ексгуматори щойно видобули останки покійника. Сюди треба було прислати археолога, а не астронома. Та коли твоє прізвище Кудипошлють, такі думки тебе не тривожать. Асистент нахилився над могилою, зазирнув туди, поглянув пильно, з належною допитливістю, промовив ніби сам до себе і ніби й до всіх присутніх:

— Вода? Чому вода? Адже кладовище на традиційно високому місці.

— Так повінь же,— пояснив товариш Зновобрать.

— Вона ж сюди не дістає? — допитувався далі асистент. Тут уже розвеселилися ексгуматори.

— А грунтові води піднімаються чи не піднімаються? — здійняли вони на глузи асистента.

— Це мені й треба було почути,— спокійно віднотував той.— А тепер хто мені скаже: як підіймаються грунтові води і як зникають, з якою швидкістю і з яким вируванням? Швидко? Виpуючи? Розмиваючи все довкола?

Товариш Зновобрать, незважаючи на свій величезний керівний досвід, н^ ці запитання відповісти не міг, ексгу-маторам просто заціпило від такої несподіванки, але Кудипошлють і не ждав нічиїх відповідей. Він сам поставив проблему, сам уже побачив і її вирішення. Та й як може бути інакше, коли чоловік виступає у всеозброєнні найпередо-вішими науковими знаннями!

— Мені все ясно,— заявив Кудипошлють.— Тепер я б попросив вас, товаришу Зновобрать, надати мені можливість заспокоїти ваших громадян і таким чином виконати своє завдання. Як це можна зробити?

— Та як...— знизав плечима Зновобрать.— Скличемо загальні збори, надамо вам слово, кажеться-говориться, та й уже! Збори в колгоспі — велика сила!

Для зборів довелося ждати вихідного дня, але Кудипошлють використав цей час для впорядкування свого надзвичайного відкриття, про яке мав повідомити місцеве населення, а згодом, може, й цілий світ. Це відкриття, хоч і вимагало пояснень розлогих і складних, вміщалося в одне-єдине слово: турбулентність. Ясна річ, турбулентність відкрили задовго до Кудипошлють, але досі всі вчені вели мову про гази, про гігантські вогняні маси космічних просторів, про загадкові процеси минулого й майбутнього, асистент же переніс це явище на звичайнісіньку воду. Щойно зазирнув у глибоку яму, побачив на дні каламутну рідину, і в голові в нього сяйнуло: вода! Вода греблі рве. Все перевертає, змиває, несе світ за очі, вона живить, але й нищить, в ній життя, але яке життя? Не тільки оте, з повільним проростанням і розквітом, а й бурхливе, безупинне, все в пориваннях і вируваннях, в стрімливій течії і вічних завихреннях. Щовесни вода з Дніпра розливається на пласких плавнях, підтоплює горби й підвищення, проникає в усі підземні сховки, верне й

перевертає все на путі, а тоді, відступаючи, знов верне і перевертає, ніби турбулентні вихори в далеких світах.

Теорія теж може бути прекрасною, як біломармурова скульптура або навіть і жива жінка рідкісної вроди. Асистент трудився над своєю теорією з таким самим натхненням, як Пігмаліон над Галатеєю. Він хотів потрясати душі і знав, що потрясе. Ці спокійні, аж до байдужості, сини степів занадто занурені в свої земні справи, але він розбудить їх, вирве зі сплячки і хоч на коротку хвилю розчинить перед ними високі брами палацу науки!

Трохи зіпсував настрій асистентові товариш Зновобрать, який повинен був представити зборам ученого гостя у висловах коли не вишуканих, то принаймні належно поштивих, він же сказав:

— Товариші! Тут у нас вийшло деяке збурення в зв'язку з— діяльністю отих присланих ексгуматорів, у яких нема нічого святого за пазухою. Для вашого вспокоєння вам прочитає лекцію шановний астроном з наукової столичної організації, йому й надаю оце слово.

"Село! — подумав Кудипошлють.— Боже ти мій, яке село!"

Але почуттів своїх не виявив ні звуком, ні рухом, бадьоро пройшов до трибуни, взявся за її закрайки, глянув у зал, смикнув головою догори, промовив урочисто, з піднесенням:

— Ми — діти зірок. Десять мільярдів років тому кожен атом наших тіл знаходився в центрі одної з зірок.

Сини степів були зовсім не такі сонні, як уявлялося асистентові. Прослухавши першу тезу його ізиступу, вони одразу ж вирішили її обговорити.

— Товаришу лектор! — гукнув з задніх рядів дебелий чорноголовий дядько.— А чого ж воно так, що я свою Гальку зву "ти ж моя зіронько!", а вона мене тільки "чорт проклятий!"?

За реготом, що здійнявся в залі, Кудипошлють не зумів ні дотепно відповісти, ні хоча б нагадати, що він не лектор, а вчений,

— Простір, у якому ми живемо, викривлений,— повідомив асистент і одразу ж почув, як хтось додав: "Як наш Охтиз Кривобокий". Сміху цього разу було менше, так що можна було розвивати думку щодо викривленого простору далі.

— Простір або ж випуклий, або ж опуклий, або вигнутий, або ввігнутий. Це залежить від того, хто і як на нього дивиться. Наприклад, всі бачили на картах острів Гренландію. Але Гренландія зовсім не така пласко-величезна, як зображається географами. Насправді вона випукла, а на картах — розплескана. Подібне явище спостерігаємо в вашому степу, порізаному ярами. Тільки тут сферична поверхня ввігнута. Взагалі сферична поверхня має позитивну кривизну.

Тут у перших рядах підхопився колгоспний агроном, ще молодий, видати, недавно з сільгоспінституту, в модному костюмі, з галстуком.

— Яри з'їдають степ, а для вас вони позитивні! — з викликом гукнув він до асистента.

— Зате сідлоподібна поверхня має кривизну негативну,— мовби не чуючи агронома, вів далі Кудипошлють, для якого найголовніше було добратися до турбулентності.— Тепер уявіть собі зіткнення таких кривизн, а також уявіть поведінку тих речовин, які можуть знаходитися між ними. Досі вчені розглядали речовини в газоподібному стані, я ж маю намір зосередитися на воді. Вода, коли вона швидко витікає і коли зустрічає на своєму шляху перепони, утворює вири, вихори, вони взаємодіють між собою, і це явище ми називаємо турбулентністю.

Турбулентність найлегше уявити, розмішуючи в чашечці каву з цукром. її можна описати з допомогою ієрархії вихорів. Один англійський учений склав навіть вірш про турбулентність:

У великих вихорах — маленькі вихори, Швидкістю великих вихорів зрощені, А в маленьких — ще менші вихори І, нарешті, до в'язкості здрібнені...

В'язкість виникає при терті вихорів...

Але тут дисципліновано, як її вчили в школі, піднесла руку худенька дівчинка з білявими кісками, яка сиділа поперед отого капосного агронома, і асистентові нічого не лишалося іншого, як урвати свою доповідь на такому важливому пункті і спитати дівчинку, чого вона хоче.

— Я хочу задати запитання,— сказало дівчисько таким дзвінким голосом, що Кудипошлють мимоволі насторожився. Не вірив він таким дзвінким голосам. Але відступати було нікуди.

— Будь ласка,— сказав він.

— Чи не могли б ви нам сказати: Тарас Григорович Шевченко писав вірші про цю... турбулентність?

— Шевченко?.. Про турбу..? — розгублено промимрив Кудипошлють.— Але ж, звичайно, не писав... бо тоді... бо турбулентність ще не була відома... І взагалі — до чого тут Шевченко?

— Бо те, що ви читаєте, то ніякі не вірші! — сказало з притиском дівчисько.

— А коли не вірші, то нащо й слухати! — загукали з задніх рядів.

— І Шевченко йому, бач, не такий!

— Торбулентність вигадав!

— Давно вже про торби забули!

— Товариші! — зацокав олівчиком по скляному графину товариш Зновобрать.— Прошу вспокоїтись, дорогі товариші! Давайте подякуємо нашому дорогому гостеві за лекцію, а для вашого остаточного вспокоєння повідомляю про рішення нашого народного контролю. Народний контроль після прибуття до нас товариша вченого придивився до екс-гуматорів і виявив, що вони облудно грали на забобонності деякої частини трудящих. Перетру жували кісточки наших небіжчиків і пускали нездорові чутки в маси. Яке ж рішення? Вигнати втришияки цих присланих і все зробити самим. Правильно?

— Правильно!

— Давно б так! — дружно підтримали товариша Зновобрать присутні.

Кудипошлють ще стояв на трибуні, хоч і розумів, що говорити нічого і ні про що. Товариш Зновобрать підійшов, обійняв його за плечі, по-батьківськи делікатно попровадив од трибуни.

— Кажеться-говориться, коли б не ви, то ми б і досі, може... Велике діло — наштовхнути на думку, а вже там як піде, як піде, то ніяка сила... Завтра ми вас головиною "Волгою" відвеземо прямо на "Ракету", подяку теж запишемо. Аякже! Наука в колгоспі — велика сила! А про оту торболентність, то ви даремно. Як сказано було: жити стало краще, жити стало веселіше. То які ж тут торби?

— Турбулентність! — обурено крикнув асистент.— Турбулентність!

— Та хай і по-вашому,— згодився Зновобрать,— а тільки, кажеться-говориться, навіщо воно нам?

СОННА ХВОРОБА

Відзначали ювілей класика. Редактор міської газети Супоненко затримав випуск номера, щоб дати на завтра матеріал і знімок з урочистого вечора. Кому свята, а кому — незаплановані клопоти, понаднормативні витрати і неприємності з усіх боків.

Загалом кажучи, Супоненко визнавав тільки економіку і науково-технічний прогрес, але йому з делікатною наполегливістю нагадали, щоб не забував і про духовність. Навіть більше: щоб пам'ятав постійно й завжди. Бо, як казав ще філософ Сковорода,— плоть нічтоже, но дух животворить.

Плоть нічтоже... Скажуть же таке!

Супоненко був схожий на свого покійного діда, а його дід на війні служив у кавалерії. А кавалерія — який там дух, коли тіло до тіла, чоловік до коня, і простір долається тільки солоною силою м'язів, і плоть панує і царствує! Третій Український. Степи, ріки, гори... "Там, где пехота не пройдет и бронепоезд не промчится, угрюмый танк не проползет..." Пісня про авіацію, а кавалеристи до сто су вали її до себе і співали не "там пролетит стальная птица", а "там кавалерия — как птица!".

Та коли те було і чи воно й було коли-небудь! Скажи — не повірять, а то ще й засміють. Мовляв, яка кавалерія, що за пережитки! А поза всім: що ти — кавалерії і кому яке діло до твого діда! Хай у тебе дідом хоч сам Александр Македонський, а ти відповідай за себе.

Супоненко сидів у своєму незатишному кабінеті і думав про те, який він, власне, засмиканий і замучений газетною роботою, а життя вимагає, жене тебе з більшою й більшою силою вперед, та хоч би ж тільки вперед,

а то шарпають ще й назад, давай їм історію, згадуй і нагадуй, відзначай ювілеї міст, подій, класиків, і всього стає дедалі більше й більше, урочистих вечорів вже просто занадто багато, на вечори хто ходить, а хто ні, газеті ж про все пиши, давай, та й не просто пиши, а щоразу в номер, негайно і неодмінно узгоджуй кожного класика з сучасністю. А як ти його узгодиш? Колгоспу імені Квітки-Основ'яненка ніде немає, і заводів іменем Салтикова-Щедріна не називають. Хоч яку-небудь браковробську фабричку можна б і назвати, до речі. "Подам заяву! — думав Супоненко.— Оцей номер ще випущу — і заяву! Я вже попрацював, треба давати дорогу молодим. Он скільки тепер приходить з факультетів журналістики..."

Молодь тепер освічена — це так. Колись Супоненкові доводилося переписувати за своїх працівників навіть п'яти-рядкові інформації — ото кадри були! Тепер напишуть тобі що хочеш, обпишуть і тебе самого з голови до ніг, та все це з такими стилістичними вибриками — хоч гопки скач од захватів! Обписати — обпишуть, а от як робити газету — ніхто, крім нього, Супоненка!

Проста, здавалося б, річ: як узгодити класиків з сучасністю? Але ось скликав він своїх вчених-перевчених, молодих-перемолодих, спитав, поставив завдання — і що ж? Проекти і прожекти якнайхимерніші і найграндіозніші, а газеті потрібне що? Газеті потрібна простота й дохідливість, бо газета промовляє до тисяч умів і сердець.

— Стоп! — сказав Супоненко своїм молодим та жвавим.— Так ми далеко не заїдемо! Все це дуже й дуже, а тільки робити треба не так. А як ми зробимо? Дамо знімок президії ювілейного вечора, а над президією — портрет класика. От і зв'язок з сучасністю!

Йому нагадали, що так роблять усі.

— А ви хотіли, не як усі? — навіть не здивувався Супоненко.— Ну, тоді то вже буде не газета, а щось інше. Ми ж з вами робимо газету. Чи, може, я помиляюся?

Ніхто не сказав йому, що він помиляється, але в очах у молодих горіло щось таке, що спопелило б не тільки його, Супоненка, і не тільки його газету, а й усі газети світу.

От і подавай заяву!

Він сидів і нетерпляче ждав знімка з ювілейного вечора. Вечір ще тривав, ще змагалися оратори в провінційному красномовстві, примушуючи класика перевертатися десь у своїй труні, ще куняла публіка в залі, гадаючи, буде концерт чи не буде і чи співатиме в ньому гастрольний баритон, а десь у редакційних надрах вже чаклував при відьомському червоному світлі фотожурналіст, як він себе називав, Борис Борисович Легенький, проявляв щойно зроблені знімки, видобував їх, ніби немовлят з першої купелі, з цинкової ванночки, ніс до свого редактора.

Супоненко міг би звіряти годинника по Борису Борисовичу. Ось той виходить з фотолабораторії, ось підіймається чавунними сходами (редакція містилася в двоповерховому старовинному особняку), ось простує коридором, обережно штовхає плечем двері приймальні, накосяка прослизає до редакторових дверей, ледь чутно шурхотить об них тим самим плечем, яким буцав у двері приймальні.

— Борис Борисович? — питає спокійно Супоненко.

— А ви думали — Майя Плісецька? — майже протанцьовує до редакторського столу Борис Борисович, тримаючи за самі кінчики ще мокрі знімки.

— Зробили? — питає Супоненко.

— Як я не зроблю, то хто ж їх зробить, товаришу редактор?

— Покладіть мені на стіл.

— Але ж вони капають, товаришу редактор!

— В мене тут скло.

— Але ж вони ще капають, товаришу редактор!

Поки триває цей їхній одвічний діалог, до кабінету сержантським кроком входить висока похмура жінка в невиразному одязі (щось синьо-чорне), майже відтручує по путі Бориса Борисовича, ляпає на стіл перед редактором великий чорний конверт і подає товсту бухгалтерську книгу.

— Розпишіться!

Супоненко розписується, суне до себе конверт, жінка сержантським кроком витупує з кабінету, і тільки тоді Борис Борисович скидає з себе заціпеніння і майже кричить:

— Товаришу редактор, я ж вас просив не пускати при мені цієї кошмарної женщини!

Супоненко, не відповідаючи, дістає з чорного конверта знімки, розглядає їх, тоді показує так, щоб міг побачити Борис Борисович.

— Ви оце бачите?

Борис Борисович вдає, ніби обурено відвертається, а сам краєчком ока зиркає на знімки.

—* Ви хочете, щоб я дивився на оту халтуру!

— Не халтура, а фотохроніка радіо-телеграфного агентства. У нас з агентством угода. І вони її виконують. Бачите: знімки з сьогоднішнього вечора. І, між іншим, сухі А ваші — ще мокрі. Як це пояснити?

— Пояснити? Товаришу редактор, ви мені вірите, що мене ще ніколи ніхто не міг випередити?

— Але ж їхні знімки вже сухі, а ваші капають.

— А я знаю? Може, вони прислали вам президію з якогось вечора, що був десять років тому?

— Не морочте мені голову. Половина тієї президії вже вимерла. Чи ви не знаєте, що комсомольці в президіях не сидять?

— Комсомольці не сидять, але я теж не сиджу. Я працюю як проклятий, я метаюсь, як змій, як лермонтовський демон.

— Ви метаєтесь, а знімки капають. А ось ці — вже давно сухі.

— В агентстві — техніка. Я вам скільки казав про фотолабораторію. У нас не лабораторія, а колишня жіноча вбиральня. Ви думаєте, я там можу спокійно працювати?

— Гаразд, переобладнаємо вам під фотолабораторію чоловічу вбиральню.

— А техніка?

— За техніку я не відповідаю. Не можу я відповідати за все на світі! Ви знаєте, яка перша заповідь кавалериста?

— Кав?.. Товаришу редактор, я — нестройовий.

— Я теж нестройовий. Це мій покійний дід — у кавалерії. Між іншим, генерал. Але це не має значення.

— Генерал не має значення? Товаришу редактор, що ви таке кажете?

— Я мав на увазі нашу газетну роботу. Тут хоч ти внук самого маршала Жукова — не поможе...

— Маршала Жукова? Товаришу редактор!

— Ну гаразд. Давайте ваші знімки. Вони вже, сподіваюся, протряхли?

Борис Борисович вже й без припросин виклав на сіті перед редактором знімки в шести чи семи ракурсах, щоб показати свою перевагу над фотографом радіо-телеграф-ного агентства, який довбав, мов дятел, в одну точку.

— Хіба в нього президія? От у мене президія, так це, я вам скажу, президія! У нього вона вся дерев'яна, а моя живе і розвивається!

Око Супоненка успадкувало кавалерійську меткість. Він лиш сковзнув по знімках поглядом, креснув по них, мов гострою шаблею, відкинувся в кріслі, покивав над плечем пальчиком, підкликаючи Легенького, промовив не без зловісно с ті в голосі:

— Там дерев'яна, а тут розвивається... Так, так... А це що таке?

Борис Борисович, підсунувшись ближче до редактора, тільки вдав, ніби він пильно розглядає знімки! Не мав він що робити!

— Я вас не зовсім розумію, товаришу редактор.

— А я питаю вас: що це таке?

— Ви, мабуть, хочете пожартувати? Так я вам скажу: це знімки з урочистого вечора, які зробив я, фотожурналіст Легенький, і щоб я так жив, коли хтось зробив краще і швидше!

— А оце?

— Хіба ви не бачите?

— Я-то бачу. А от ви мені скажіть: що на знімку фотохроніки? Президія?

— Ну, хай буде президія.

— Та сама, що й у вас?

— Товаришу редактор, ви подивіться, яка президія в мене і яка в цього качконоса!

— Я дивлюся. А тепер подивіться ви. Скільки членів президії в першому ряду на вашому знімку?

— Скільки — де?

— Я ж сказав: у першому ряду. Давайте вголос, щоб я теж чув.

— Коли вам так хочеться... Один... два... шість... одинадцять... тринадцять...

— Тринадцять?

— Чи я їх туди всаджував? Тринадцять, то хай стільки й буде.

— А тепер погляньте на знімок фотохроніки. Скільки тут у першім ряду?

— Ви вважаєте, що в мене не така президія?

— Я нічого не вважаю. Скільки тут у першім ряду?

— Скільки? А я знаю? Скільки треба, стільки і є.

— Порахуйте, порахуйте. Можна й на пальцях.

— Ви думаєте — я вимагатиму у вас комп'ютера? Тут ні техніки, ні пальців. Раз, два, шість, вісім... дванадцять...

Що? Не тринадцять, а дванадцять? Що це таке, товаришу редактор?

— От я й питаю вас: що це таке?

— Дванадцять, а в мене тринадцять? Це вже не агентство, а таки агентура! Рука ЦРУ проти мене! Це...

Редактор скривився, як від оскоми.

— У мене горить номер, а ви тут Юліанів Семено-вих розводите. Можете ви мені пояснити, як це могло статися?

— Пояснити? Товаришу редактор! Я фотографую, а не пояснюю. Коли б я став усе пояснювати, ви думаєте, я зробив би хоч один знімок за все своє життя? Я кладу вам на стіл свою продукцію, а вже ви дивіться і рішайте... Чи я там знаю, хто й де сидить у тій президії і скільки там було апостолів — дванадцять чи тринадцять? Як ви думаєте — скільки я пережив редакторів? Ви будете сміятися й плакати, як я вам скажу! Ваш попередник, той, що захворів отією сонною — чи я там знаю? —

хворобою,— йому, було, принесеш не такий знімок, то він плаче і скаржиться, плаче і нарікає. Це ще до того, як він захворів сонною хворобою.

— Ви хотіли, щоб і я заплакав? — похмуро зиркнув на фотографа Супоненко.— Так до вашого відома: кавалеристи не плачуть. І внуки їхні теж не плачуть. А тепер пояснюйте: де взяли тринадцятого члена президії?

— Чи я його десь брав? Може, в мене всі ще сиділи, а в того дятла один пішов на трибуну.

— На трибуні оратор є і у вас, і на знімку фотохроніки. А в президії — у вас тринадцять, а в них — дванадцять. Шукайте тринадцятого!

— Мені ще його шукати? Та он він сидить між культурою і профспілками! — трагічним голосом вигукнув Борис Борисович.

Супоненко глянув: око фотографа виявилося точнішим, ніж його кавалерійське око. Справді, між начальником управління культури і профспілковим керівником на знімку Бориса Борисовича маячіла невиразна пляма просторого обличчя без виразу, зате з упертістю, яку називають тупою.

— Хто це? — спитав Супоненко.

— Ви ще питаєте — хто? — вдарився об поли Борис Борисович.— А тоді ви спитаєте, де він узявся на моєму знімку?

— І спитаю. А що?

— Так я вам скажу, поки ви ще не спитали! Ваш попередник, отой, що захворів сонною хворобою, він теж питав і плакав...

— Я ж вам казав, що я не плачу. А питати — питаю.

— Ви питаєте, а я відповідаю. Ви хочете знати, хто це такий? А хіба ви не знаєте? Ви й досі не впізнали що це Член делегації?

— Член делегації?

— Не я ж там сів у президії!

— А як він там опинився?

— Ви не знаєте, як він там опинився? І ви не розумієте, чому він є на моєму знімку і чому його немає в отого довбоноса? А хіба я вам не казав, що в нього президія дерев'яна? Вона собі сиділа й сиділа, а він клацав. А тоді побіг в агентство. А я крутився й ждав, поки президія ОЖИЕЄ. То й що? Вона таки ожила! Член делегації не потовпився в перший ряд, довелося йому вгніздитися в другому, а хіба цей чоловік там усидить? Він як упав на свій стілець, так і пішов на таран першого ряду. Хить-хить, човг-човг, знайшов щілину між культурою й профспілками, всунув туди одну ніжку стільця, тоді другу, ворухнув плечем, тоді корпусом (а ви ж знаєте, який корпус у Члена делегації!) і вперед-вперед, до самого столу, лікті на стіл, плечі в розворот, морду надув — і вже є! Профспілки звикли до масовості, для них зайвий чоловік поряд — нормально! А культурі дай свободу, від утисків вона страждає і задихається. Поки культура сиділа з профспілкою, був простір і воля, а всунувся Член делегації — скандал! Вже культурі до столу тільки боком, вже вона обливається потом, вже вона забула і про класика, і про ювілей, а думає собі: "Що це тут робиться?" А ваш фотокореспондент усе це має терпіти і переживати! А ви питаєте! Ваш попередник, отой, що захворів сонною хворобою...

— Знаю, знаю... Плакав од ваших знімків... Ну, ми не станемо... І ніхто не стане... Зробимо так: в номер дамо знімок фотохроніки...

— Товаришу ред!..

— Це ще не все. Давайте домовимося так: цього чоловіка, поїси я тут редактор, щоб на ваших знімках не було.

— Члена делегації?

— Саме його. Поки на мене ця ваша... сонна хвороба... поки ще не напала, то щоб я його не бачив.

— Ви як хочете,— зітхнув Легенький,— а я вам скажу: заїсть!

— Сонна хвороба?

— Ні, Член делегації. Ви ще не знаєте цього чоловіка. Коли хочете, то й ваш попередник захворів на сонну хворобу через цього Члена делегації... А ви думали — його вкусила африканська муха цеце? Як вона його могла вкусити, коли він ніколи не був у Африці, а сидів, як оце ви, і день і ніч читав газетні шпальти! Ну, Член делегації і ді-став-таки його. Десь там не згадали в інформації, забули, чи я там знаю? Член делегації написав на редактора одразу в шість інстанцій, тоді ще в шість, тоді ще... Кажуть: дуже любить число шість.. Шість разів женився, на шести керівних посадах був... Ніде не втримався, зате був... А тоді треба було когось послати в якусь там делегацію, послали його — і вже тепер все! В усі делегації пробивається штиками! В усі президії — з заплющеними очима. Просто з постелі, ще сонний — і тільки в перший ряд! Бульдозер! Атомний криголам! Катаклізм! Все змітає на своїй путі!

— Мене не змете. У мене ж дід був генералом кавалерії.

— Генерал кавалерії? Товаришу редактор! Що таке якийсь маленький генерал давко відмерлої кавалерії поряд з живісіньким Членом делегації?

— Ви ж самі щойно казали, яка то височина — генерали.

— Я — казав? Ну так, я казав. Але то ж про генералів, коли ми ще не говорили про Члена делегації. А це ж страшний чоловік! Він вам цілу армію розжене! Шостий американський флот — чули? Самих авіаносців три штуки. Так-от: якщо цей флот спробує зачепити Члена делегації, він потопить і шостий американський флот!

— Ви ж казали, що він обожнює число шість?

— Тому й потопить! І вас потопить, коли ви не дасте знімка з ним у президії.

— Не дам і не потопить! Все, Борисе Борисовичу. Пробачте, але в мене — номер...

Легенький зітхнув, знизав плечима, тихенько позадкував до дверей, Супоненко затримав його.

— Ви забули свій знімок.

— Я його ке забув, товаришу редактор, я залишив.

— Навіщо?

— Я хочу дати вам шанс.

— Дякую, але я вже вирішив. Даю в цинкографію знімок фотохроніки!

Легенький ще з тяжчим зітханням наблизився до редакторського столу, взяв свій знімок, тримаючи його двома пальцями за самий ріжечок, пішов до дверей, повільно відхилив їх, ще повільніше причинив за собою, довго стояв по той бік, ждучи, що редактор спам'ятається і покличе його, але той не кликав.

Хоч і кортіло Супоненкові гукнути Легенького, взяти його знімок, покласти поряд зі знімком фотохроніки, ще подивитися самому, а тоді... загнати обидва в номер, надрукувати поряд — і якийсь дошкульний, знущальний підпис. Хай люди посміються над такими похмурими пролазами, як їхній саморобний Член делегації. Але ж його газета — не журнал "Перець". На жаль, не "Перець".

В двері просунулася голова Легенького.

— Товаришу редактор, таки не дасте? #

— Не дам!

— Заїсть вас Член делегації!

— Не заїсть!

— Ой, заїсть! І до сонної хвороби, як вашого попередника...

— І сонної хвороби не буде! Кавалеристи не сплять! І їхні онуки теж, Борисе Борисовичу!

Легенький прибрав голову.

* * *

На своє виправдання автор хотів би пояснити, що Член делегації — це не посада, не звання, не відзнака, а тільки ситуаційне породження нашого бурхливого, висококому-нікабельного життя. Сьогодні ви не знайдете, мабуть, жодного міста в нашій країні, де не було б отаких ситуаційних породжень. (Та, власне, й усі ми не що інше як своєрідні ситуаційні породження). Прийнято вважати, ніби життя нам псують тільки люди з посадами. Але це непорозуміння. Посада так чи інакше

накладає на людину відповідальність. А яка відповідальність у Члена делегації? Зате захланності в ньому — моря й океани! Спробуйте перейти дорогу отому мішкові з піском, що не потрапив до об'єктива фотохроніки, не посадовити його в перший ряд президії, не включити до складу чергової делегації — і він вам не просто зіпсує, а скалічить життя, нашле на вас невроз, склероз, сонну хворобу, сап, чуму і ще казна-що!

Постійність у любові — прекрасно. Але постійний Член делегації — що це й навіщо?

ФРАКІЙСЬКИЙ НОРОВ

Любомиру Левчеву

Я йшов за Недою і навіть крізь плаття вгадував, яка молода в неї спина. Коли вже помітив спину, то неминуче помітиш і ноги — міцні, гарні, як у всіх балканських жінок. Але на тих ногах були модні лаковані босоніжки, і ось це й стало причиною моєї стурбованості. Власне, й не самі босоніжки, а їхні підбори. Вони були такі височезні й тонюсінькі, що я просто не міг собі уявити, як Неда впорається з педальками червоної "Лади", на якій ми мали проїхати кілька сот кілометрів од Варни до Пловдіва. Заплутається й зашпортається вона цими ходулями, натисне не на ту педаль в критичній ситуації — і піде перевертом маленька машинка на прибережних серпантинах між Варною і Не-себром.

Але не міг же я сказати молодій жінці, що боюся, не вірю в її водійський хист, застерегти, попросити, щоб змінила своє взуття! А Неда і в гадці не мала про мої побоювання, вигинаючись молодою спиною, упевнено підійшла до "Лади", відчинила свої дверцята, показала мені на протилежні.

— Прошу.

— Я влаштуюся на задньому сидінні,— похопився я,— з моїми довгими ногами так буде краще.

— Прошу,— знизала вона плечима.

Неда була дружиною поета Любомира Костадинова. Здається, теж поетеса, бо Любомир, знайомлячи мене з дружиною, сказав: "На жаль, обрала нашу клопітливу професію". Я не став перепитувати. Бо що ж тут дивного: дружина поета — теж поетеса? Але мене вразило обличчя Неди. Зовсім не схожа на болгарку. Білява, сіроока, якесь мовби ренесансове тонке лице з картин італійських майстрів. Та знов же: не станеш доскіпуватися, чи болгарка, а коли так, то чом не схожа на болгарок. Любомир, мабуть, помітив моє збентеження (від його розумних очей ніщо не могло приховатися), спокійно усміхнувся і пояснив:

— Неда — фракійка. Ми, болгари, всі якоюсь мірою фракійці, але Неда — стопроцентна. Правда ж, Недо?

— Я ніяк не діждуся, коли ти називатимеш мене циганкою,— сказала вона.

— Тоді нам довелося б надто довго мандрувати в пошуках прабатьківщини,— роздумливо мовив Любомир.— А так маємо свою землю, і тисячолітня кров наша в ній, моя темна, твоя світла, але ж однаково — наша, фракійська.

Він міг таке говорити. Мав цілковите право. Коли писав свої поезії, то писав так: "Болгарські ріки. Вони починаються лише в Болгарії, не течуть нізвідки, заповнюють Біле море 1 і Чорне море, море тайнощів загадкових, море крові, море сліз і незмірний океан надій".

Не можна сказати, що ми надто часто зустрічалися з Любомиром. Сучасне життя не дуже сприяє цьому. Але, зустрічаючись, ми з ним намагалися не розтрачувати ча£ даремно, а щоразу несподівано для

самих себе пробували обговорювати проблеми, м'яко кажучи, нетрадиційні. Чи п'ють тварини гаряче й холодне? Звірі п'ють теплу воду тільки тоді, коли поранені. Птахи виводять пташенят біля теплих вод. На Камчатці є птахи, що п'ють тільки в ополонках, а на Кавказі є пташка, що хлюпочеться в гірських джерелах. Або: як могло статися, що турки-османи завоювали колись пів-Азії і пів-Європи? Чи тут були причини тільки економічні, чи й моральні? Адже траплялися й серед європейців такі, хто говорив не про фізичний і духовний геноцид османців на Балканах, а про якусь привабливість турецького способу життя, турецької віри і турецьких законів. Ульріх фон Гуттен і Ганс Розенплют напередодні Реформації в Німеччині, Іван Пересвєтов у Росії Івана Грозного, великий італійський мрійник Томмазо Кампанелла захоплювалися турецькою "правдою" і навіть закликали наслідувати османам у державному ладу. У Любомира теж була своя досить оригінальна теорія. На противагу усталеній думці про османських завойовників лише як про немитих кочівників, він вважав, що турки несли з собою небачену розкіш і комфорт, а це завжди приваблює, надто ж нестійкі серця.

Тому я не дуже здивувався, коли Любомир написав мені, що він організовує у Варні, на Золотих Пісках, болгаро-скандінавський симпозіум і запрошує мене взяти участь у дискусії на тему: "Київська княгиня Ольга: з варязького чи з болгарського роду?"

Любомир писав також, що він домовився з болгарським Літфондом, щоб з Варни я поїхав до Пловдіва і попрацював там у будинку Ламартіна, але й без цього мені було цікаво побувати на такому несподіваному вченому зібранні, бо ж справді: що спільне між Болгарією і Скандінавією?

1 Так болгари звуть Егейське море.

Симпозіум вражав розмахом.. Професори й доценти з Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії, назіть з Ісландії. Чоловіки й жінки. Всі молоді, вродливі, прості в поводженні, без професорської пихи і фахової обмеженості. Теми доповідей: "Життя й діяльність Софронія Врачанського", "Аорист в середньовічних болгарських текстах",

"Гуманістичні погляди Паїсія Хіландарського", "Де похований хан Аспарух", "Поезія Георгія Джагарова".

Були там учені, які написали цілі книжки про історію й культуру Болгарії, були перекладачі поезії й прози, був поштовий службовець з Хельсінкі, який кілька років тому прочитав у журналі "Обзор" англійський переклад поеми Михайла Берберова "Фракійські гробниці" і так зачарувався Болгарією, що вивчив її мову і вже переклав на фінську три книжки болгарських поетів.

Любомир Костадинов виступив перед учасниками з думками про долю поезії в світі.

Він сидів за маленьким столиком, посьорбував міцну болгарську каву, курив міцні болгарські сигарети "Тракія", присутні теж пили каву, посьорбували "Плиску" з низеньких келишків, курили, ходили по залу, переговорювалися, перепитували Любо мира, сперечалися з ним,— жодних ознак академічної занудливості, чванливості й нудьги.

Любомир казав:

— Лунають голоси, що поезія вмирає. Хіба тільки про поезію? Ще частіше говорять про те, що й бог уже давно мертвий. Різниця тільки в тім, що бсг вмирає назавжди, а поезія володіє здатністю воскресати, відроджуватися і жити ще буйніше. Убивають поезію тільки поети, погані поети, ясна річ. Убивають її також перекладачі. Поганий переклад — це смерть твору, а то й цілої літератури. Тому перекладачів треба плекати, як болгарські виноградні лози. Плекати і любити. А тоді вони полюблять Болгарію. Що таке література — це тільки любов чи й ненависть? Давайте згадаємо, скільки зусиль витрачено світовою літературою для створення образу ворога. Ворога — людини, ворога — народу, ворога — раси, ворога — соціальної системи. Література ненависті неминуче скочується до наклепництва. Це найстрашніше. Бо наклепи завжди гучні, а спростування тихі й несміливі, їх ніхто не чує і не хоче слухати. Може,

так влаштоване людське вухо? Я міг би багато розповісти вам про болгароненависництво у світі. Болгароненавис-НИЦТБО візантійське, коли імператори упродовж століть вели протії беззбройних балканських пастухів залізні когорти. Болтароненависництво католицьке — проти нашого православ'я і проти богомилів, цих перших носіїв вільної народної думки про світобудозу і про виміри добра і зла в світі. Османське болгароненависництво лежало рабським ярмом на шиї нашого народу п'ятсот років! А яке болгароненависництво сьогодні? Всі ви чули про так звану справу Антонова, ганебно сфабриковану італійським правосуддям. Коріння болгароненависництва проростає вже й не за моря, а за океани! Я міг би укласти цілу антологію болгароненависництва. А хіба ми платили світові тим самим? В Стамбулі є вулиця імператора Василія, прозваного болгаробойцем за те, що він осліпив тисячі взятих у полон болгар. У нас був цар Калоян, який розгромив візантійців. Але в Софії не було вулиці Калояка. То що ж перемагає в світі — ненависть чи любов?

Судячи з того, яка незвичайна жінка стала дружиною Любомира, перемагала все ж таки любов.

— Не да довезе тебе до Пловдіва,— знайомлячи мене з дружиною, сказав Любомир,— на неї можеш покластися. Вона водій досвідчений. Може, навіть ідеальний.

Я подумав, що таку жінку не гріх похвалити і навіть перехвалити. Ми обійнялися з Любомиром, я сказав йому:

— Звірі поїдають одне одного, коли голодні, а люди — тільки тоді, коли ситі. Тому будьмо голодними і щасливими.

Він засміявся:

— Можеш заспокоїтися: Не да до самого Пловдіва не зупинить машини навіть для того, щоб випити чашечку кави. Так що голод тобі гарантую.

— Ви справді така жорстока, як ото сказав Любомир? — всідаючись у машину, поспитав я Неду.

— Він говорить як поет.

— Хіба ви не поетеса?

— Хто вам сказав, що я поетеса? Я пишу історичні ромаци.

— Історичні?..— Це мене приголомшило не менше, ніж її височезні підбори між педальками "Лади". Бо писання історичних романів — це найкаторжніша праця, яку я тільки можу собі уявити, а ще ж — непередбачувані наслідки, нерозуміння, обурення, підозри, навіть переслідування історичних романістів. Хіба це для такого прекрасного, ніжного створіння?

— Ви щось хотіли сказати? — повернула до мене голову Неда, ЗОЕСІМ не дбаючи про те, куди їде наша машина.

— Я... М-м... бачте, я сам водій... і подумав про... ваші босоніжки...

— Босоніжки?

Машина норовила вирватися з вузького асфальтового жолоба і полетіти до чорта в зуби. Які вже тут церемонії! Я випалив:

— З такими підборами — хіба поведеш машину? Неда ще раз зиркнула на мене, тоді все ж таки глянула

вперед, щоб встигнути викрутити кермо, інакше "Лада" неминуче врізалася б у кам'яну стіну, що виросла на черговому завороті шосе, кинула машину вперед ще з більшою швидкістю, засміялася:

— Я в таких босоніжках водила навіть бронемашину!

— Бронемашину?

— Не лякайтеся. Цілком мирний броньовик. Голубого кольору. Про війська ООН у Лівані чули? Ну, то от. Шведський капітан люб'язно надав мені можливість поводити оонівську бронемашину.

— Ви були в Лівані?

— А чом би мені не бути? Я закінчила східне відділення університету, знаю арабську. Працювала кореспондентом молодіжних газет. Спитайте, де я не була. Наприклад, Нікарагуа. Провінція Хінотега, чули? Три місяці. І в джунглях Кампучії, де ще ховаються недобиті полпотівці. Теж три місяці. Посилали ще одного поета — злякався. А я поїхала. Бо я пишу історичні романи про долю малого народу і повинна бачити, як живуть, борються, вмирають і перемагають малі народи. Скажете: видовище надто жорстоке для ніжної жіночої душі? А де сховаєш цю душу і чи треба ховати? Ніжні душі повинні боротися проти душ грубих і жорстоких, відстоювати себе, як відстоюють себе малі народи. Вам незнане це відчуття, а в мені воно від народження. Малі народи — це малі рибки, дані богом великим народам для харчу. Але той харч не слід вживати сирцем, бо він небезпечний для здоров'я, тому треба належно приготувати з приправами, які нищать гниль і порчу, приправи ж ті звуться: самоусвідомлення, самовизначення, розвиток. Все залежить од того, як це потрактувати. Хто і як на це дивиться. Тому що менший народ, то більші межі його вразливості. Ось ви їдете до Пловдіва і житимете в "Ламартіні". Купецький дім дев'ятнадцятого століття. Неповторна дерев'яна архітектура. Типово пловдівська. Розкішне місце. Внизу — новий Пловдів, угорі — славетний Альоша-визволитель. "Из камня его гимнастерка, из камня его сапоги". Це наш письменницький Будинок творчості. Що ми — не могли назвати його іменем великого болгарського письменника? Базова, Ботєва, Вапцарова, Смирненського... А ми назвали його іменем француза Ламартіна. Не дуже відомий поет, прямо скажемо. Але ось сто років тому Ламартін подорожував по

Близькому Сходу, повертався додому не морем, а сушею, в Пловдіві захворів і кілька днів прожив у цьому будинку. Повернувшись до Франції, в своїх дорожніх нотатках сказав кілька прихильних слів про Болгарію, і вже ми вдячні йому назавжди.

— Навряд чи почуття вдячності повинно залежати від величини народу,— зауважив я.

— Не повинно, однак залежить. Малий народ гостріше відчуває загрозу знищення, тому в ньому споконвіку живе могутня пам'ять і благородне вміння цінувати своїх кращих синів. Для всього світу Орфей — міфічний СПІВЄІІЬ, а Спар-так — теж майже міфічний бунтар, а ми пишаємося тим, що вони — фракійці, що ми від них, так само, як і від отих загадкових людей, що створили шість чи дев'ять тисяч років тому могутню культуру і винайшли першу в історії писемність, близьку до шумерської, яка прийшла згодом. Гірські й рівнинні села досі сперечаються за право називатися батьківщиною Спартака, на Нестосі ще й сьогодні вам покажуть дуби, які на тисячі літ застигли в тих позах, яких прибрали при звуках пісень Орфея. Найголовніше ж: ми успадкували їхній норов. Ми ніжні, як пісні Орфея, і непокірливі, як Спартак.

— В цьому я можу переконатися, дивлячись на вас,— спробував я зробити комплімент Неді.

Вона не відповіла, крутнула тумблер радіоприймача, і салон машини наповнили звуки вісімнадцятого століття. Не Бах і не Моцарт, але щось густе, як мед, і багряно-золоте, мов літній захід сонця. Де воші брали такі звуки?

А наша червоненька машина, здолавши круті серпантини надбережжя, поминувши Несебр і Слинчев Бряг, вибралася з гір на горбисту рівнину і забриніла, мов золотиста бджілка, в безмежному просторі, залитому сонцем, тихим спокоєм і загадковим мовчанням віків,

що прозирали з пологих могил обабіч шляху, з давезних трав, що горнулися до шосе, з усієї землі цієї, то щедро-зеленої там, де торкалася її людська рука, то спеченої і збурілої, мов віковічна неродюча глина, яка тільки нагадує про колишнє життя, а сама вже й не знати — має його в собі чи ні.

Ви помітили, які завжди порожні простори довкола, коли їдеш машиною? Чи навмисно так прокладаються шляхи, чи люди, які працюють у полях, несвідомо уникають наближатися до автомагістралей, чи то просто випадковість, але, незважаючи на пори року, на місцевість, на кліматичну зону, хоч де й коли б ви їхали,— завжди супроводжує вас оце дивне відчуття цілковитої неприсутності людської довкола, хоч водночас бачите ви зібраний урожай, доглянуті сади й виноградники, чепурні села, старовинні містечка. Але чому ж життя ніби завмерло повсюди, і його ознаки ви бачите хіба що в зустрічних машинах та бензоколонках, цих барвистих символах караванних шляхів двадцятого століття?

Мої дрімливі роздуми урвалися несподівано. Якась химерна споруда виросла над рівниною. Контурна постать юнака, що пускає в небо дикого птаха і теж стрімливо рветься догори, а внизу, понад самою землею, великі округлі літери значать незнане, але вільне самим своїм звучанням слово "Айтос".

— Айтос — фракійське слово,— обернулася до мене Неда.— Означає: сокіл. З цього міста мій Любомир. Він тут народився.

— Тепер я нарешті можу зрозуміти витоки його поетичного характеру,— сказав я не так, щоб полестити Неді, як для ствердження істини. Але Неда не належала до тих нетривких натур, яких легко підкупити лестощами.

— Його батьки приїхали до Айтоса з Руси,— пояснила вона.— Любомир тільки народився тут, насправді ж він — з Дунаю. Батьки його

були вчителі, а вчителів, ви ж знаєте, завжди переганяють з місця на місце.

— То, виходить, Любомир не фракієць?

— Як на це подивитися. Древня Фракія — це фактично вся болгарська земля від Дунаю і до Егейського моря. Один з найбільших фракійських скарбів, який демонструвався і в музеї Пушкіна в Москві, знайдений не тут, на півдні, на Пловдівській рівнині, яка вважається класичною фракійською землею, а саме на півночі, біля Дунаю, звідки походять батьки мого Любомира. То хто з нас більше фракієць: Любомир, який тільки народився в Айтосі, чи я, що походжу з Каркобата, який ми зараз-проїздимо, з міста, що називається фракійським словом, досі не розгаданим нашими вченими?

Я мовчав. Ясна річ, я міг би продемонструвати цій вродливій фракійці козацьку нестримність своїх предків, але не слід було забувати, що ти гість, що перед ланкою ти мужчина, а перед водієм — звичайний пасажир, якого ьезуть туди, куди хочуть і як хочуть.

Тому я сидів, мовчав і тільки вбирав поглядом диво безмежної Пловдівської рівнини, яка розпростерлася між мільйоннолітніми горами, мовби заперечуючи всі відомі закони природи. Сотні кілометрів рівнини серед кам'яних віковічних гір! Де ще на землі можна знайти таке диво? Можна було б вважати це дарунком небес, але яким же гірким для болгар виявився цей дарунок! Віки цілі йшли сюди завойовники, вторгалися через цю лагідну і щедру рівнину в саме серце Болгарії і всієї Європи. Яке може бути страшне нещастя через багатства!

Я гадав, що Неда захоче заїхати в Карнобат і показати мені місця свого дитинства, бо що ж може бути для людини дорожче! Перший крик, перше здивування, перша закоханість і зітхання, захват і розчарування.

Але ніжна Неда виявила несподівану твердість і, не піддаючись сподіваним розчуленням, промчала повз місто, навіть не глянувши на нього. Це подивувало і засмутило мене, і я спробував пояснити таку Недину поведінку загадковістю фракійського слова:

— Карнобат — незбагненне, як жінка.

— Це тільки для чоловіків! — недбало кинула Неда.— Ми, жінки, досить добре знаємо себе.

Я переконався в цьому в Стара-Загорі, де Неда нарешті зупинила свого червоного механічного мустанга біля кафе під крислатими платанами і заявила, що тут ми зможемо вигоїти такої кави, якої не вип'ємо ніде більше.

Кава в Болгарії має таку дивну властивість, що в жодному місці вона ніколи не повторюється і ти починаєш думати, ніби на світі с не один напій під такою назвою, а десять, сто, тисяча! В Стара-Загорі, здається, слід було очікувати тисяча першої, коли дотримуватися пропонованої мною класифікації, та виявилося, що тут пахне не тільки кавою. В кав'ярні панували зелені сутінки від густих платанів за її вікнами, кондиціоноване повітря після розпечених сонцем просторів оповивало тебе блаженством, вигідні стілізчики мовби припрошували до низеньких круглих СТОЛИКІВ, З ПрИХОЕЗНИХ репродукторів линула притишена музика, якісь протяжливі, сумні мелодії — ніби відгомін страшної й кривавої історії цієї землі. Відвідувачів у кав'ярні було зовсім небагато, ми могли вибирати будь-який столик, але Неда стала біля дверей, гордо скинула головою, показала мені пальцем, стримуючи й притримуючи біля себе, і стала ждати. Чого, звідки?

Я ще не встиг послати в простір ці запитання, як довкола зродився рух, спершу невидимий, а тільки відчутний, тоді вже цілком явний, зматеріалізований і, сказати б, сперсоні-фікований, бо нас оточили, з нами віталися, нас запрошували і припрохували.

— Прошу прийняти нашого дорогого гостя,— сказала Неда, відрекомендовуючи мене, але я виразно бачив, що головна дійова особа тут вона, що отой загадковий, майже містичний рух викликаний саме її появою, що її тут знають, цінують, поважають, люблять, а то й більше. Хоча: що може бути вище любові?

Так воно й було насправді.

Бо коли ми сіли за столик і нас стали питати й перепитувати, що ми вип'ємо, що з'їмо (питали для пристойності гостя), і коли той потік люб'язності й доброзичливості нарешті змілів, Неда, нервово граючи ніздрями свого ботті-челлівського носика, недбало зронила:

— А Герчо? Де це й досі ховається цей боягуз Герчо? І тоді приплив до нас Герчо. Два метри заввишки і два

метри завширшки. Білий рипливий од крохмалю халат. Біла метрова тіара на чорних кучерях! Візантійські великомученицькі очі й дитячий безсилий усміх на устах.

— Недо, майчице! 1

— Герчо, тобі ж не шістнадцять!

— Але ж, Недо, я знов бачу тебе!

— Бачиш? А ти зможеш нас нагодувати?

— Недо! Як тобі не соромно таке казати?

— Чому ж соромно? Поглянь на себе, а тоді на мене й нашого гостя. Що ти можеш сказати?

— Що я можу сказати! Недо!

— Сядь біля нас, Герчо. Ти ж знаєш: я давно не була тут. Герчо довго й тяжко вмощувався на замалому для нього

стільчику, відсапувався, зітхав.

— Ти не була, але я знаю про тебе все. Чому ти не бережешся, Недо?

— Бо люблю небезпеки! Не всі ж закисають, як ти!

— Я? Закисаю? Недо, май совість! Я стою коло плити, де температура триста градусів!

— Не вигадуй. Триста градусів — це температура плавлення олова і свинцю, а ти печеш баклаву, де тільки тісто, горіхи й мед. Які там триста градусів?

Нам принесли каву, соки, мінеральну воду.

— Баклаву я принесу сам,— підхопився Герчо,— я готував її цілу ніч, мабуть, передчуваючи твій приїзд, Недо.

— Ти не розгубив своєї чутливості? — блиснула на нього очима Неда.

— Щодо тебе — не втрачу ніколи! Адже ти — моє перше кохання.

— Але не навпаки!

— Хто ж не знає, що ти завжди хотіла бути незалежною.

1 Матінко (болг.).

— А ти хотів, щоб я стала кондитером? Тільки тому, що твої предки до дванадцятого коліна готували ласощі для візантійців і турків?

— Не до! Моє прізвище — Крумов 1.

— Яке це має значення?

— А хіба ти не хочеш іноді з'їсти щось солоденьке?

— Іноді — так. Але ж не для того, щоб стати такою, як бочка.

— Натякаєш на мене? Я товстий тому, що добрий.

— А я — зла?

— Ти ще добріша за мене, за всіх,— зітхнув Герчо, тремтячою рукою стираючи рясний піт з обличая. Йому не помагав і кондиціонер. Я глянув на Неду: невже їй не жалко цього добродушного велетня? Але моє втручання виявилося запізнілим, бо пролунав Недин голос якийсь зовсім інший, без насміщкуватості, пронизаний добротою і ласкою:

— Герчо, хлопчику, я завжди думаю про тебе. Хоч куди мене заносить, я думаю собі: а як там Герчо з Карнобата? Навіть за океаном, у Нікарагуа...

— Хінотега,— простогнав Герчо,— ти знай слала кореспонденції з тих страшних джунглів, а я вмирав од самої думки про те, що ти там. Для мене це слово й досі найстрашніше. Хінотега, майчице!

— Зате я привезла тобі подарунок,— допиваючи каву, потріпотіла пальчиками Неда.— Цілу скриньку найкращих гаванських сигар! Викурюй по одній сигарі щотижня — і тобі вистачить на цілий рік. Цілий рік ти мене пам'ятатимеш.

— Який рік? Все життя!

— Але перш ніж запалити сигару,— з навмисною поважністю наставляла його Неда,— ти піднеси її до вуха і покрути в пальцях, щоб почути, як туго вона скручена. Так роблять усі найдосвідченіші курці сигар, а я хочу, щоб ти був на них схожий. Що ж до баклави, то ми не станемо зараз їсти, бо надто жарко, але ти нам її загорнеш так, щоб можна довезти до Пловдіва і в "Ламартіні" ми пригостимо письменників, які там живуть. Ти ж, мабуть, здогадуєшся, що ми їдемо до "Ламартіну"?

Герчо слухняно кивнув. Тоді заметушився готувати нас в дорогу, сам виніс велику картонну коробку з баклавою до машини. Неда вручила йому скриньку з сигарами, і, коли він розгублено притиснув скриньку до своїх пухких грудей,

1 Крум — середньовічний болгарський цар, який відзначався рішучістю своєї зовнішньої і внутрішньої політики.

неспроможний ні поворухнутися, ні вимовити слово, жінка підстрибнула на своїх височезних каблуках і чмокнула Герчо в щоку.

Він махав нам услід, поки й видно було. Махав не вільною рукою, а тою, що з сигарами. Скринька з сигарами в його гігантській руці видавалася завбільшки з сірникову коробку.

Ми вже виїздили з Стара-Загори, коли правобіч від шосе виросли зненацька на високому довгастому пагорбі дивні білокам'яні споруди. Гігантський, під саме небо, кам'яний прапор, пробитий посередині (в обрисах отвору вгадувався стилізований летючий сокіл), а внизу біля нього — ряди кам'яних редутів, над рваними краями яких мужньо виста ють постаті воїнів з російськими гвинтівками.

— Пам'ятник славетним захисникам Стара-Загори,— пояснила Неда. — В липні 1877 нечисленний стара-загор-ський гарнізон, в який входили

російські драгуни і артилеристи та кілька дружин болгарських ополченців, став на смерть проти мало не сорока тисяч дикого війська великого візира Сулеймана-паші. Болгарські ополченці билися під знаменом Самарського полку, яке вони одержали від своїх російських братів. Коли б знамено попало до рук ворога, це було б ганьбою для всієї Болгарії. П'ять прапороносців було вбито, останній з них — командир п'ятої дружини підполковник Калитін. Але знамено з перебитим древком, посічене кулями, було підхоплене з рук вмираючого унтер-офіцером Хомою Тимофієвим і винесене з поля бою: І ось тепер це знамено увійшло у вічність, і наші вітри гудуть над ним, ніби те давнє російське "ура", і наша пісня "Гей, ви, болгари, юнаки, в Балканських горах народжені..."

Ми довго їхали мовчки, а тоді я не втерпів і ляпнув дурницю:

— Тепер я починаю розуміти, чому Герчо переїхав до Стара-Загори, полишивши рідний Карнобат. Слово Карно-бат незграбніше за Айтос. І така жінка, як ви, неминуче мала надати перевагу Айтосу.

— Ви хочете сказати, що Герчо жирний індик, а Любомир сокол? — єхидно зиркнула на мене Неда.— Можу пояснити. Коли Герчо був закоханий у мене, то міг би претендувати на титул найструнківшого і найвродливішого хлопця Болгарії. А про те, що Любомир з Айтоса, я довідалася вже після нашого одруження. Знайшла ж я Любомира не тут і не в Софії, а на будівництві в Русе, де він сидів власкором нашої молодіжної газетки, худий, нещасний, голодний і переслідуваний за свій характер.

— Це свідчить тільки про те, який з мене люди но знавець,— іронічно усміхнувся я на свою адресу.

Біля Поповиці наше напівпустельне шосе влилося в широку автомагістраль, вщерть забиту машинами. Гігантські трейлери, вантажні машини з переповненими кузовами, тягачі з низками прлчепів, легкові автомобілі всіх можливих марок — все це мчало, сповнюючи простір

ревінням двигунів, чадом вихлопів, кожен рвався поперед іншого, ніхто не поступався місцем, всім було страшенно ніколи, всі не встигали, всі запізнювалися, всім набридло в дорозі і мерщій кортіло добратися до мети, доїхати, вспокоїтися, спочити. Особливо густий потік рухався нам" назустріч. Я звернув увагу, що серед них надто багато досить дивних машин. "Мерседеси", "опелі", "сітроєни", "олдсмобЫ", "фіати", "форди" і навіть "кадилаки" — справжній парад світової автомобільної продукції, та тільки який же параді Якісь допотопні моделі, напівзабуті або й зовсім забуті, кумедні ферми, незграбні силуети, все побите, поіржавіле, знікчемніле, справжній мотлох. Коли парад, то парад мерців, недосконалості й скороминущості техніки.

— Ви звернули увагу на ці машини? — поспитав я Кеду.— Звідки вони? Що це таке?

— Турки вертаються з заробітків,— пояснила вона.— Ми виїхали на стару Цареградську дорогу. Колись по ній султани йшли завойовувати Європу, тепер з Європи повертаються турецькі бідняки, які ги біли десь на Рейні чи на Сені, щоб заробити на харчі для своїх сімей. Кожен хоче повернутися додому коли не Крезом, то хоча б власником отакого "мерседеса" або "кадилака". Я не знаю: купують вони там ці рухомі гроби за копійки чи просто підбирають на автомобільних звалищах — зате ось маєте буржуїв! Може, це пиха могутніх султанів ще живе в крові кожного з mix? Не знаю.

— Мені здається,— сказав я,— що це зайве свідчення, до чого може довести пиха. Ви згадали султанш, а я чомусь подумав ще й про техніку. Отой залізний саморухомий мотлох —k то ніби насмішка над пиховитою технікою. Вона сьогодні стала диктатором життя, знищує минуле, рве зв'язки між часами і поколіннями, руйнує і відкидає все, що стає їй на заваді, а тоді сама стає отакою іржею, мотлохом, непотребом, і ніхто не хоче подумати, з чим же залишаємося ми?

— Он стоїть продукт техніки,— показала Неда наперед.— Проситься підвезти. В руках у нього знак автостопа. Візьмемо його?

Правобіч від дороги, вибравши місце так, щоб його бачили ще здалеку, стояв високий молодий чоловік, з усього видати — іноземець, у потертих джинсах, стоптаних кросівках, в літній барвистій сорочці, в кругленькій червоній кепочці з довжелезним (від сонця) козирком, на спині в чоловіка був дорогий нейлоновий рюкзак з безліччю кишень і кишеньок, в правій руці — щось схоже на отой жезл, яким у нас контролери зупиняють на трасі машини для довантаження, щоб не йшли вони порожняком. Чому Неда вирішила, що це продукт техніки, а не якийсь археолог, історик, мистецтвознавець?

— То брати? — вже наближаючись до невідомого, спитала мене Неда.

— Як ви, так і я.

Неда пригальмувала, делікатно зїхала на узбіччя, зупинила "Ладу" просто біля незнайомця, нахилившись, відчинила праві дверцята, запитально глянула на того.

— Пловдів,— сказав той.

Неда показала йому на переднє сидіння. Незнайомець зняв рюкзак, поклав його в машину, тоді став вмощуватися сам, що було нелегко, зважаючи на його зріст. Жезл автостопа він і досі тримав у руках, чи то не знаючи, куди діти, чи то як своєрідне особисте посвідчення.

— Можете це вже сховати,— по-англійськи сказала йому Неда.— Вважайте, що на мене подіяв знак автостопа.

— У мене є талони автостопа,— похопився незнайомець.— Я даю вам талони, і ви одержуєте відповідну винагороду. Сподіваюся, Болгарія входить до Євпропейської співдружності автостопа?

— Болгарія входить до тих співдружностей, до яких хоче,— сказала Неда.— Талони свої теж можете сховати. Ми підвозимо вас не за талони, а з люб'язності.

Аж тепер нарешті він вимушений був помітити мене і кивнув у мій бік.

— Містер?

— Містер теж мій гість, як і ви. Не знаю, як до вас звертатися.— Неда була холодна, як Антарктида.

— Звіть мене просто Джеррі,— сказав наш новий знайомий.

— Я — Неда. Ви, звичайно ж, американець?

— Як ви здогадалися?

— Це видно здалеку. Ви стояли біля шосе з таким виглядом, ніби хотіли купити все, що рухається побіля вас, і навіть усе нерухоме.

Джеррі довго реготав на ці слова, показуючи по черзі бездоганні свої зуби то Неді, то мені.

— Я багато наслухався про слов'янську проникливість, але ви перевершили всі мої сподівання! Справді, я звичайний бізнесмен з Середнього Заходу і справді на все дивлюся з погляду купівлі-продажу. В цьому є щось неморальне? Я веду операції на товарній біржі. Продаж товарів, продовольства на той чи інший строк. Ти робиш запаси, тоді продаєш. Залежно від кон'юнктури. Тут може бути все: м'ясо, пшениця, кукурудза, цукор, бавовна, комп'ютери. Коли стануть падати атомні бомби, набагато краще мати трейлер, набитий м'ясом, ніж трейлер з долараїйи.

Неда смикнула голівкою і демонстративно пошморгала носиком.

— Ви не згодні з моєю думкою? — здивувався Джеррі.

— А ви вважаєте це думкою? — ще більше здивувалася Неда.

— Досі я так вважав. Може, це для вас незвично. Але Америка плюралістичне суспільство, і там кожен думає що хоче. Головне — бути несхожим на інших. Це дає гостріше відчуття свободи. Як-от вам з вашим білявим волоссям серед всуціль чорнявих болгар.

— Коли хочете знати,— з ледь чутними нотками роздратування в голосі пояснила Неда,— у нас майже всі діти народжуються білявими. Це кров наших далеких предків-фракійців. Згодом діти чорніють.

— Фантастика! Чому ж вони чорніють?

— Коли бачать, як ви запаскудили світ своїми генералами, бомбами і ракетами!

Джеррі підстрибнув од захоплення.

— Ви нагадуєте мою дружину Дженіфер! Всі жінки ошаліли від політики. Але я не політик — я бізнесмен. Свинина і заморожені бройлери. Хочете побачити мою Дженіфер і моїх хлопчиків?

Слідом за цими словами з'явився кольоровий знімок, який помандрував спершу до Неди, тоді до мене, тоді повернувся до Джеррі. Акуратний дерев'яний будиночок, зелений газон перед ним, довжелезна машина перед акуратним гаражем, вродлива дружина, вся в білому, троє гарненьких діток, два маленьких песики.

— Всього троє дітей? — здивувалася Неда.

— Хіба мало? Невже у вас більше! — мало не підстрибнув Джеррі.

— Скільки в мене — це таємниця.

— О, я знаю: соціалізм — суцільні таємниці.

— Тоді як же ви опинились в соціалістичній країні?

— Це майже містика,— підніс руку Джеррі,— ви цього ніяк не можете знати.

Неда засміялася.

— Не можу? Ну що ж. Чого Балкани не знають, те їм не шкодить.

— Ні, ні,— злякався Джеррі,— не подумайте про щось таке. Тут не політика, і взагалі... Просто я побився об заклад з своїм товаришем у Лондоні, що з Стамбула проїду по всій Європі з допомогою автостопа. В Туреччині в мене був свій бізнес, я полетів з Лондона літаком, а назад вирішив, на парі, добиратися ось таким способом. Тут споруджується трансєвропейська магістраль від Балтійського моря до Босфору і аж до Ірану. Десять тисяч кілометрів. Мені сказали, що дві тисячі кілометрів уже збудовано. Я подумав: а чому б тобі не спробувати, Джеррі? Це так екзотично. Щоправда, ніхто не вірить, що Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія і Болгарія спроможуться на таку висококласну автодорогу, але я вирішив рискнути. Я одержав Т-візу, яка дає мені змогу безперешкодно транзитом переїздити з країни в країну, в мене є потрібна готівка, а також єврокард, отже, я можу одержати будь-яку суму в країнах Спільного ринку. Ви б відмовилися від можливості такої подорожі?

— Я б теж не відмовилася,— сказала Неда,— але, на жаль, наша машина зупиняється.

— Щось сталося? — стривожився Джеррі.

— Ви мене заговорили, а я забула, що в мене поганий акумулятор. Вимкнула мотор для економії пального, а тепер не можу завести.

Машина справді стала, і тепер гриміли мотори зустрічного транспорту і всіх тих, хто нас переганяв. Джеррі завовтузився на своєму сидінні.

— Я міг би чимось допомогти?

— Хіба що підключитися замість акумулятора,— глузливо кинула Неда.

— Мені якось ще ніколи не доводилося виступати в такій ролі,— не лишився в боргу Джеррі.

— То й не виступайте,— заспокоїла його Неда.

— Але щось же треба робити?

— Доведеться підштовхувати машину.

— Для такої жінки я готовий на все!

— 7Не для мене — для машини і для себе, коли хочете добратися до Пловдіва.

Джеррі, не барячись, вийшов з машини, за ним поповз і я.

— Куди ви? — зупинила мене Неда.— Сидіть!

— Ну, незручно ж. Він штовхатиме, а я...

— Гаразд, приєднуйтесь до нього. Але прошу вас: щоб це востаннє. Ви мене розумієте?

Я нічого не розумів і приєднався до Джеррі. Шосе неначе було й рівне, та коли ти штовхаєш отакий агрегат, то виявляється, що земна поверхня має кривизну доволі круту. Ми з Джеррі досхочу нахекались і змокріли на хлющ, поки десь у надрах червоної машинки щось чиргикнуло і забриніло рівно, заспокійливо і надійно.

Відсапуючи, ми попадали на свої сидіння, в таку спеку найменше зусилля давалося з неабияким трудом, & тут ще он які подвиги!

Але на Джеррі, здавалося, не діяли ніякі перевантаження, він не знав утоми і не бажав спокою. Вже за мить він допитувався в Неда:

— У вас у Болгарії які акумулятори — традиційно свинцеві?

— Очевидно, свинцеві,— знизала та плечима.

— Так я й знав! Давно слід перейти на літієві. Тоді ви не матимете ніяких клопотів. Літієві акумулятори...

— Пробачте,— спокійно урвала його Неда,— але в мене акумулятор свинцевий, а не літієвий, і він знову відмовив, а я вимкнула мотор, щоб заощаджувати бензин.

— Знов штовхати? — здогадався Джеррі.

— Я вас не примушую.

— У мене будуть розкішні спогади про Болгарію! — вилазячи з машини, вигукнув Джеррі.

— А в мене — про американця, якого я використовувала, як рабську силу,— засміялася Неда.

Я ворухнувся, щоб приєднатися до Джеррі, але Неда мовчки поклала мені на плече руку, показуючи, щоб сидів. Машина завелася невдовзі, так що Джеррі не надто й потрудився. Сів він ще веселіший і бадьоріший, ніж перше.

— Суцільна фантастика! — загукав він.— Мені сказали, що в Болгарії ніяких доріг, самі караванні тропи з слідами верблюдів і віслюків, а я від самого кордону їду прекрасним шосе. До цього перехрестя мене підвозив водій трейлера. Він їде — подумати тільки! — з Багдада, куди транспортував болгарські комп'ютери. Це що — правда?

— Чому ж мало бути неправдою? — глянула на нього Неда.— Комп'ютери в нас, може, ще не такі, як у Америці або Японії, але зате свої. Що ж до шосе, то від Пловдіва до Софії ви зможете промчати трасою екстракласу. Ви навіть не помітите, як опинитесь по той бік Балканського хребта.

— А коли я знов натраплю на таку прекрасну водійку, якій подобається знущатися з чоловіків?

— Спробуйте не натрапляти. А тим часом чи не попхнете ви ще раз мою "Ладу"?

— Ще раз? Це вже востаннє?

— Все залежатиме від поведінки акумулятора.

Мене знов притримано в машині, і я почувався не дуже зручно, бо цього разу Джеррі довелося довгенько тюпа-чити по шоссе, поки вередливий двигун виявив ознаки життя.

— Ви мене доконали! — застогнав американець.— Коли ще на додачу в Пловдіві не знайдеться путящого готелю, де мене зможуть як слід нагодувати...

— Я б вам не радила вголос висловлюватися так про Пловдів,— подала голос Неда.— Справа в тому, що ця машина має пловдівські номери. Вона може образитися, і тоді вам доведеться пхати її до самого міста. Та й там доведеться попрацювати як слід, бо готель, до якого вам хочеться, далеченько.

Джеррі не вловив натяку в насмішкуватих словах Неди, він вхопився за слово "готель".

— Ви впевнені, що там є пристойний готель?

— "Новоготел Пловдів". П'ять зірочок за міжнародною класифікацією.

— П'ять зірочок у Болгарії?

— У нас є й шість.

— Шість не буває. Навіть американські "Хілтони" — п'ять зірочок.

— У Софії готель "Вітоша" — шестизірковий. Будете там — можете пожити. Коли не шкодуєте грошей.

— Фантастика,— пробурмотів Джеррі.— Для таких спогадів не шкода ніяких грошей!

До "Пловдіва" Неда довезла нашого подорожнього без пригод, біля готелю ми вийшли з машини, як водиться, обмінялися адресами і взаємними запросинами, я потиснув Джеррі руку і поплескав його по плечу за те, що він став нам у пригоді, Джеррі в свою чергу поцілував

обидві руки Неди й довго вклонявся їй. Він не входив у готель, стояв, ждав, щоб востаннє підіпхнути машину чарівний водійці, але Неда не просила його це зробити, мені ж спокійно показала, щоб займав своє місце.

— А ваш акумулятор? — спитав я здивовано.

— Сідайте!

Вона крутнула ключем запалювання, стартер ледь чутно чиргикнув, мотор запрацював одразу, машина рушила. Неда помахала американцеві рукою, той стояв біля входу в готель, роззявивши рота від подиву.

Я не знав, з кого сміятися: з обдуреного Джеррі чи з самого себе.

— Нащо ви морочили йому голову акумулятором? — звернувся я до Неди.

— Терпіти не можу хвальків! — скеровуючи машину на міст через Маріцу, відповіла Неда.

Навіть крізь плаття вгадувалася її молода спина, і я мимоволі подумав, що гнучка спина ще не свідчить про гнучкий характер.

ПЕЧЕНІГИ

Господар простяг професорові волохату руку, похмуро відрекомендувався:

— Шульга. Коли хочете: Назар Юрійович. Інженер-цукровик. Підсолоджую людям життя, хоч уже давно збагнув, що це марна праця.

— Гринько, Григорій Дмитрович,— назвав себе професор, мимоволі щулячись від громохкого голосу Шульги.

— Про вас я вже чув. В сільраді мені голову прогризли: професор, професор, професор! Чим ви їх так зачарували?

— Я тільки натякнув, що хотів би десь поселитися на літо... Давно збирався провести літо на Стугні...

— От і поселяйтесь! Стугна мало не під порогом, трави доісторичні, по той бік урвища, яким мільйон років. Де ще таке побачите? Я тут буваю наскоками. Летючий голландець. В Києві в мене теща, дев'яносто шість років, без догляду не залишиш надовго. До того ж — собача професія. Сорок років у відрядженнях по цукрових заводах...

— А більше у вас — нікого?

— Дружина померла. Два розбійники з батьком жити не побажали. їм потрібне спокійне усвідомлення своєї сили. Як у Достоєжського. Хоч ти їх ріж, а їм — свободи! Розлетілися — хто далі відскочить. Один у Новосибірську, другий за Полярним колом. З такого тепла — у вічну мерзлоту. А тоді: батьку, пришли сала й часнику. Батьку, тут усе є, аби тільки українських яблучок. У вас як з дітками?

— В мене три доньки. Але все гаразд. Головне: живуть, не розлучені, маю онуків... Хоч сам, як і ви,— все життя в експедиціях... Археологія, знаєте, вимагає від людини...

— Аби ж тільки археологія! А що не вимагає, що тільки не вимагає! Отак, як оце я: називаюся гостинним господарем, а сам допит вам влаштував. Речі у вас де? Може, треба перевезти, то я свою "Ниву" зачиргикаю — і зробимо вмент!

— Речі зі мною,— показав професор на хлялий рюкзачок, зоставлений ним біля порога.

— І ото все?

— Я звик по-похідному. Досвід, знаєте, помагає відсіяти все непотрібне.

— Ви мене здивували. Я думав, коли професор, то за ним — цілий обоз! Я вам одвів більшу половину своєї хати, дві кімнати, веранда, та й цією користуйтеся і при мені, й без мене. Тут камін, телевізор, книжки... Ми тут з покійною дружиною облаштовувалися капітально, шкода зусиль!.. Там он кухонька. Плита електрична. Воду я провів сам. Проклав од джерельця труби, тепер вже ніби й не сам тут — жива вода жебонить... Всі, хто бачив, заздрять, а самим кебети не стачає зробити! Ну, це я вже мов останній хвалько. Мабуть, дуже хочу, щоб вам тут сподобалося.

— Не знаю, як і дякувати,— сказав професор.— Я, знаєте, звик по-спартанському. Мені аби якийсь куточок — ото і все.

— Який куточок! — загримів Шульга.— Який куточок! Ви гляньте на мене і на себе! Хто я, а хто ви? Про що може бути мова? Давайте мені ваш рюкзак, і я покажу вам кімнати. А тоді питимемо чай. Нічого більше не обіцяю, але чай у мене — знаменитий! Хоч і без цукру, бо я ж інженер-цукровик!

Він довго сміявся з власного дотепу, делікатно поштовхуючи в плече, провів професора по своїх володіннях, все показав, усім похвалився, тоді сіли пити чай, довго пили, а ще довше сиділи, і весь час Шульга говорив і говорив, майже не зважаючи на несміливі спроби Григорія Дмитровича вставити й собі хоч слово, не слухаючи ні пояснень, ні заперечень свого гостя, ламаючи його тихий голос своїм гримінням, грізно нависаючи тяжкою своєю постаттю над щуплим професором.

Дивний чоловік. Сам запропонував професорові поселитися в нього, щойно виявляв усі ознаки гостинності, а тепер вівся з своїм гостем, як із запеклим ворогом.

Професор був маленький, лисий і старий. Він звик до просторів, до степів, до великого мовчання віків і тисячоліть, йому нестерпними були будь-які обмеження, він не переносив крику, уникав суперечок, нестримних пристрастей.

"Куди я попав? — думав він, щулячись під зливою Шульжиних слів.— Що це за кошмарний чоловік і чому я повинен його слухати, так ніби мене принесено в жертву незнаному богові нестримного мовлення?"

А Шульга, мовби вгадуючи його несміливе здивування, хапав професора за руку, смикав його через стіл до себе, закликав до уваги.

— Я безладний чоловік! — кричав він.— Безладний і безалаберідай. Що ви сказали? Я представник тЪчних наук? Яких-яких? Точних? А ви думаєте, є точні науки? Суцільний примітив — от що є! Розщеплення атомного ядра? Ну, розщепили. А далі? Та я вам молотком чорта з рогами розщеплю, але що далі? А от секрет обробки кремнію, яким досконало володіли древні крітяни, втрачено навіки. Одним ударом розколоти прямокутну кремнійову пластину на чотири шматки для виділення желвака хто сьогодні зможе? Ніхто. Ось вам і точні науки. Я інженер-цукровик. Зі мною носяться, як з писаною торбою. То один директор, то ще один: Назаре Юрійовичу, Назаре Юрійовичу, приїдьте, підкажіть, покажіть! Командували цими бідними директорами і вашим покірним слугою трести, об'єднання, управління, міністерства, тепер командує агропром. А цукор варимо варварським способом. Нові заводи будуємо, цукрові гіганти, а спосіб той самий, що його винайшов московський аптекар Біндгейм при імператорові Павлові. Поки Павло "соображал важную пользу, от оного произойти могущую", Наполеон мерщій ухопився за винахід і налагодив виробництво бурякового цукру, бо тростинного в Європу не давала завозити англійська блокада. Так відтоді й варимо. Вдосконалюємо техніку, а цукру з буряку чомусь не

більшає, а меншає. То невчасно викопають, то довго везуть до цукрозаводу, то довго переробляють, а то й бурячок вирощують не так, як слід. І ось я інженер, а вірю не в техніку, а тільки в рослинне царство. Ви бачили машину, яка може зрівнятися, скажімо, з ромашкою? Я вже не кажу про будяк або орхідею. Рослини досконаліші за все живе, бо вони практично безсмертні, чого не скажеш про людей, тварин чи навіть комах, хоч ті й утрималися на землі сотні мільйонів років. В Сумській області є двісті гектарів Михайлівського цілинного степу. Я кілька разів був там — це фантастика!

— Я теж там був,— подав голос професор.— На таких травах колись печеніги й половці пасли своїх коней.

— Мені чхати, хто там і коли пас своїх коней! Я дивлюся на ці трави і готовий молитися на великий порядок, грандіозну ієрархію вічного життя, яка панує між ними. Одні розвиваються, зацвітають, дають плід, тоді завмирають і відходять, а на їхньому місці підіймаються нові, щоб теж зацвісти і дати плід, одні квітують ціле літо, інші тільки короткий час, одне одному спокійно поступається місцем, все продумано, розраховано, точно до фантастики. Хто це зможе пояснити? Чому б нам не навчитися вирощувати отак сільгоспкультури? Щоб не перевертати без кінця землю, не завдавати їй ран, не нищити, не пускати за вітром і за водою. Скошуєм пшеницю, а там уже піднімається якась соя, чи сочевиця, чи ота полба, описана ще Пушкіним, а нами забута. Але ж не вміємо так. Не навчилися. І не навчимося ніколи.

— Треба вірити, що навчимося.

— Вірити? Віри мало. Треба довго сидіти і думати. А хто має таку змогу? Ось я — все життя у відрядженнях. З одного цукрозаводу на інший, від неполадки простої до складнішої. Ну, гаразд. Я — інженер. За старшого куди пошлють. Але от ви професор, а кажете — все життя в мандрах. Правда?

— Правда,— кивнув Гринько.

— І все життя тільки про те, що було колись?

— Я — історик. Мене цікавить проблема: Русь і степ. Печеніги, половці, а там хазари, авари, аж до кіммерійців. Ви, мабуть, читали дещо.

— Читати я давно перестав. Оті книжки — то моя покійниця. Читачка була заслужена і запекла. А я — ні. Читаючи, нічого не навчишся нового. Треба жити, а не читати. Вчорашнього воза не потягнеш, завтрашнього не штовхнеш, бо його ще немає, треба котити віз сьогоднішній. А ви кажете: історія. Що таке історія? Спогади, вічная пам'ять? А яка користь? Для народного господарства і взагалі. От на кладовищах ростуть дерева. Коріння — в минувшині. Так? Можуть рости яблуні, груші, сливи, чи я там знаю. А ви бачили, щоб хто збирав плоди з тих дерев? Ніхто і ніколи!

— Історія — не кладовище! — рішуче промовив професор.

— А що ж?

— Це те, що вас пронизує і наповнює, як сік яблуко. Ви ж самі сказали про досконалість рослин.

— Ге-ге-ге! Яблучок не чіпайте. Вони не в вашій історії — вони в мене під вікном ростуть! Таким його й треба брати у всій красі й гожості. А оте, від Адама і Єви і зміяспокусника,— то все вигадки і ерундистика. Я залізний практик і технократ!

Спати вони полягали, коли вже сіріло. Шульга нарешті змилувався і відпустив свою жертву.

— Мені рано треба вибиратися, завтра ждуть аж у Пиря-тині, вернусь чи й ні, то ви вже тут господарюйте... Хоч їхати й жалко. Давно не мав я такого цікавого співрозмовника...

Професор гнувся на дерев'яному тапчанчику, здригався від обурення. Цікавий співрозмовник! Він ще й глузує. За цілу ніч не дав розтулити рота. Дикий чоловік! Троглодит з технічною освітою. Такому дай волю — він нікого не залишить на землі, крім своїх машин і пристроїв, все переробить на жом! Втікати звідси! Негайно і рішуче втікати!

Він так і не спав. Трохи подрімав, зітхаючи й постогнуючи, чув, як Шульга обережно погудів своєю "Нивою" з гаража на шлях, тоді встав з постелі, по хлюпостався холодною джерельною водою, не взуваючись, вийшов з хати і попростував до річки, що ховалася за травами, накрита прозорим туманом. Роса обпікала його босі ноги, трави понад Стугною стелилися темними шовками, синіло на тьмавому небі пасмо високого правого берега літописної ріки, і на тому пасмі мовби вгадувалися хижі, мов дикий посвист, вершники, з очима вузькими й гострими, як їхні шаблі. Де ще знайдеш таке, де, як не тут, слухати-переслухувати загадкові рядки з "Слова о полку Ігоревім" про смерть молодого князя Ростислава, який утонув у Стугні перед очима брата свого Володимира Моно маха, втікаючи від половців з-під Тре поля: "Не тако ли, рече, Стугна, худу струю имея, пожерши чужи ручьи, и стругы ростре на кусту. Уношу князю Ростиславу затвори Днепр темне березе. Уныша цветы жалобою, и древо с тугою к земли преклонилось"?

І, проклинаючи свою слабкодухість, професор залишився в Шульжиній хаті.

Бо таке ж місце! Майже посередині між Васильковом і Обуховом, звідси можна пішки домандрувати до верхів'я Стугни, а тоді й до її" впадіння в Дніпро біля Українки, топтати чебреці й полини, вслухатися в голос дубових дібров і соснових борів, віднаходити втрачене навіки, з самих тільки натяків і переблисків пам'яті вгадувати і відновлювати криваві досвітки твоєї історії, твоїх страждань і твоєї величі. Бо навіть коли ми малі й нікчемні для самих себе, то ж однаково великі своїми предками.

Марно було сподіватися знайти на шляхах давніх битв і сутичок наконечник печенізької стріли, уламок половецького меча, попіл від вогнищ, які горіли тут тисячу літ тому, сліди кінських копит, колії від кочівницьких повозів. Для археолога кочовики ве лишають майже нічого, та й для історика не набагато більше: майнуть хисткими тінями на обріях і щезнуть, як гук од їхніх орд. А ти повинен його почути...

— Та навіщо чути? — кричав мало не в саме вухо професорові Шульга, повернувшись з Полтавщини вже надвечір третього дня, так йому кортіло мучити свою жертву далі, демонструвати торжество здорового глузду над примар-л и ви ми істинами, яких незмога ні довести, ні Збагнути.

— Чому я повинен вслухатися в те, що відшуміло, а може, й не шуміло ніколи? От я вам казав уже, що байдужий до історії. Спитаєте: чого? Та того, що там коли не полководці, то імператори, королі, деспоти або ж наші царі. І я повинен любити царів? За Шевченка й за Пушкіна, за Радищева і декабристів — любити?

— Ніхто вас не примушує цього робити! — вигукнув професор.— Це... це просто якесь вивертання історії навзнак. Мов кожуха...

Інженер великодушно зробив паузу для професорського белькоту, але не почув жодного його слова.

— Російський цар Павло заборонив слова "свобода", "гражданин" і "отечество", Микола Другий звелів викреслити з словників слово "інтелігенція", а я повинен їх любити!

— Послухайте,— так тихо, що Шульга від несподіванки занімів з одкритим ротом, сказав професор,— послухайте, повинні ж бути якість межі невігластва і зневаги до своїх коренів? Що ви вчепилися в цих царів, коли довкола вас земля, якій тисячі років? Хіба ми не нащадки золотих скіфів, великодушних сарматів, нерозгаданих меотів і непоступливих

таврів? А кіммерійці? Вони жили на цих рівнинах вже п'ять тисяч років тому. Гомер в "Одіссеї", в піснях XI і XIII, говорить про нашу землю — "там кіммерії печальная область, покритая вічно вологим туманом й імлою хмар" — і про тих, хто її населяє, "найсгфаведливіших з людей". В Біблії (Єремія, 15—17) пророк Єремія лякає кіммерійцями своїх одноплеменців: "Ось я напущу на вас народ здалеку, народ потужний, народ давезний, народ, що мовби ти його не знаєш, і що він говорить, ти не розумієш. Сагайдак у нього, як гріб розтворений, а всі вони — самі невмираки..." За три тисячі років до нашої ери, коли ще не стояли єгипетські піраміди, кіммерійці вторгалися в Малу Азію, ходили на Урарту, Ассірію, Єгипет.

Асаргаддон і Ашшурбаніпал билися з ними, лідійський цар Тігес загинув од них, а могили їхніх царів на древньому Тірасі, тобто на Дністрі. То с в нас велика історія чи тільки окраєць од неї?

А скіфи! Ми викопали вже цілі гори скіфського золота, але ніде жодного слова, жодної літери. Безмовний, загадковий народ. Ви бачили пектораль, викопану юним Мозолевським, найщасливішим з усіх українських археологів? Враження від пекторалі, ніби створена вона самим Бенвенуто Челліні. А що ми пишемо? Мовляв, робота грецьких майстрів. І те, що знайшли на Кубані,— грецькі майстри. І з Чортомлика, і з Солохи, і з Товстої могили — все грецькі майстри. Скіфські лучники, скіфські коні, скіфи доять кобилиць і овець, скіфські кожухи й скіфські бороди, а ми все: греки, греки. Хто бачив, щоб один народ виготовляв для іншого прикраси і зображав на них сцени не з свого, а з чужого побуту? Це однаково, що гуцульські різьбярі на скриньках^ призначених для продажу в Англії, зображатимуть англійських лордів, а хохломські майстри прикрашатимуть свої експортні вироби картинками, запозиченими в оздоблювачів веджвудського фарфору.

— Чому ж ви не протестуєте? Це ж пишуть ваші колеги! — нарешті схаменувся Шульга.

— А тому, що в нас теж є спеціалізація. Майже така, як у точних науках. Кожен у своїй епосі, з своєю темою, з своїм напрямом, з своїми

клопотами, характером і, коли хочете, темпераментом. Ось я не можу вас перекричати в цій хаті, так воно часом буває і в науці.

— Припустимо, ви вже мене перекричали,— примирливо віднотував інженер.— Я навіть язика прикусив. Як ото кажуть: "ошеломлен". Слівце з вашої історії. Коли ще в шоломах ходили. Ти й у шоломі, а супротивник тебе по шолому — бах! І ти "ошеломлен". Ну слово! Але ви мене — ще дужче. Не ждав і не сподівався. Не подумайте, що я вульгарний матеріаліст. Мовляв, великий дух тільки у великому тіш, а в малому тілі — малий дух. Як тільки я тоді увечері вас побачив, коли ви ото свій рюкзачок з плеча зісмикнули з такою гордістю, ніби то горностаєва мантія, я подумав собі: ого-го, це тобі, Назаре Юрійовцчу, не дисертаційний жук-гнойовик і не шия для галстука, голова, може, й для вічності. І ждав я од вас чогось такого відповідного. А в" мені: хто пас коней, хто обротьку загубив. Мізерія і ерундистика! Однаково, що я б вас жомом став давити: скільки виробляємо, та куди йде, та кому не стачає, та скільки кормових одиниць... А от про кіммерійців — це вже сфери. Тому не можу зрозуміти, як це у вас з скіфами, чому досі не пролунали голоси, ваш голос, Григорію Дмитровичу?

— Я ж вам пояснив. У нас свої умовності. Не так усе просто. Відомчі бар'єри є і в науці.

— То зламайте їх, потрощіть!

— Не завжди є така можливість. Бракує сил, рішучості, відваги, підтримки. Потрібна громадська думака. Велика зацікавленість. Я б навіть так сказав: всенародна зацікавленість. А в нас як? Без хліба не можна, без м'яса на можна, без вашого цукру не можна. А без історії якось обійдемось. Це найбільше затемнення розуму.

— Для історії потрібен час. А де я його візьму?

— Дуже просто. Не шукайте часу для історії. Живіть з нею щодня і щогодини, будьте з нею нерозлучно.

— А що скажуть мої цукрові заводи? До того ж дозвольте з вами посперечатися. Царів ви граціозно відсунули вбік і виставили проти мене кіммерійців і скіфів. Я мовчав і слухав, хоч скажу вам прямо: звик менше слухати, ніж говорити. Слухав і думав. Трохи ще й згадав. Я ото вам казав, що не читаю нічого. Ну, це на сучасному етапі. Колись читав і перечитував багато чого. Мабуть, втомився і тепер забуксував. Але в голові дещо відклалося. І от, згадуючи, питаю вас, Григорію Дмитровичу, чому в учених вічна сверблячка неодмінно вивести наше походження з когось, від когось, звідкись, аби тільки не від наших батьків і дідів і не звідси? Чого я тільки не читав! І що ми від пелазгів чи від ілотів, і що ми від хеттів, бо живемо в хатах, і що ми мало не від чорта лисого. А чорт лисий від кого? І чому я повинен походити від спартанських рабів, коли моя історія починалася з букваря, де стояло: "Ми — не раби. Раби — не ми!" Але вчені вперто вернуть на своє, все в них впирається в біблійні міфи, в утечу євреїв з Єгипту, в безкінечні переселення народів, що почалися відтоді, тривали тисячі років, а тоді — як відрізало! Чотири тисячі років у древньому Шумері був цар Шульга. Це точно. Можете перевірити. І я теж Шульга. То що ж — той Шумер прибіг на Україну чи ми втікали в Шумер чотири тисячі років тому? З погляду точних наук все це принаймні несерйозно. Так само, до речі, як і вперте намагання уявити нашу давню історію у вигляді безперервних сутичок і грандіозних битв Київської Русі з степом. Хто це вигадав?

— Російський історик Татіщев. І не вигадав, а показав на фактах.

— Татіщев? Скільки це років тому — двісті, двісті п'ятдесят? І весь цей час ви співаєте з його голосу?

— Наука відкриває нові й нові факти, теорія наповнюється, збагачується, увиразнюється, стає переконливішою і вичерпнішою. Справіку степи наші приваблювали просторами, родючістю, солодким плодом і солодкою водою. Відкритість і беззахисність їхня спричинилися

до того, що йшли й ішли сюди то греки й перси, то готи, гунни, хазари, угри, булгари. Це ще історія неписана, а в писану історію вриваються орди печенігів, половців, татаро-монголів...

— І вони принесли нам чай, який ми оце питимемо, а також кефір, який не завжди є в магазигіах. Припустимо, я згодився з вами. А тепер дозвольте запитати. Скільки було печенігів і скільки половців, коли вони нападали на Київську Русь, і скільки було нас?

— Наука має сьогодні доволі точні дані.

— А все ж таки!

— Тодішнє населення нашої держави налічувало чотири-п'ять мільйонів.

— Ага. Чотири-п'ять мільйонів. А печенігів?

— Печенігів було приблизно тридцять тисяч.

— Запишемо. Тридцять тисяч. Половців?

— Половецька орда досягала трьохсот тисяч.

— Це вже щось. Але однаково мізерія. Тридцять тисяч — це просто якась блоха проти чотирьох мільйонів! Та й триста тисяч — зовсім не привід для того, щоб зводити до них всю нашу древню історію. Як це може тридцять тисяч дошкулити чотирьом мільйонам? І то ж не самих воїнів тридцять тисяч, а всього народу?

— Ви в армії служили? — спитав Шульгу професор.

— Довелося. Від Волги і до річечки Шпрее протупав чесно і не порожняком, а з мінометною плитою на горбі. Мозолю надавив довічну.

— Тоді ви повинні знати, яку страшну силу має військо, стиснуте в кулак, зосереджене для удару в одній точці.

— Яка точка? Історики стогнуть і скрегочуть зубами від нападів орда. Печеніги й половці, мовляв, як хижі вовки, терзали Русь, нападали то на Чернігів, то на Переяслав, то й на самий Київ. Святослава вбили на дніпровських порогах, Володимира загнали під міст на Стугні у Василькові, Ярославові Мудрому перебили ногу списом у Києві, Святополка Окаянного догнали аж у Карпатах. Це вже не кулак, а ніби сарана багатомільйонна. А їх же, кажете, всього тридцять тисяч.

— Мова йде про змобілізованість народу. Русичі-хлібороби сиділи на землі, кожен обробляв свою нивку, люди розкидані на величезних просторах — як їх збереш для відсічі нападшікам? А кочова орда, моз бджолиний рій,— завжди стиснута в клубок, щомиті готова і до нападу, і до захисту. Вірменський історик сьомого століття Мойсей Каганкатваці розповідає, як збирали своє військо хазари. Хазарський каган поставив до відома всіх тих, хто перебував під його владою: племена й народи, жителів полів і гір, живущих у городах чи просто неба, тих, що голять голови, і хто носить коси,— щоб по його мановению всі були готові й озброєні. Так само було в печенігів, половців, у татаро-монголів, у Тімура, в турецьких султанів.

— Батий, Тімур і турецькі султани сунули з цілими хмарами військ. Вони брали не так силою й умінням, як масою. А яка ж маса в печенігів? Тут щось не те. Як на мене, то все це вигадки.

— Як вигадки? — аж підскочив професор.

— А так. Побрехеньки, щоб показати, які князі були хоробрі та відважні.

— По-вашому, що ж — в літописах неправда?

— Чому б і ні?

— В наших літописах? Ви розумієте, на що замахуєтесь?

— А що літописи? Хто їх писав і для кого? Все робилося для князів. А чому я повинен вірити князям?

-г— Це...— Професор не міг стямитися. Він не знаходив слів.— Це просто варварство...

— Варварство теж було прогресивним явищем. Не завоювали б варвари Риму, то ні Європи з її цивілізацією, ні нас з вами на світі не було б. Океани рабства, а більше нічого.

— Це ненаукові аргументи.

— Хіба я кажу — наукові? Я ж вам казав, хто я. Технократ. Практик. На все дивлюся з погляду користі. Тому й заявляю: ні від печенігів, ні від половців — користі ніякої. Все це вигадки, якими не слід забивати голову.

— Але ж усе це було,— прошепотів професор.— Ви розумієте, темна ваша душа, що все було! І налітали орди, і гриміли битви, і лилася кров, і мужність виростала в цих полях і на цих ріках. Як же без цього жити? Тоді й без святинь можна, і без ідеалів, і взагалі без усього, що робить нас людьми?

— Ви ж чули: я штовхаю сьогоднішній віз,— втомлено промовив Шульга.— І нащо мені вигадані печеніги, коли їх он невигаданих повно! Десять років будувати новий цукровий завод, десять років — хіба це не печеніги? А коли збудували, виявилося, що проект складали теж печеніги, бо вихід цукру менший, ніж на старих заводах, до того ж новий

завод потребує стільки буряку, що возити його доведеться мало не за двісті кілометрів! Ви уявляєте: за двісті кілометрів пиряти буряк!

— Я не розбираюся в цьому,— відмахнувся Григорій Дмитрович, обурений цим переходом від печенігів до буряку.— Та й, зрештою, це такі дрібниці...

— Е, ні,— посварився товстим пальцем Шульга,— тут у мене принцип. Це не дрібниці, а наше життя. Жива матерія, а не мертва субстанція. Коли хочете, я вам розіб'ю всі науки і всі теорії, окрім тих, що приносять негайну користь, яку я можу не тільки відчути, а й помацати рукою!

І все почалося заново. Чай, заварений методом інженера Шульги, розкішне невігластво інженера Шульги, безмежна самовпевненість інженера Шульги. Що міг вдіяти маленький, лисий, старий професор Гринько, чим здолати цю сліпу, стихійну силу?

— Варвар,— здригаючись на вузькому тапчанчику, думав передсвітом Григорій Дмитрович,— типовий варвар в сучасному виконанні! Такому дай владу, то він...

І коли б Шульга був один. А скільки ж людей з такими поглядами! Професор згадував своє довге і неспокійне життя і здригався вже й не тілом, а душею, тяжке почуття покинутості охопило його, безсилля й беззахисності перед усім світом. Все життя в битвах. З невігласами, зі зневагою, з байдужістю, з обмеженістю. Ленінський декрет про категоричну заборону розпочинати будь-яке будівництво без попереднього археологічного дослідження території і про асигнування на такі дослідження — хто його виконував добровільно? Хіба що такі поодинокі ентузіасти науки, як Середа з Марганця, де й знайдено славетну золоту пекто-раль. Здебільшого ж на долю археологів припадали такі затяжливі війни з бюрократами і технократами, що мало хто їх витримував. Коли б жив тисячу років, то ще б нічого. Але життя обмежене, і сили твої так само обмежені. А треба було пережити часи,

коли про твою науку дехто не хотів і чути, відмахувався, мов од надокучливої мухи. Треба було пережити випадкового чоловічка, що вискочив у керівники наукою, мов реактивний стартувальник, і почав рясно сипати заборони, мов кукіль у пшеницю. І Київської Русі не було, і Запорозької Січі не було, і навіть слів Маркса про козацьку республіку не було. Професор Гринько зміг тоді пробитися до того реактивного стартувальника, хоч і зневажав його тяжко й навіки, і спитав:

— А я, по-вашому, був коли-небудь? Ось я стою перед вами, років мені удвічі більше, ніж вам, все життя я вивчав Київську Русь, а тепер ви заявляєте, ніби не було її, і забороняєте вживати ці слова. А як же зі мною — був я чи не був?

— Я вас не знаю,— холодно сказав стартувальник

В зарозумілості своїй він вважав, що його куцими знаннями чи небажанням знання вичерпується істина.

Але людина, хоч як високо підскочить, однаково кінчається, наука ж не кінчається ніколи. А з нею ті, хто несе її, б'ється за неї, віддає всі сили і життя ціле. І як можна позбавити людей знань, обмежити їх тільки найпримітив-нішим, звести їхнє життя до найпростішого існування? В тілі людини 639 м'язів. Всі вони повинні мати навантаження, коли людина хоче бути здоровою. Суспільство теж має тисячі таких духовних м'язів, які потребують навантаження для їхнього розвитку й функціонування. Без цього не буде духовного здоров'я народу.

Мав би він усе це сказати громохкоголосому інженерові Шульзі, та хіба тільки йому одному! Мав би досваритися, наполягти на своєму, відстояти істину. Печеніги — тільки епізод у нашій великій історії, тільки епізод, але скільки ж у ньому твердості, мужності, слави.

Заснути Григорій Дмитрович не міг. Не мав ні сили, ні часу, ні бажання. Вів запеклу суперечку вже й не з інженером Шульгою, а мало не з усім світом, з незбагненністю майбуття.

І коли прогуділа за вікнами Шульжина "Нива", мерщій схопився, так ніби мав намір наздогнати інженера, щоб розбити його зарозумілість, збороти обмеженість, висміяти невігластво.

Але не погнався — пішов у луги понад Стугною.

Роса стояла, як вода. Некошені трави безмовно розступалися перед старим. Трохи вище починалася горбиста рівнина, яка замикалася далекими глиняними урвищами древнього правого берега Стугни. Сонце ще не сходило, тільки небо за спиною в професора палало високим червоним вогнем, мов перед кінцем світу. І тиша довкола така, що від неї заходилося серце.

В грудях у Григорія Дмитровича ще клекотіли слова, які він не встиг сказати Шульзі, на уста рвався крик незгоди, але він гамував той крик, щоб не сполохати дивну тишу, яка заколисувала його збурену й зболену душу і мовби зготовляла до чогось загадкового і великого. Зненацька тиша вибухнула диким гуком, клекотом і ревінням. З того боку горбистої рівнини, вирвавшись з-під високих урвищ,

котилася на професора дика лава вершників, одбиваючись від стиску двох інших лав, прорізаючись крізь них, пробиваючись і гинучи водночас. І хоч ще була далеко від Григорія Дмитровича, він упізнав і несамовитих вершників, і досконалу їхню зброю, і їхніх диких коней. Печеніги! І крик, і тупіт, і стріли, і короткі криваві мечі, і вовчі та лисячі хутра на голих тілах, і сам хан Куря попереду орди, міднотілий, з шкірою рисі за плечима, м'язисті руки в широких золотих браслетах, на голові шолом пластинчатий золочений, і кінь під ним чорний, як смерть, тяжкий і безжальний. .

Крізь тисячолітню імлу прорвалося до нього видиво і, зачарований ним, приголомшений, майже в непам'яті, професор стояв, не міг зворухнутися, не відчував загрози, а тільки радість, вознесіння духу і торжество. Печеніги! Ось вони! Ось!

Як сяйво істини. Як найбільше щастя. Як найвищий захват.

Так, в радості й захваті, він і зустрів лаву диких вершників, яка накотилася на нього в тупоті копит, в кінському хрипінні, в тяжкій крові, їдкому поті і нелюдському пронизливому звиску, накотилася темно й невідступно, промчала, віючи духом смерті, і хоч в останню мить обминула старого, він усім тілом подався до неї, ніби хотів перепинити, затримати, увічнити цю мить його найвищого щастя, прозріння й істини.

* * *

Режисер кінофільму "Ярослав Мудрий" разом з директором картини обходили поле, де щойно знята була битва київської дружини з печенігами.

— Вбитих треба було густіше на горбах класти, а ти в балках порозкладав,— невдоволено зауважив режисер.

— А ви що казали, товаришу режисер,— зазирав йому в обличчя директор.— Ви що казали? Головне не в тім, скільки й де покласти, а щоб не ворушилися.

— І правильно сказав.

— А тепер ви мені скажіть: хоч один заворушився? Ні, ви мені скажіть: заворушився?

— Може, й ні. Он той і досі не ворушиться. Чого це він лежить? І чого тут?

Директор глянув і поблід.

— Я... я н-не знаю. Я його тут не клав.

— А хто ж? Цариця Катерина? І старий який! Скільки я казав: пенсіонерів на такі масовки не брати. Казав я чи не казав?

— Товаришу режисер, хто б же це казав, коли б ви це казали? Ей, товаришу! Кіно кончилось. Егей! Та що таке? Товаришу режисер, я його тут не клав, чого не клав, того не клав...

— Так-так-так,— підходячи впритул до непорушного тіла професора Гринька, тихо промовив режисер.— Стоп-кадр. Справою цікавляться органи правосуддя. Мистецтво кінчається.

Професор лежав мертвий, але весь був у нестримному пориві: рука викинута вперед, затиснута в кулак, на захоло-лих устах упертий крик незгоди: "Неправда! Була велика історія, і печеніги були, і половці, і битви гриміли, і страждання великі були, і кров велика, усе було, все, але надії теж великі!.."

ПОКОРЧЕНЕ ОЗЕРО

З Вапгінгтона Кетлін летіла на Бостон літаком лінії Браніф. Рейс був нічний, до того ж виявилося, що в Ньюарку треба робити пересадку на літак компанії Істернлайн. Доки ти ходиш по землі, тобі вбивають в голову про велику єдність Америки, а злітаєш у повітря і пересвідчуєшся, що навіть небо розділене між авіакомпаніями. Щоб пересісти в Ньюарку на "боїнг" Істернлайна, довелося перебігати від одного термінала до іншого. Безмежне бетоноване поле між двома дико модерними будівлями, різуче світло протитуманних прожекторів, моторошне підвивання електрокара, на якому ліврейний служитель віз її кофри, чужа ніч і тяжке відчуття занедбаності,— боже, куди й навіщо вона їде?

Суто особисті мотиви. Суто особисті. Повсюди липли до неї чоловіки, і рятуватися могла тільки втечею. В Меріленді вимушена була змінити дві школи, тепер шукала порятунку в іншому штаті. Допомогла Бетті, її найближча подруга по коледжу. Власне, й не вона,— бо шр може молода вчителька, така сама, як і Кетлін? — зате Бетті написала, що їхній колишній співучень Дейв, якого вони дражнили Куцим, тепер пригрівся у Вашінгтоні і, здається, став там якимсь цабе. Коли Кетлін не заперечуватиме, то Бетті попросить Куцого Дейва... В коледжі Куций Дейв пробував закохатися в Кетлін (він закохувався у всіх високих дівчат, так ніби прагнув таким чином подолати комплекс нижчості від свого зросту), але вона тоді цього майже не помітила. Горда красуня. Та Куций Дей не страждав мстивістю. Щойно довідавшись про її клопоти, він негайно зв'язався з Кетлін по телефону і обережно поспитав, чи міг би чимось допомогти.

— У тебе така сила? — згадала свою давню насмішку-

ватість щодо нього Кетлін.

— Сила — не сила, але дещо мається.

— Одружився на доньці сенатора чи міністра?

— Одруження відкладається, мала. Що в тебе? Кетлін сказала про намір змінити штат.

— Що тобі до вподоби? — поцікавився Дейв.— Каліфорнія, Південь, Середній Захід, Нова Англія?

— Однаково. Аби далі. Найглухіший закуток.

— Таку дівчину — і в закуток?

— Облиш.

— Ну, гаразд. Нова Англія підійде?

— Це дуже далеко?

— І далеко, й ні. Сотня миль північніше Бостона.

— Ніхто мене там не знайде?

— Тільки ти сама.

— Це я знаю. Від себе не втечеш.

Тепер пробувала втекти. З одного двадцять сьомого "боїнга" на інший, з одної ночі в іншу, від лаврів Меріленду до холодних сосен і недорослих дубків Нової Англії, з літа в зиму — і все це за кілька годин, все завдяки могуттю цивілізації, що має звучати: американської цивілізції.

В бостонському аеропорту її чекала несподіванка в особі Куцого Дейва. Цим досвітнім рейсом прилітали здебільшого заклопотані бізнесмени, яких ніхто не зустрічав, і в просторому переході Кетлін одразу наштовхнулася поглядом на самотню постать невисокого чоловіка в шкіряних джинсах і пуховій синій куртці, яка робила чоловіка ще присадкуватішим. І хоч Кетлін не бачила Куцого Дейва вже кілька років і ніяк не сподівалася зустріти саме тут і саме тепер, вона впізнала його вмить і навіть зраділа цій зустрічі.

— Хелло, Дейв! Це справді ти? — гукнула вона йому ще здалеку.

— Хелло, мала, як долетіла?

— Все гаразд. А ти? Я чомусь вважала, що ти у Вашінг-тоні.

— Загалом кажучи, так. Але я хотів тебе побачити. В тебе є речі?

— Трохи є.

— Дозволь мені поклопотатися.

— А це зручно?

— Не переймайся.

Він метнувся кудись, здавалося, лише на мить, був уже знову біля Кетлін, той самий Куций Дейв, що й у коледжі, але водночас і якийсь новий.

— Ти став солідніший. Ніби аж повищав.

— Може бути. Дозволь провести тебе до машини. Речі підвезуть.

Вони вийшли в холодне передрання, на стоянці їх ждав червоний "камаро".

— Боже! — вигукнула Кетлін.— Чи не занадто розкішна машина?

— Не переймайся,— недбало кинув Дейв, даючи знак носіям, які з'явилися з речами.— Це ж не "мазараті", про який мені доводиться тільки мріяти.

Він всадовив Кетлін у машину, вмостився сам, вставив ключ у замок запалювання, але не запустив двигуна, ледь доторкнувся до руки Кетлін і, дивлячись поперед себе, намагаючись вдавати байдужість, поспитав:

— Ти як — заночуєш у Бостоні? Я замовив номер у "Колонаді". Здається, готель не з гірших.

— Дякую, але мені треба вже сьогодні бути в Нешуа.

— Нешуа? Що це?

— Там на автобусній станції мене зустрічатиме голова ради шкільних попечителів містер Бентвуд.

— Ти багато встигла за такий короткий час.

— Хотілося якомога швидше щезнути. Ти поміг мені. Я надзвичайно вдячна.

— Гаразд, гаразд. А от щодо ночівлі в Бостоні — шкода. Мені здавалося, що сексуальна революція вже добралася до провінційних учительок.

Щосили стримуючись, щоб не наговорити Дейву грубощів, Кетлін вимучено усміхнулася.

— Зрозумій, містер Бентвуд...

— Все ясно: шкільні попечителі вже чергують на автобусній зупинці... Може, я згодом підскочу до тебе в той дикий закуток?

— Не знаю.

— Все ж візьмеш на всяк випадок мій телефон? Хоч я й сам тебе знайду. Тебе на автобусну станцію?

— Коли ти не проти.

— Ясна річ, я проти, але хіба мене питають! Ніхто й ніколи не питає Куцого Дейва!

— Так тебе звали тільки в коледжі,— спробувала втішити його Кетлін.

— Аби ж то! Прізвисько йде за чоловіком так само невідступно, як і його доля!

— Здається, на долю ти не можеш поскаржитись.

— Загалом кажучи, не можу. Але з жінками не щастить по-давньому.

— Сказати — чому? •

— Спробуй.

— Чоловіки думають лише про власне задоволення, а це ображає жінок.

— І я не становлю винятку?

— Мабуть.

— До речі, я зупинився не в "Колонаді".

— Яв цьому не сумнівалася.

— Ну, не переймайся, мала, зараз я тебе притарабаню до милої твоєму серцю автостанції.

— Ти такий добрий, Дейв,— майже розчулено сказала Кетлін.— Поміг мені змінити штат, та ще й на Нью-Гемпшира

— А що?

— Саме в цьому штаті, кажуть, живе Селінджер.

— Хто це?

— Письменник. Ти не чув?

— Знаєш, мала, мені якось з письменниками не доводиться...

Дейв клацнув золотою запальничкою, прикурив "Рот-манса". Все — як на рекламах модних журналів. Кетлін тільки й лишалося ждати, що Дейв трусне рукавом куртки, щоб показати золоту запонку на сорочці. На щастя, золотої запонки не було.

Манжет застібнуто на ґудзик. Хоч трохи легше серед такого суцільного добробуту.

— У Селінджера є оповідання,— пояснила вона Дей-ВУ>— де чоловік складає про кохану жінку вірш з такими рядками: "І оці губи, і зелені очі..." А насправді в неї очі були голубі. Уявляєш?

— Щось воно в мені не склеюється...

— Це я до того, що й зі мною... Мені завжди кажуть, ніби маю зелені очі, а насправді — вони голубі...

Дейв тихо зрушив з місця, трохи помовчав, тоді сказав, не скошуючи на Кетлін очей.

— Слухай, мала, тії так само ненормальна, як і в коледжі. Тобі з твоєю... гм... Я хотів сказати: такі жінки повинні жити тілом, а не головою.

Автобусна лінія мала пишне найменння: "Срібний орел". Не те що якісь "Сірі собаки" що ними досі користалася Кетлін. Станція, щоправда, була досить непоказна, коли згадати пиху Бостона і штату Массачусетс, автобус, хоч і з великими срібними орлами на боках, теж не вражав ні

розмірами, ні комфортністю. Молодий водій, ліниво жуючи гумку, глянув на кількох своїх пасажирів і не став навіть відкривати багажних камер.

— Можна все в салон! — гукнув він.

Куций Дейв затягнув кофри до салону, потиснув руку Кетлін.

— Я страшенно вдячна тобі,— сказала вона.

— Не переймайся. Привіт містеру Покорчене Дерево 2!

— Судячи з голосу, який я чула по телефону, він старий, як світ.

— Я ще не зустрічав чоловіків, які б добровільно визнавали свої старощі перед жінками. Коли тобі доведеться рятуватися від містера Покорчене Дерево, дай мені знати.

— Вважай, що домовились.

— Можеш і не чекати так довго.

Кетлін вдала, що не почула останніх його слів, мерщій пройшла на своє місце, потріпотіла Дейву крізь вікно трьома пальцями.

Здається, він все-таки не повищав, а став ще куцішим за ці роки.

Власне, яке це має значення?

Кетлін дістала дзеркальце, провела ретельне дослідження свого обличчя. Все на місці, і все бездоганне: очі, уста, ніс, брови, ідеальна шкіра, сяйво гожості від усього обличчя. Після дзеркальця настала черга автобусного вікна. їхали через якусь річку. Кетлін ніколи не була в Бостоні, але хто ж не знає Бостона? Річка — не інакше як Чарльз, а

квартали по той бік — то вже не Бостон, а Кембрідж, де славетний Гарвард і Массачусетський технологічний, а далі дорога піде крізь усю американську історію: Конкорд, Лексингтон, дім Готторт і дім Емерсона, озеро Девіда Торо. Тільки проїхати тут — уже щастя!

1 "Сірий орел", "Сірі собаки" — назви автобусштх фірм у США.

2 Бентвуд — криве дерево (англ.).

Через прохід навпроти Кетлін сидів зморшкуштий, старий чоловік з очима ще блакитнішими, ніж у неї, чистими, як у дитини. Він щось сказав, але Кетлін нічого не зрозуміла. Може, іноземець? Вона ласкаво усміхнулася старому, мов&і заохочуючи того повторити сказане. І, звичайно ж, розбірливіше, хоч трохи розбірливіше.

— Баб,— стукнуті себе в груди старий,— а міс?

— Кетлін,— ще ласкавіше усміхнулася йому дівчина.

— Не сідаю там ніколи,— махнув він рукою в її напрямку.— З ^правого боку не сідаю...

Говорив він і далі страшенно нерозбірливо, слова насилу проштовхувалися крізь невидимі звалища й нашарування, псувалися, калічилися, переінакшувалися, як оте "Баб" замість звичайного "Боб".

— Хай міс не дивується,— вичитавши розгубленість од його мови в очах Кетлін, спробував заспокоїти її сусід,— хоч я в Америці вже років з шістдесят, а то й більше, а цієї мови ніяк не навчуся. Свою забув на смерть, а з цією!..— махнув рукою...

"Ірландець!" — подумала Кетлін. Тільки ірландці так уперто не можуть навчитися до ладу говорити. Хоча Кен-неді теж ірландці. А їхній нинішній президент?

— Я там не сідаю,— шамкотів далі старий,— бо набридло дивитися на те саме. їздиш рік, два, п'ять, десять, тридцять років — і дивишся на те саме. З цього боку — машини. Йдуть назустріч, рухаються, всі неоднакові... Це легше. Міс — далеко?

Кетлін пояснила.

— Нешуа — це близько. Мені до Вілтона. Добираюся туди щодня вже сорок п'ять років. А може, п'ятдесят пять? Ці чортові цифри...

"Який жах! — подумала дівчина.— П'ятдесят п'ять років отак щодня. Невже це можливо? І невже тйк може минати ціле людське життя?"

Вона вже забула і про американську історію, і про великі імена, майже злякано дивилась у вікно, бачила тверду голу землю, невисокі гори, камінь, скарлючілі дубові загайники, поодинокі похмурі будівлі з округлими фасадами, поодиноких людей, зовсім мало людей. Куди вона їде? До самої Канади?

Автобус забрався вже, мабуть, доволі високо в гори, бо все довкола було потрушене дрібним, як молота сіль, сніжком, трава на узбіччях давно вмерла і стирчала рудими віхтями. Аж не вірилося, що дві години тому твої очі милувалися розкішною зеленню бостонських газонів.

Зупинка, що звалася "Нешуа", була звичайнісіньким пустирищем. Кілька нещасних деревець, занедбаний (і, здається, навіки зачинений) дерев'яний павільйончик для продажу кока-коли і сендвічів — і більше нічого.

Навіть ніякого напису. Невже це те Нешуа, де її мав ждати містер Бентвуд?

Але автобус зупинився, водій ліниво перепхнув через губи два склади "Не-шуа", прожував їх, як гумку, треба було сходити.

Кетлін підвелася, розгублено глянула на свої дурнуваті, такі недоречні тут кофри, на непривітне місце за вікном, на автобусні двері, які з неприємним рипінням відчинялися після того, як водій натиснув на важіль,— ну що їй тут робити?

Виручив старий Боб. Він вмить усе побачив і все зрозумів, швидко підвівся (Кетлін зауважила, що він високий і досить міцний), якось ніби по-батьківськи м'яко штовхнув Кетлін до виходу, а сам взявся за її кофри.

— Вони затяжкі! — спробувала застерегти його Кетлін, але він відмуркнув щось, може, своє, ірландське, і вже виставляв до дверей перший кофр (той, що з книжками), тоді підтягнув другий, зіскочив униз, не даючи Кетлін і під-с тупити ся, сам спустив на землю обидві скрині (водій, молодий здоровило, хоч би зворухнувся!), тернув долонями.

— О'кей, міс?

Кетлін підстрибнула і поцілувала старого в щоку. Готова була заплакати від розчуленості. Але водій автобуса був далекий від таких почуттів, він мав дотримуватися графіка, отож і засигналив різко й нетерпляче. Старий Боб зрадив своїй звичці, сів біля вікна з правого боку і дивився на Кетлін, поки й проїхав. Вона махала йому рукою, забувши про почуття безпритульності, яке народилося в ній при погляді на цю зупинку серед безлюддя і безгоміння. Та щойно відгудів автобус, в душі знов заскімлило. Яка ж пустельність! Лише вспокоївшись і як слід роззирнувшись, Кетлін зауважила по той бік широчезної площі (звідки тут стільки гулящої землі?) старий "плімут" типу "ранчо". Може, це приїхав містер Бентвуд?

— Містер Бентвуд! — гукнула Кетлін.— Агов, містер Бентвуд!

"Плімут" подав ознаки життя, ліві передні дверцята відхилилися, і в отворі замаячіло щось схоже чи то на гілку засохлого дерева, чи то на залізну конструкцію модерністської скульптури. "Конструкція" трохи

поворушилася, ніби помахала, але не до Кетлін, щоб її привітати чи вспокоїти, а зовсім убік, ніби відганяючи, відтручуючи невідому силу, абощо. Подивуватися Кетлін не встигла, бо "плімут" захлипав двигуном і посунув довкола площі, мірячись до того місця, де стояла дівчина з її незграбним майном. Зупинився "плімут" саме так, що кофри опинилися біля його задніх дверей, і Кетлін належно оцінила водійську вправність господаря машини. Знову відхилилися ліві передні дверцята, висунулося з них трохи більше, ніж перше, і знайомий (з телефонних розмов) голос поспитав:

— Міс Грін?

Кетлін (це було її прізвище) вже впізнала містера Бент-вуда, але ніяк не могла його побачити. Взагалі не бачила, хто там у "Плімуті"?

— Містер Бентвуд? — не досить впевнено поспитала вона.

— Власною особою. Не зважайте на мій химерний вигляд. Ото ваші речі? Вони надто тяжкі? Аби тільки й горя! Зараз я відчиню задні двері, а ви тільки спрямуйте навантажувач.

Двері відчинилися самі собою, сам по собі з машини виповз пристрій, ще химерніший за свого господаря, за-дзижчав біля Кетлін, домагаючись роботи. Дівчина злякано пхнула його рукою в бік кофрів і не встигла стямитись, як обидва вони один за одним були повантажені в машину. Робот теж сховався туди і за ним зачинилися двері.

— Прошу сідати,— сказало те, що мало бути містером Бентвудом. Кетлін лише тепер виявила, що не може зазирнути в машину і побачити її власника: скло в ній було не звичайне, а лілове, як у нью-йоркських нових хмарочосах, прозоре зсередини, але непроглядне зовні. Праві передні дверцята вже відчинилися і ждали Кетлін. Справді ждали, як живі, бо щойно вона втулилася на переднє сидіння, як вони повільно стали причинятися. Теж автоматика?

Вкрай розгублена, Кетлін привіталася з тим, що мало бути містером Бентвудом, хоч тепер уже не мала певності: живий чоловік то чи автоматичний пристрій.

— Прошу вас — не лякайтеся мого вигляду,— заспокоїв Кетлін містер Бентвуд.— Спадкова хвороба. У всіх Бент-вудів. Але це пусте.

Кетлін насилу стрималася, щоб не вигукнути: "О боже, що ж то за кошмарна хвороба!"

Бо коли чоловіка може отак перекрутити і висушити, зробивши схожим на колюче тисячолітнє дерево, то це вже й не хвороба, а наслання, кара і прокляття!

Містер Бентвуд, здається, спробував обдарувати Кетлін доброзичливою усмішкою, але усмішка дісталася сірому замшілому каменю лівобіч од шосе; він говорив ніби до дівчини, а виходило, що адресується комусь назад; він підхоплював кермо машини знизу, а діставав до нього тільки зверху і якось мовби аж через власну голову; він вів машину ніби й уперед, але дивився кудись убік і щомиті міг врізатись в скелю, в дерево, а будь-що на узбіччі.

Нічого страшнішого Кетлін не тільки ніколи не бачила, але й не уявляла.

Містер Бентвуд мовчав. Давав змогу Кетлін трохи звикнути до його вигляду? Але хіба можна звикнути до нещастя?

А може, він мовчав ще й тому, що кожне слово давалося йому, з усього видати, неймовірно тяжко, надсилу, майже в муках. Принаймні Кетлін так вважала. Молодість взагалі вразлива на болі, страждання і нездоров'я. Що ж до Кетлін, то тут ще долучалася її професія. Біологія — це не просто таємниці живого світу, але найперше — його гармонія, сила і здоров'я.

Містер Бентвуд, мовби здогадавшись про думку Кетлін, делікатно уточнив:

— То ви біологіст?

— Досі була ним.

— Дозвольте поцікавитись, що саме будете викладати нашим маленьким бентлейківцям?

— У всякому випадку, не таксономію і не молекулярну біологію. Я працювала тільки в початкових школах і знаю, що там треба розповідати про звіряток, жабеняток і метели чків.

— На жаль, наша школа не становить винятку,— зітхнув містер Бентвуд.— Затемнення, яке найшло на Америку, сягнуло й сюди. Тут ви одразу зіткнетесь з рішучою вимогою збалансованого підходу до теорії Дарвіна і закону божого. Та що казати, коли сам президент Сполучених Штатів в публічних виступах заперечує існування динозаврів тільки на тій підставі, що про них не згадується в біблії! Власне, я, не питаючи вашої згоди, вирішив заопікуватися вами, щоб заздалегідь ознайомити з духом тутешньої общини. Ви не гніваєтесь на мене?

1 Транснаціональні корпорації.

— Тільки вдячна вам.

— Мене б вони теж давно з'їли з кісточками, але їх стримує і навіть лякає мій добробут. Ви не зважайте на мою зовнішню немічність — дух мій не знищений і не пригнічений. Я закінчив Гарвард і став одним з найавторитетніших в Америці знавців економічної географії. До моїх послуг, як консультанта, звертаються і наші фірми, і ТНК держдепартамент, навіть Пентагон. І, ясна річ, всі вони добре платять. Навіть занадто добре.

Тільки тепер Кетлін усвідомила, з яким справді багатим чоловіком вона їде в цьому старому "Плімуті". Машина всередині вражала безліччю всіляких допоміжних пристроїв, нержавіюча сталь, золочена бронза, риплива шкіра спеціально сконструйованих сидінь, телевізійні екрйни на передній панелі з дорогого дерева, радіотелефон,— все кричало вже й не про добробут, а про розкіш і надмірність. Та й сам власник машини, попри його нещасний фізичний стан, одяг на собі мав ніби з показу мод: твиновий піджак, не інакше як виписаний з самого Лондона, фланелеві штани, сорочка й краватка, може, й від Олтмана 1, годинник на руці, звичайно ж, "Картьє". Тут навіть Куций Дейв з його золотою запальничкою і червоним "камаро" (і навіть мрією про "маза-раті") не йшов ні в яке порівняння.

— У мене зараз гостює моя донька Керол,— заговорив знов містер Бентвуд,— і я подумав, що ви теж могли б зупинитися в нас. Будинок просторий, ніхто нікому не заважає. Свобода — цілковита. До школи, щоправда, далеченько, але вас може щоранку забирати шкільний автобус. Учні в нас тут теж розкидані хто де. Гірська місцевість, знаєте, сприяє людському усамітненню. Мене звіть просто: Грегорі. Згода?

Поки він говорив, забувався його розпачливий вигляд, Кетлін якось більше й більше призвичаювалася до цього чоловіка, він і сам, мабуть, вже знав про чар своєї простої розмови, тому нічого не допитувався в дівчини, намагаючись заповнити своїми розповідями перші найнапруженіші хвилини їхйього знайомства.

— Моя Керол теж закінчувала тутешню школу,— далі говорив він, не забуваючи про своє борюкання з машиною і покрученим шосе.— Згодом вивчилася на лікаря, але практикує в Канаді. Там вона почувається простіше. Мене провідує часто, бо я, власне, сам-один. Дружина, мати Керол, померла вже давно, отож маємо боротися з екзистенцією удвох з донькою. Самотність удвох. Люблю свій дім, ви його зараз побачите, але найбільша наша любов — озеро! Бент-лейк 2 зветься воно і назву свою справджує не самими тільки обрисами, але й затаєною суттю, в яку проникнути нікому не дано, бо є в ній щось глибоко містичне і загадково-

прекрасне, як у барві самої води, в золотистих туманах, в несподіваному сяйві, яке часто народжується над ідам і лине у всесвіт. Це щось справді фантастичне, феєричне і неземне! Вам неодмінно сподобається, хоч ви й біологіст. Та, власне, ось і Бент-лейк.

1 Дорогий універмаг у Нью-Йорку.

2 Бент-лейк — криве, иокорчене озеро (англ.).

Машина випручалася з безкінечних кривуль гірської дороги і опинилася на гребені гори, за якою глибоко внизу лежала розлога долина з розпластаним на її широкому дні озером містера Бентвуда. Ясна річ, містер Бентвуд показував зовсім не туди, де було озеро Бент-лейк, він цілився скарлюченою рукою мало не в небесний зеніт, але Кетлін вже трохи призвичаїлася до його перекрученості і здогадалася, куди треба дивитися. До того ж містер Бентвуд зупинив машину, і був час, щоб охопити поглядом увесь простір, який відкривався звідси, і знайти те, про що з таким захватом щойно говорив щасливо-нещасний володар цих місць.

— Правда ж, воно нагадує золотисту хризантему! — вигукнув містер Бентвуд, болісно намагаючись показати рукою на озеро і показуючи, звичайно ж, в ту точку зеніту, де могла розташовуватися планета Сатурн з загадковими кільцями її супутників.

Кетлін дивилася на Бент-лейк, ще й ще раз крадькома зизооко позирала на містера Бентвуда і могла б заприсягнутися, що та розхлюпана глибоко внизу таємнича вода нагадує все на світі, окрім ніжної золотистої хризантеми. Нагадувала вона обриси індонезійського острова Сулавесі, розчавленого гігантського кальмара, врешті — самого містера Бентвуда в його кошмарній нелюдській покорче-ності, та тільки не екзотичну квітку, яка так ненастирливо злагіднює холод і непривітність зими для мешканців помірних широт.

Кетлін мовчала, і це неабияк стривожило містера Бентвуда.

— Вам не сподобалось Бент-лейк?

— Я цього не казала.

— Але ви мовчите. Гарненькі дівчата вашого типу відзначаються нестримною балакучістю, а ви...

— Дозволено мені бути винятком?

— Ви ще питаєте? Для мене це просто свято! Однак мені чомусь здавалося, що Бент-лейк має вам неодмінно сподобатися. Це ж таке озеро!

— Ви перебільшуєте значення моєї вразливості.

— Цілком може бути, цілком... Але нам треба їхати далі. Керол вам сподобається, я вірю в це. Наш дім... Це не просто житло! Мій прадід Грегорі Бентвуд, полковник у війську генерала Гранта (ви помітили, що серед переможців у нашій громадянській війні були самі полковники й генерали?) після перемоги під Геттісбергом, взяття Атланти і взагалі після перемоги Півночі над Півднем міг би, загалом кажучи, лишитися там, у Джорджії чи Луїзіані, стати "саквояжником", скупити за безцінь десяток плантацій, роздутися від наживи, але він не піддався спокусі, повернувся в рідні місця, скромний ветеран, хоч і не без достатку, самотній, але не без надій, одне слово,— благородство і перспективи. І ось саме тут бостонська газета вміщує оголошення про те, що тут в горах з торгів продається поштова станція Бент-Лейк. Станцію збудовано ще наприкінці вісімнадцятого століття, вона була оджм з найперших оплотів американської цивілізації, але згодом шляхи прокладалися вже не в таких романтичних місцях*, у всьому панував тверезий розрахунок, і будинок станції став не те що зайвий, але просто нікому не потрібний. Або продати його з аукціону, або спалити, або

зіпхнути в озеро. Мабуть, мого прадіда привабило те, що станція співзвучна з його прізвищем. Бент-Лейк і Бентвуд — справді збіг дивовижний. З рішучістю воїна він ринувся на аукціон, розметав усіх суперників і став власником будинку поштової станції, озера Бент-лейк і всієї долини площею триста сорок чотири акри. В бостонській газеті про цей аукціон було вміщено репортаж на цілу сторінку. Ви матимете змогу переконатися в цьому, бо все в нас зберігається. Ми навіть лишили старі меблі. Щоправда, на першому поверсі довелося дещо замінити, бо доводиться дбати про зручності в сучасному розумінні. Власне, це вже Керол. Думаю, ви з нею зійдетесь.

"Навіщо він усе це розповідає? — подивувалася в душі Кетлін.— Навмисне перехопив мене в школи, щоб рекламувати своє покорчене озеро і якусь трухляву будівлю поштової станції? Дивацтво багатого чоловіка? Багаті завжди ведуться не як нормальні люди".

Колишня поштова станція, а тепер садиба містера Бент-вуда так само не привела в захват Кетлін. Щось сіре, неоковирне, без потреби велике й дурне.

їх ніхто не зустрів, і Кетлін з тривогою подумала про те, що їй доведеться видобувати речі з машини містера Бент-вуда і, може, навіть вносити в дім. Але побоювання її виявилися марними. Автомати в "Плімуті" спрацювали знов бездоганно, як і на автобусній зупинці, випустили Кетлін з машини, вивантажили її кофри, сам містер Бентвуд випручався з свого гнізда з вправністю павука, розкарячено покотився до вхідних дверей, які відчинилися перед ним самі, запросив Кетлін, одразу заспокоївши її, щоб не турбувалася про свої речі, і навіть зобразив гостинний уклін назустріч дівчині. Ризикуючи видатися нечемною, Кетлін хотіла спитати, чому ж не зустрічає їх Керол, але не встигла мовити й слова, бо з глибини будинку покотилося на них чи то гарчання, чи ніби стугоніння, і в отворі дверей зродилася жахлива потвора. Ніякі біологічні знання не помогли б дівчині розпізнати в цій істоті велетенського чорного ньюфаундленда. Широченні лапеги розповзлися вбоки, голова поставлена сторчма, тулуб нагадує знак зет. Мимоволі виникала підозра,

ніби містер Бентвуд навмисне знайшов таку потвору, щоб хоч трохи злагіднити враження від свого каліцтва.

— Це наш Скінер,— повідомив містер Бентвуд, ласкаво смикаючи пса за велетенське вухо.— Нині це вже Скінер двадцять сьомий. Бо в прадіда теж був ньюфаундленд і теж звався Скінер, відтоді ми вже не порушуємо традиції. А де ж наша Сатанія? Ага, ось! Прошу. Це міс Грін, або просто Кетлін. Будьте її друзями.

Сатанією звали чорну кішку, схожу на маленького диявола, скрученого в спіраль, у штопор, у всі можливі і неможливі пекельні фігури.

— В нас тут ще є курочки і кролики,— погладжуючи Сатанію, повідомив містер Бентвуд. (Кетлін здригнулася, уявивши ще й покорчених курочок, півників з гребенями, закрученими, ніби вафельні конусики для морозива, і кроликів, у яких задні лапи опинилися на спині, а вуха нагадують зіжмакані газети).— Ми ще матимемо для них час, а тепер ідемо до Керол. Ке-еро-ол! Ти чуєш, Керол? Ми вже тут.

У величезній старій кімнаті, заставленій величезними старими чорними диванами, кріслами, столами й столиками, нікого не було видно.

— Ти тут, Керол? — ще раз поспитав містер Бентвуд пробираючись між меблями в найдальший куток кімнати, де в задимленому чотирикутному отворі каміна яскрів червоний вогонь. Перед каміном, затуляючи його наполовину, височіла чорна шкіряна спинка просторого крісла, і нарешті з-за тої спинки до них долинуло ледь чутне зітхання, щось зніжено-розманіжене: "Ум-м-м..."

— Ти заснула, доню? — допитувався містер Бентвуд, героїчно долаючи простір і заохочуючи робити те саме й Кетлін, хоч для неї, ясна річ, перетнути хоч і найпросто-рішу кімнату не становило ніяких помітних труднощів.

— Уяви собі — задрімала. А ти вже приїхав? І не сам? Як це мило! Я така рада! Грегорі розповідав мені про вас Ви Кетлін, правда?

Кетлін стояла перед просторим кріслом ще спантели-ченіша, ніж годину тому перед "Плімутом" на автобусній зупинці. Донька містера Бентвуда теж не уникнула гіркої долі свого роду, проклятого богом чи людьми, а може, її ще кимось^ її теж посудомило люто й безжалісно, та коли на чоловічому тілі, яке вже самою природою й історією приречене на шарпанину, рани, шрами, каліцтва, всі оті пекельні вправи таємничої хвороби відбивалися мовби все ж не так вкрай трагічно, то про оце знівечене тіло дівоче можна було сказати тільки одне: наруга темних сил і вся ненависть світу. У Кетлін навіть блиснула лиха думка, що ліпше самій бути отак покаліченою, ніж дивитися на чуже страждання, та вона одразу ж і злякалася тої думки-жалю і затаєно зраділа своєму здоров'ю; красі й гожості. Хоч донька містера Бентвуда теж, мабуть, змалку, поки її не вхопила в залізні лабета нелюдська хвороба, відзначалася і вродою, і ніжністю, і вишуканістю. Мініатюрна блондиночка, з прекрасними сірими очима, з дивно білою шкірою, Керол ще й тепер могла б зачаровувати, коли б не покорченість, як у батька, як у отих нещасних створінь, що її оточували.

Але сама дівчина, здається, не дуже переймалася своїми хворощами. Вона легко зіскочила з свого крісла, потиснула руку Кетлін, обійняла її на мить, зазирнула в очі.

— Ви можете гостювати в нас скільки захочете. Не сподобається — Грегорі відвезе вас, куди скажете. Тут легко знайти пансіон. Можна й готелик, хоч, правду сказати, всі вони нікудишні. Хочете щось випити? Я приготую. А то й самі. Я тільки покажу. Я все можу. Помагаю Грегорі, бо він трохи незграбний, окрім того,— занадто захоплений своєю економічнбю географією і своїми фірмами. Можете уявити: у цих фірм повсюди там — в Азії, Африці, Латинській Америці, вже не кажучи про Європу,— свої представники, експерти, агенти, уповноважені, шпигуни, а коли треба дати економічну оцінку чи я там знаю що — вони тільки до Грегорі! А він сидить над своїм Бент-лейком і все повинен знати! Він

казав вам, на що схоже Бент-лейк? Не слухайте його. Воно схоже на каракатицю, на чорнильну пляму, на непорозуміння природи, але тільки не на золоту хризантему!

Кетлін, звикла до шкільного гамору, який не дає часу для перепочинку нікому, хто стає його жертвою, витримала перший шквал пояснень Керол ще легше, ніж невпинну мову містера Бентвуда в машині, до того ж донька містера Бентвуда їй чомусь сподобалася, з нею було легко, просто, затишно, чи що. Вже незабаром вони мандрували по другому поверсі величезного старого будинку. Самих тільки спальних кімнат вісім. Дві для гостей. Меблі з вісімнадцятого століття. Червоне дерево, бронза. Ліжка з різьбленими стовпцями для балдахінів. Кушетки рекам*є. На стінах — старі фотографії і потемнілі картини. Портрети предків. Бостонська газета з описом аукціону — в рамці під склом.

— Грегорі нізащо не хоче повикидати все це на смітник! — казала Керол.— Дивно, правда? І це чоловік, який сповідує нові ідеї в науці! До речі, мені в моїй лікарській практиці помагають не нові ідеї, а мій власний вигляд. Дивно, правда? Я невролог. Ну, і коли до мене приходять з неврозами, стресами, ляками, я кажу їм: "Коли не хочете, щоб вас скрутило, як оце мене, забудьте про все і живіть, як трава і вітер!" Діє бездоганно! Я мрію знаєте про що? Побувати в Тібеті і побачити палац далай-лами. Не може бути, щоб китайці зберегли покрівлю з чистого золота! Як ви гадаєте, може таке бути?

— Я якось не задумувалася над цим,— сказала Кетлін.

— А як ви ставитесь до дзен-буддизму?

— Я ж біологіст.

— Ага, вам — тільки живу природу? Грегорі вже вихвалявся своїм озером? Згідно з класифікацією управління парками нашого штату Бент-лейк належить до категорії "СІ", тобто вода в ньому така чиста, що в ній

можна ловити форель. Це, звичайно, не означає, що в Бент-лейку є форель або взагалі будь-яка риба. Але зате в нас, крім озера, пса Скінера, кішки Сатанії, є ще кури і кролі. Грегорі казав вам про це?

— Щось таке він казав.

— Кури чілійські. Вони сині самі і несуть сині яєчка. Фантастика? А кролі руді, як лисиці. Може, вони від схрещення з лисицями? Таке може бути?

— Навряд. Скоріше — не може бути.

— У нас усе можливе. Ви ще побачите.

"Який жах! — несподівано подумала Кетлін.— Керол ніколи не зможе вийти заміж. Ніколи, ніколи..."

Вночі вона зненацька прокинулася від тяжких стогонів. Стогони напливали повільними хвилями, безкінечні й безнадійні, як людські нещастя. Кетлін спробувала сховати голову під подушку, затуляла вуха долонями,— не було рятунку. Вона зіслизнула з ліжка, нечутно відбігла в найдальший куток темної кімнати, але стогони наздогнали її й там, мучили її молоду, ще не затверділу душу, нагадували про чийсь біль, горе, страждання.

Насилу знайшовши в суцільній темряві двері, Кетлін кинулася до сусідньої кімнати, де спала Керол.

Тиша, яка там панувала, була ще страшніша, ніж таємничі стогони.

— Керол, Керол! — покликала від порога дівчина, затуляючись від чергової хвилі стогонів, яка накотилася на неї з загадкових просторів будинку.

— Хто тут? — почувся ніжний голос Керол.— Це ти, Кетлін? Тобі не спиться?

— Стогін,— прошепотіла Кетлін.— Ти чуєш? Що це?

— Ах, не зважай. Це стогне уві сні наш старий Скінер. Йому сняться його собачі сни, і він хоче повідати про них також нам. Ми з Грегорі вже звикли. Це навіть втішно...

Втішно? Кетлін гірко зітхнула. До всього, що вже тут бачила, ще й невідомі муки нещасного створіння.

Бути добровільним свідком чужих нещасть? Кетлін не відчувала в собі такої сили. Поклала намір не затримуватись в Бентвудів і одразу ж після влаштування в школі знайти собі житло.

Зміцнилася в своєму намірі вже наступного дня.

Директор школи, містер Дональд Дріскол, груболиций чоловік, підстрижений під сержантський "їжачок", зустрів Кетлін з бурхливим ентузіазмом.

— Ми ждали вас ще до різ два, міс Грін,— загримів він,— але розуміємо, що вам хотілося провести різдвяну вечерю в родинному колі... Тепер ми кажемо: ласкаво просимо! Ми кажемо це щиро й відверто, надто враховуючи, що ви, на щастя, не міс Ред, а міс Грін 1. (Тут містер Дріскол мав би усміхнутися від свого політичного жарту, але він не зробив цього, бо, як переконалася невдовзі Кетлін, взагалі не вмів сміятися). І це не просто слова, в чому ви переконаєтесь, ближче познайомившись з своїми колегами, які ось тут, мало не на самому краю американської землі роблять усе для того, щоб...

1 Ред, грін — червоний, зелений (англ.).

Він познайомив Кетлін з колегами. Дружина Дріскола, місіс Емілі Дріскол, по-пташиному гостроноса, з усього видно, страшенно самозакохана особа — викладачка історії; математик Брюс Віттемор, гороподібний чоловік, що, здавалося, димів, мов старий вулкан, і дим цей приховував за величезними, як тарілки, окулярами, за скельцями яких клубочіло щось сизе й волохате; учителька фізкультури й ту рис тики, міс Вайтейкер, виснажена, передчасно постаріла дівчина, з замашним тілом і диявольським палахкотінням в очах, якими вона так і кресала по директорові (не інакше — його коханка); учитель музики і співів, містер Нерозберипрізвище, здається, глухий, як пень, зате добродушний такий, ніби вистрибнув з якихось минулих віків,— для першого знайомства таке товариство цілком влаштовувало Кетлін. Не було тут сексуально стурбованих сучасних чоловіків, ніхто не стане настирливо чіплятися до неї, отруювати життя. Єдиний більш-менш ймовірний кандидат на таку роль — сам директор Дріскол, але його вона легко поверне до замашної фізкультурниці, що й сама не з тих, хто випускає вловлену здобич.

Директор Дріскол викладав мову й літературу, що не зовсім йому личило, бо таким громохким голосом годилося б розповідати дітям про змагання Горацііів і Курціїв, завоювання Галлії Цезарем, а тоді про битву під Геттісбергом і доблесне завоювання американськими морськими піхотинцями крихітної Гренади, одне слово, містер Дріскол мав би викладати історію. Але педагогіка — химерна річ. Людина часом робить тут не те, що може, а те, що треба. Власне, Кетлін навіть зраділа, що директор — літератор.

— Я сюди їхала з особливим задоволенням,— сказала вона Дрісколу. — Тепер це задоволення відповідно зросло, коли я довідалася про ваш фах.

— Дурниці,— скромно відмахнувся містер Дріскол.— Все це сущі дурниці.

— В Новій Англії я ніколи не була. І коли я довідалася... Ну, так, я тільки біолог. Це низька матерія. Але повірте — серце в мене колотилося,

як... Адже тільки подумати: "Нова Англія, де в маленькому Корніші живе сам Селінджер.

— Хто, хто? — нахилив до неї їжакувато стрижену голову містер Дріскол.

— Селінджер. Видатний письменник. Його славетний роман "Ловець у житі", його оповідання "І оці губи, і зелені очі", яке вміщене в антологію найкращих американських оповідань усіх часів...

— Стривайте, міс Грін,— застережливо підняв руку містер Дріскол.— Давайте домовимося одразу й назавжди, чесно, відверто, нічого не приховуючи. В нашому штаті немає і ніколи не може бути ніякого сучого сина, який зветься Селінджером — чи я там знаю як,— а раз так, то немає і Корніша, чи як там ви назвали.

— Але ж Селінджер — це література, а Корніш — географічне поняття! — мало не зойкнула Кетлін.

— Щодо географії — тут знавець містер Бентвуд. Час від часу ми запрошуємо його, і він зустрічається з нашими вихованцями,— повірте: враження незабутнє! Що ж до літератури, то тут уже дозвольте вирішувати мені як директорові і як громадянину. Заодно повідомлю вам і про вашу біологію. Сподіваюся, ви не привезли з собою власної програми по біології?

— Але ж є рекомендації міністерства освіти.

— Це тих, з Вашінгтона? Раджу вам забути про них. Ви в справжньому американському штаті, де люди вільні, незалежні і сильні духом. Ваша біологія — це наука про що?

— Про життя...

— Це годиться хіба що для негрів. Повинна бути наука,

яка вчить мужності, наука смерті, коли хочете. Як вона

зветься? •

Кетлін відсахнулася від цього страшного чоловіка.

— Ну! — загримів містер Дріскол.— Є така назва чи її немає? Відповідайте, коли вас питають, міс Грін!

— Танатологія,— прошепотіла Кетлін,— але я не розумію, навіщо це вам і навіщо тут, у школі, і я взагалі не...

— А це для того,— гримів сержантським баритоном містер Дріскол,— це для того, міс Грін, що в нас справжня американська школа, де нікому не дозволяється розпускати слину, бо тут готують справжніх громадян для майбутніх битв за свободу й демократію, ви мене чуєте? За свободу і демо...

До вчительської всунулося ще двоє людей. Взірцева американська пара. Високі, худі, страшні. Жінка невиразна, як пляма, чоловік — обпечений і обсмалений, ніби вискочив з пекла, в синіх окулярах сліпця, з невпевненими рухами невидючого.

— Містер Текел, викладач хімії і фізики,— повідомив урочисто директор,— і з ним місіс Текел, взірець вірності й самовідданості. Містер Текел — герой в'єтнамської війни. Ми всі пишаємося, що серед нас є містер Текел. Сподіваюся, міс Грін, що ви теж... Познайомтеся, будь ласка, з містером Текелом і з його вірною дружиною.

Кетлін так розгубилася, що коли містер Текел зграбастав її тендітну долоньку кістлявою, як у смерті, ручиською, пробелькотіла:

— А хіба... хіба можна одночасно викладати і хімію, і фізику?

— Все стає можливим, коли вами опановує велика мета! — загримів містер Дріскол.— Як казали великі американці? Зло стане благословенням, а льод возгориться! Ми швидко наближаємося до краю урвища, далі якого жоден ворог не зможе нас переслідувати. Воістину:

Пусть они исступленно беснуются, Ты спокоен в могиле своей !.

Ми привчаємо своїх вихованців до думки про смерть не для того, щоб проголошувати хрестовий похід проти смерті, а щоб дати їм змогу освоїтися з думкою про неї. Тому програми в нашій школі будуються так, щоб дати учням максимально можливі знання про смерть у всіх галузях, нічого не занедбуючи. Наші учні знайомляться з поглядами великих письменників на проблему смерті. Вони їздять на екскурсії до крематорію і вчаться писати некрологи про видатних людей сучасності: президента США, папу римського, кіноактора Сільвестра Стало не. Історію місіс Дріскол обмежила тільки вивченням Плутарха, який був найбільшим у діях людства знавцем і оспівувачем смертей, і кожне з його життєписань є спростуванням занепаду і боягузтва наших зачуханих теоретиків і всіх отих так званих борців за мир і виживання. Ви питаєте про містера Текела? Нічого простішого! Як ветеран, він гаразд відає, що всі проблеми належить атакувати фронтально і тому не приховує від учнів нічого. Фізика? Це найперше залізо і зброя. Ще Емерсон сказав: "Наша культура не повинна зневажати можливості озброїти людину". Отож фізика для містера Текела і його вихованців — це зброя, і не взагалі якась там сяка-така зброя, а саме американська у всіх її різновидах і можливостях. Хімія? Досить поглянути на те, що зробив з містером Текелом напалм, як ви вже знаєте достеменно все про хімію. Кажуть, математика трудний предмет. Містер Віттемор спростовує це щодня й щогодини. Навіть у наймолодших класах математика стає не карою єгипетською для малюків, а розвагою. Містер Віттемор влаштовує гру в атомну війну, тоді оголошує, що в бомбосховищі вісімнадцять місць, а в класі — двадцять чотири учні. Скільком не вистачить місця для порятунку від смерті і як

доконати вибору, кого належить впустити, а кого ні? Ви бачите, міс Грін, як це може бути цікаво!

1 А. Теннісон. Похоронна пісня.

Кетлін майже в нестямі переводила погляд з одного вчителя на іншого. Невже все, що вона чує, справді відбувається тут, у цій школі? І чому вона тут? Навіщо Дейв з своєю вашінгтонською братією запхнув її сюди? Тепер вона збагнула, чом з такою кістлявою силою вчепився в неї містер Бентвуд, що й зовні був ніби уособлення смерті, і чому саме він був головою ради шкільних попечителів, хоч його Керол вже давно не навчалася тут. Страшне місце і страшні люди. Вони не розуміють або ж не хочуть розуміти, що такі речі, як правда, любов, смерть не тільки великі по своїй суті, але й крихкі, мов тонке скло, і розбиваються від найменшої необережності. Що в неї спільного з цими Людьми? Доля чи недоля? Хоч як там воно є, ще сьогодні вона знайде собі притулок і забере свої речі від містера Бентвуда, а тоді... Далі вона не знала. Бгаючи поблідлі губи в болісну усмішку, поспитала директора:

— А біологія? Сподіваюся, ви не станете зводити її тільки до цієї вашої... проблеми? Я не можу пропагувати смерть.

— Ми не пропагуємо, а демістифікуємо, міс Грін! Вловлюєте різницю?

— Коли казати щиро, не дуже. Я блондинка, а блондинки не хочуть вмирати.

Дріскол не підхопив жарту. Мабуть, належав до тієї нечисленної категорії людської породи, яка ще не встигла вийти з тваринного світу, де панує тільки серйозність і доцільність.

— У вашій біології теж є чимало повчального,— поважно пояснив він Кетлін,— оті розрізання, розтини песиків, кішечок, пацючні, жаб, як там це називають?..

— Вівісекція,— підказала Кетлін.

— Ну от. Вівісекція. Прекрасно. Якомога більше вівісек-цій, міс Грін, і ви ввіллєтесь в нашу дружну сім'ю однодумців!

Забиратися на край Америки, щоб влитися в таку похмуру сімейку?

Але не було ради. Не стане ж вона знов просити Дейва, щоб пошукав для неї місця на великому американському континенті!

Від містера Бентвуда виїхати вдалося лише в неділю, коли Кетлін знайшла неподалік від школи дві кімнатки в доволі занедбаному пансіонаті. Не обійшлося без жалів і зітхань містера Бентвуда. Керол, мабуть, розуміла, що діється в душі Кетлін, тому не стала її вмовляти й розраювати, тільки шепнула на прощання: "Коли що, то ти до мене без усяких там... Я все розумію і зрозумію, коли треба... З старим побуду до весни. Жалко його самотини..."

Містер Бентвуд проводжав Кетлін до таксі, ніяк не міг повірити, що вона їде від них.

— Вам тут було б набагато вільніше,— вириплював він своїм механічним голосом,— набагато вільніше... Може, це зима... А от коли настане весна і пригріє сонце, ви не впізнаєте озера. У мене є човен... Без мотора. На веслах...

В місячну ніч ви берете човна, випливаєте на озеро, піднімаєте весло з води, а з нього стікає старе золото. Фантастика! Обіцяйте, що ви не забудете нас, міс Грін.

— Як же я можу вас забути? — засміялася Кетлін.— Адже ви голова ради шкільних попечителів.

— Попечителі, попечителі... Все це пусте. Обіцяйте, що ви не забудете Бент-лейк, ось!

Кетлін послала йому повітряний поцілунок, і таксі поїхало.

Бідолашний чоловік з своїм бідолашним озером!

А власне — озеро як озеро. Ним значилася на карті вся ця місцевість, містечко, де була школа, теж, як і озеро, звалося Бент-Лейк, його мешканців відповідно всі звали бентлейківцями, Кетлін з часом теж мала поповнити їхнє число.

Зіткнулася вона з озером вже за нових обставин і геть несподівано.

В п'ятому класі розповідала про жаб. Про звичайну європейську жабу, яку знали ще древні греки і яку згадує в "Природничій історії" Пліній. І про рінодерму латиноамериканську, самець якої (сам завбільшки з наперсток) виношує до п'ятнадцяти зародків у горловому резонаторі. І про північноамериканську жабу піпу, яка виношує дітей у себе на спині в спеціальних гніздах-капсулах з прозорими ковпачками.

— Як солдати в М-113 або в "Бредлі"! — гукнув Джеррі Маккалістер, що відзначався нестримним норовом.

— Що це таке? — спокійно спитала його Кетлін.

— Армійські бронетранспортери,— пояснив хлопець.

— Звідки ти про них знаєш?

— Нам розповідає про все це містер Текел,— пропищала найменша в класі Пеггі Торп.

— Гадаю, тему армійських бронетранспортерів ми вичерпали і ви дозволите мені далі розповідати про піпу? — поцікавилась Кетлін.

В класі захихикали не знати на чию адресу: вчительки чи Маккалістера.

— Маленькі піпенята,— ходячи між столами, розповідала Кетлін,— висовуються з-під прозорих ковпачків і хапають усе, що пропливає повз них: водяних бліх, дафній, циклопів, дрібних черв'ячків тубіфексів...

— Вони визирають, як танкісти з люків? — знов вибухнув Маккалістер.

— Здається, ми домовилися не чіпати військову тему! — зупинилася біля нього Кетлін.

— А в нашому Бент-лейку жаби не живуть,— пропищала Пеггі Торп.

— Звідки ти про це довідалася, Пеггі? — поспитала її Кетлін.

— Не живуть, точно! — гукнув і Маккалістер.

— Не живуть, не живуть,— загудів клас.

— А що ж у ньому живе, діти?

Ніхто не відповів, тільки Маккалістер, трохи помовчавши, пробурмотів:

— Живе там що чи не живе, а жаби не живуть — це я знаю точно, бо ще не вбив там жодної, хоч скільки визи-рював! •

— Гаразд, діти, я обіцяю вам довідатися і пояснити,— сказала Кетлін.

Того ж вечора вона подзвонила містеру Бентвуду. Той так зрадів, почувши її голос, що на якийсь час геть утратив дар мови. Кетлін не на жарт злякалася за нього. Може, його хвороба прогресує і він уже не здатен навіть говорити?

— Як ви себе почуваєте, містер Бентвуд? — ласкаво поспитала вона.

— Я... мені,— він довго рипів, зітхав, клекотів горлом,— цей ваш дзвінок... Така мила несподіванка... Ми тут з Керол... Про вас...

— На жаль, причина мого дзвінка — занадто прозаїчна.

— Ви і прозаїчність? Миле дитя, хіба можна?..

— Гай-гай, містер Бентвуд... Не забувайте про мій фах... І що б ви сказали, приміром, про жаб?

— Про?... Ви сказали: про...

— Про жаб. Найзвичайнісіньких представників голих гадів, які живуть у воді, на землі, на деревах...

— Не зовсім вас... тобто зовсім вас не розумію, Кетлін...

— Я хотіла спитати: у вашому озері, в Бент-лейку, живуть жаби?

— В Бент-лейку? Жаби?

— Так.

— А чому це вас зацікавило?

— Ну, я ж біолог. Люди — земнородні, жаби — земноводні...

— А, так-так... справді... Ну що ж... Можу задовольнити вашу цікавість щодо цих...

— Голих гадів. Жаб.

— Так, так... Це ви надзвичайно влучно: голі гади... Саме тому, що вони гади, та ще й голі, в Бент-лейку їх немає... І не може бути, запевняю вас...

— Ви не хочете сказати, що Бент-лейк має свої озерні моральні категорії?

— Моральні? Бент-лейк? Навдивовижу точно сказано! Я сам якось ніколи не...

— Але в природі повинна панувати відповідна гармонія. І коли не вистачає якогось складника, гармонія порушується.

— Може бути, цілком може...

— Що б ви сказали, коли б я спробувала поселити в Бент-лейку бодай парочку симпатичних зелененьких жабок?

— Ви б... хотіли?

— Ну так. Я ж біологіст, то ви не заперечуєте?

— Для вас — ніколи.

— Для озера. Для вашого Бент-лейку.

— Для озера. Так, так, для озера.

— Я вдячна вам, містер Бентвуд,— сказала Кетлін і припинила розмову, щоб не мучити бідолашного далі.

Вона звернулася до Чікагського зоопарку, розповіла про Бент-лейк і попросила прислати кілька пар європейських і американських жаб для проведення експерименту заселення озера. За два тижні на адресу школи прийшов по пошті дбайливо запакований акваріум. Кетлін подзвонила містеру Бентвуду, щоб попередити його про експеримент, однак Керол повідомила їй, що батько поїхав на кілька днів до Гарвардської школи бізнесменів, і порадила не ждати його.

— Хіба він став би заперечувати? — сказала Керол.— Це ж для науки, а він сам усе своє життя присвятив науці. Хоч, правду кажучи, я вже не розберу, де в нього кінчається наука і де починається бізнес.

Шкільним "басиком", з усім п'ятим класом, ясного весняного дня Кетлін виїхала до Бент-лейку.

— Нам треба знайти мілке місце, де вода добре прогрілася сонцем,— сказала вона учням.

— В Бент-лейку — і мілкі місця! — засміявся Мак-калістер.— Де це ви бачили, міс Грін, мілкі місця в Бент-лейку?

— А що, хіба немає?

— Там навіть дна немає, міс Грін!

— Але щось же є?

— Ну, я знайду таке місце, де зручно підійти до самої води. Але глиб скрізь страшний, міс Грін!

— Коли так, то в озері дуже холодна вода?

— Холодна? Я б не сказав. Іноді вона просто обпікає.

— Ти купався в Бент-лейку?

— Купався? Хто ж купається в Бент-лейку? Ніхто й не чув про таке! Тут і біля берега ніхто... І не тому, що озеро належить містеру Бентвуду... Він добрий і ніколи нікого не проганяє... Але однаково ніхто...

— Сподіваюся, ти не злякаєшся, коли ми доручимо тобі випустити в озеро з акваріума наших новоселів? — сказала Кетлін.

— Чому б я мав лякатися? Міс Вайтейкер, наша фізкультурниця, учить нас не лякатися ніде й нічого. І ми з Джеймсом справді не боїмося нічого.

Він кивнув на свого сусіда по "басику", сонного, глевтякуватого хлопця з магнітофоном, причепленим на шиї. З тим магнітофоном глевтякуватий Джеймс приходив і на уроки і цілими днями то через навушник, то й на повний звук слухав знову й знову Спрінгстіна 1, так що Кетлін навіть не могла запам'ятати його прізвища і про себе звала Спрінгстіном.

— От і гаразд,— сказала Кетлін,— ви з Джеймсом беріть акваріум, обережно занурюйте в воду, так щоб жаби могли випливти в озеро... Я помагатиму вам, а всіх прошу дивитися і теж помагати, коли виникне потреба...

Помагати не довелося нікому.

Щойно Маккалістер і Джеймс занурили акваріум, а Кетлін трохи нахилила його, щоб озерна вода перелилася в скляну посудину, як всі жаби, ніби виштовхнуті тугою пружиною, вилетіли звідти, але не

сховалися в глибину, не пірнули мерщій, як того вимагав інстинкт самозбереження, а якось мовби розпачливо кинулися до берега, буквально видерлися на сушу просто під ноги хлопчикам і дівчаткам (ті з вереском розскочилися на.всі боки) і гігантськими стрибками стали віддалятися від озера. Нічого подібного Кетлін не бачила в своєму житті.

— Джеррі, Джеймс, діти,— промовила вона розгублено,— куди ж вони? Наздоженіть їх! Заверніть назад!

Маккалістер спам'ятався перший. Джеймс був надто неповороткий, дівчатка ще й досі вищали і обтріпувалися, хлопчики теж не квапилися виконувати прохання своєї вчительки. Маккалістер побіг слідом за втікачками сам. Незабаром і повернувся, так і не покликавши нікого собі на допомогу.

— Міс Грін,— понуро повідомив,— їх немає.

— Ти не наздогнав їх?

1 Популярний американський співак.

— А хто б їх міг наздогнати? Ви бачили, як вони стрибали? Вони втекли.

— Ти добре дивився? Може, вони десь за камінням, у траві?

— їх ніде немає, міс Грін.

— То що ж — вони провалилися крізь землю?

— Хіба я знаю?

Кетлін сама вирушила на пошуки втікачок, до неї поволі приєднався весь клас, оглянули все довкола, обстежили й обнишпорили кожен камінчик, кожен кущик, кожен сховок,— жаб не було ніде.

— їх міг би знайти хіба що містер Текел,— сказав Маккалістер.

— Містер Текел сліпий,— нагадала вчителька.

— Зате він знає, як можна викишкати будь-кого, хоч би він сховався на тім світі.

— Як же? Він розповідав вам?

— Для цього треба ще більше налякати того, хто сховався. Кетлін подумала, що на світі немає сили, яка б налякала

цих жаб ще дужче, ніж те невідоме, з чим вони зіткнулися в Бент-лейку.

Вона подзвонила в Чікаго й розповіла про те, що сталося.

— Вам не спало на думку ніяке пояснення? — спитали її.

— Ні, не спало.

— Щось з водою? Ви не пробували дослідити воду?

— Ні, не пробувала.

— Зробіть хімічний аналіз води з озера хоча б у вашім шкільнім кабінеті з хімії.

— Я спробую.

— Коли ще там щось, повідомте нас.

Але який аналіз у шкільному кабінеті? Містер Текел дав Кетлін цілковиту свободу дій, та в неї однакового нічого не вийшло. Вона знов подзвонила в Чікаго.

— Ця вода не піддається ніякому аналізу,— поскаржилася Кетлін.— Я вже питала містера Бентвуда, власника озера, але він теж нічого не може сказати.

— Коли ми пришлемо співробітника, щоб узяв води для аналізів, ви владнаєте з власником озера?

— Спробую. Мабуть, це мені вдасться.

— Тоді гаразд.

З Чікаго приїхав тонкошиїй веселий хлопець, набрав кілька посудин води з Бент-лейку, пожартував, що запропонує Кетлін організувати фірму для продажу цієї божевільної водички всім божевільним у Америці й поза нею, й зник, щоб більше ніколи не з'являтися.

Але за місяць до початку літніх шкільних канікул у Бент-Лейку з'явився... Куций Дейв.

Він не прийшов до школи (вистачило розуму хоч на це!), ждав Кетлін на вулиці перед її пансіоном, міряв тротуар коротенькими ніжками, вдавав з себе таку собі непомітну особу, хоч як це зробиш, маючи на ногах черевики з крокодилячої шкіри!

— Дейв? — злякано зупинилася Кетлін, забачивши його здаля.— Не розумію. Принаймні ти мав би подзвонити...

— Привіт, мала,— недбало махнув Дейв.— Не переймайся. Давай десь сховаємось. Ну, не в тебе, а десь. Де можна щось випити й перекинутися словом.

— Ти приїхав до мене?

— Не так навпростець, мала, трохи обережніше. Ми могли б десь сховатися?

— Тут поряд є піццерія.

— Піццерія — саме те, що треба! Піцца з грибами і датське пиво!

— Ти ж знаєш, що пиво не для мене,— засміялася Кетлін, у якої трохи відлягло від серця.

— Гаразд, пиво — мені, а тобі пепсі або якийсь там джінджер.

— Домовились.

В піццерії не було нікого, ніхто не заважав їм.

— Я тут не сам,— повідомив Дейв.

— Не розумію.

— З деякими людьми.

— Однаково нічого не розумію.

— Ну, це так... Я їм нічого про тебе не казав, хоч вони знають і так... Бо все почалося з тебе, мала.

— Почалося? З мене?

— Ну, ця вода з цього зачуханого озера Бент-лейк, трам-тарарам!

— Не бачу зв'язку...

— Та який зв'язок, мала, який зв'язок, трам-тарарам! Хоча з другого боку... Тут як підійти... Команда, розумієш? Я не сам, я з командою... Власне, все це вони. Я тільки привіз цих людей. Мав би сказати тобі одразу, але така вже підла моя душа... Хотіли без тебе. Хоч ти маєш право на свою частку. Ти взагалі маєш право...

Кетлін не могла збагнути, що він плете.

— Стривай,— перепинила вона його.— Ти сказав, що приїхав не сам. Чим і коли приїхав? Не бачу твого розкішного "камаро".

— Який "камаро"! Ми взяли "рент-кар" 1, щоб не впадати в око. І ми тут уже чотири дні. Троє з вашінгтонської команди і я. Хотів одразу до тебе, але ці... У них принцип: шматок тільки для власного горла. Для мене тут що? Хіба що якісь крихти. Тепер вони побачили, що без тебе — нічого.

— Ти, мабуть, п'яний? — Кетлін поглянула на Дейва навіть з деяким співчуттям.—— Чи хворий? Може, в тебе жар? Де ти зупинився?

— Мала, я здоровий, як усі сто чортів,— перехиляючись через столик до Кетлін, зашепотів Куций Дейв,— і я зовсім не п'яний, хоч мав би тут уже не сп'яніти, а геть здуріти! Слухай мене уважно, мала. Все це відкрила ти! Розумієш? Ти!

— Що відкрила? Де?

— Тут, у цій смердючій дірі! Ти знайшла і маєш право на свою долю, на свою частку, на левову частку, хай йому чорт! Ця команда, знаєш, вони ст шні люди! Чим вони займаються? Дуже просто. Вони скуповують у федеральну власність усе, що їм заманеться. Наприклад: можуть купити електричний тостер, який коштує дванадцять долларів, за дванадцять мільйонів, домовившись з власником і ще там — я знаю? — з ким і поділивши потім бариші між собою, а федеральний бюджет від цього й не чхне. Та що там мільйони! Вони жбурляються мільярдами, мала! До тебе дійшло?

— Ти марно тратиш зусилля,— спокійно усміхнулася Кетлін.

— З жінками завжди так. А їх ще пробують робити міністрами, а то й президентами! Слухай мене уважно, мала. Спробуй зосередитися. Можеш ти зосередитися?

— Зосередилася.

— О'кей! Тоді почнемо. Перше: вода. Ну, ти знаєш: вода з цього ідіотського озера.

— Ти хочеш сказати: з Бент-лейку?

— Кажу те, що сказав. Коротше: ти посилала воду на аналіз?

— Просто розповіла, що тут сталося. Подзвонила в Чіка-го й розповіла. Все просто.

— А тобі сказали, що це за вода і що це за озеро?

— Ніхто нічого не казав, та й чому б це мали робити? Озеро ж не моє, і я не маю ніякого відношення...

— Але ти першою звернула увагу!

1 Машина напрокат.

То й що?

— Тепер послухай, що це за озеро. Про Сільянське кільце ти коли-небудь чула?

— Мабуть, це не має відношення до біології?

— Яка з біса біологія! Триста — чи я там знаю? — скільки ще мільйонів років тому на територію сучасної Швеції прителющився з далеких світів і бабахнувся здоровезний метеоритяка, мабуть, ціла кам'яна гора, бо на тім місці в граніті виламало кільце на двадцять шість миль у поперечнику з озером на дні. Тепер геологи висловлюють здогад, що від того удару на великих глибинах утворилося з гранітів ціле море нафти. в

— Ти хочеш сказати, що під Вент-лейком теж нафта? Тоді вона вся належить містеру Бентвуду так само, як і озеро.

— Нафту хай виціджують арабські шейхи. Бент-лейк — не нафта. Ну так, озеро теж від метеорита, абігенного походження. Теж колись ляпнулося тут, і тепер маємо. Але прилетіла не каменюка, не залізяка, і не з того боку, звідки все прилітало, а хтозна й що і хтозна-звідки. Ляпнулося, і лежить, і нікуди не щезає, все дно з цієї штуковини.

— Неймовірні речі розповідаєш, коли це справді так.

— А ти думала як?! Взяли вже не саму вода, а й грунт з дна і з берегів, все дослідили, перевірили, зважили. До твого відома: все це робила наша лабораторія в Форт-Дет-ріку, штат Меріленд, звідки ти сюди прибула. Вже є і назва для чортівні, яка залягає на дні озера.

Бентелій! Озеро Бент-лейк, то хай чортівня зветься так само. Ніде на землі такої штуки немає, ніхто й не чув, ніякі мудрагелі уявлення не мають. І скільки того бентелію, теж ніхто нічого. А водичка від нього — справжня зараза! Бачила цього намаханого містера Бентвуда, і його дочечку, і пса, і все, що там живе? Які вони покарлючені? Це все від водички! Вода проклята всіма чортами і дияволами! Коли побризкати нею яких-небудь червоних, вони почорніють, і посиніють, і покорчить їх ще й не так, як містера Бентвуда. Тепер розумієш? Ученого бевзя, який приїздив брати воду для аналізів, ти бачила?

— Страшенно дотепний хлопець. Він ще назвав воду Бент-лейку божевільною і намірявся утворити фірму для її продажу всім божевільним.

— То був його останній жарт,— скривився зневажливо Дейв.

— Що з ним?

— Нічого.

— Ти мене злякав. Навіщо ж такі похмурі жарти.

— Я сказав: нічого. Так і треба розуміти: з того хлопця не лишилося нічого.

— Тобто?

— Йому, бачте, закортіло скупатися в Бент-лейку, І він, мабуть, плавав там годину або й дві і заплив до самої середини озера. А туди потикатися не слід. Бо там найвища концентрація.

— Концентрація чого?

— Води, настояної на бентелії. Бренді з бентелію. Все, що попадає в це "бренді", за кілька годин розчиняється, гине, щезає абсолютно безслідно. Не на молекулярному рівні щезає, а на рівні атомів, а може, тільки атомних слідів.

— Неправда! У містера Бентвуда на озері є човен, він пропонував мені кататися, коли захочу.

— А ти бачила той човен? Отож і воно! Човен і весла обмазані бентелієвою глиною. Міцніша за бетон! Це й оберігало човен. Сама глина зовсім нешкідлива, а водичка, настояна на ній,— смерть і погибель усього живого й неживого! Наробити аерозолю з такої водички — можна знищити цілий континент! Хоч Африку, хоч і цілу Азію, вже не кажучи про Європу. В балони — і ракеточками, ракеточками! Подарунок, який прилетів з "чорної діри".

— Ти все вигадуєш, не знати навіщо. Може, вважаєш мене дурочкою і вирішив полякати? Скільки існує Бент-лейк? В ньому купалися люди, плавали, і ніхто...

— Купалися? Якби ж то! Тут би ми містера Бентвуда одразу притиснули так, що він би й не писнув! Але в озері ніхто й ніколи не купався! Все воно обставлене табличками, які застерігають, що це приватна власність і по кожному, хто наблизиться до води, стрілятимуть без попередження.

— Містер Бентвуд міг таке написати?

— Напишеш! Він уже давно здогадався, що воно за водичка. Ще його прадід, мабуть, здогадався. Ти читала в газетах тиждень тому, що в Бейкерсфільді неподалік від Санта Барбари з води на сушу полізли мільйони жаб? Можеш ти це пояснити? Ти ж біологієт! Не можеш і не пробуй. Зате я поясню. Там неподалік наша лабораторія. Для дослідження несподіваних явищ і фактів, будемо так її називати. Коли

десь щось помічають ненормальне, відповідальні люди, що перебувають на державній службі, повинні негайно повідомити лабораторію. Про вашу божевільну водичку повідомили теж. Надто коли цей, як ти кажеш, дотепний бевзь розчинився в просторі. Ну, капнули цієї водички там, жаби й полізли на сушу! В них перевага перед усім іншим морським населенням: вони можуть вискочити з води. А хто не вискочив — на атоми! А раз така водичка — сигнал команді, до якої я пришвартований. І ось ми тут і торгуємо покорчене озеречко у покорченого містера Бент-вуда з його покорченою донечкою.

— Якийсь кошмар! — простогнала Кетлін.

— То в чиїй власності має перебувати таке озеречко? У придуркуватого містера Бентвуда чи у власності Сполучених Штатів Америки? І чим тут пахне — мільйонами чи мільярдами?

— Я відмовляюся будь-що розуміти,— прошепотіла Кетлін. •

— Ми хотіли купити озеро, щоб воно стало федеральною власністю.

— Купити Бент-лейк? Навіщо?

— Так я й знав! Не треба було тобі нічого казати. Всі ви тут божевільні. Цей містер Бентвуд теж спитав: "Хіба можна продати історію?" І його покорчена донечка й собі! Ми пропонували йому шалені гроші! Ми залякували його. Погрожували йому. Він уперся, мов старий осел. Тоді моя команда згадала про тебе, мала. Справедливість торжествує. Ти одержиш те, що належало тобі з самого початку. Повір, я радий за тебе. До такого личка — та ще кільканадцять мільйон-чиків! Можу тільки заздрити.

— І що треба зробити? — Кетлін не приховувала насмішкуватості в голосі, але Дейв цього не помітив.

— Ти вже все зробила, мала! — захоплено цмокнув він.— Ти все почала. Тепер лишилася дрібничка.

— Дрібничка? Що за дрібничка?

— Ти повинна вмовити цього старого осла продати своє озеро.

Нарешті настав час Кетлін. Вона тепер могла досхочу потішитися, навіть познущатися над цим коротеньким (але яким же захланним!) чоловічком, що так випадково отримав владу над нею і хотів скористатися з цього випадку, скористатися гидко, підло, а тепер ще й нелюдськи-злочинно.

— А чому б вам не купити піццерію? — невинно стрельнула своїми великими очима Кетлін.

— Яку піццерію! — аж підстрибнув Дейв.

— Ту, в якій ми сидимо. Поглянь, який симпатичний тут хазяїн. А його дружина? Справжня італійська кінозірка! А їхній синочок, який подає напої!

— Слухай, Кет, ці твої жарти! Я не для того...

Він уперше назвав її на ймення, забувши оте ідіотське "мала". Маленька, але перемога.

— Ти сказав про якусь команду. Може, познайомиш і мене з ними?

— Познайомити? Навіщо тобі?

— Ну, вони ж покупці, а я для них повинна вмовляти містера Бентвуда. Маю я право знати, з ким доведеться мати справу?

— Ти маєш справу зі мною!

— А команда?

— їх немає! Взагалі немає нікого. Тільки я.

— Може, ти все вигадав?

— Вигадав? А ті мільйони, які я тобі обіцяв, теж вигадані? Ти бачила коли-небудь чарівника, спроможного вигадати хоч долар або цент, дайм?

— Але ти ж весь час морочив мені голову якоюсь командою.

— їх немає. Вони тільки стежать, контролюють, не спускають очей. Тобі ясно?

Кетлін дістала дзеркальце, поправила зачіску, підмалювала губи, показала хазяїнові, що залишає гроші на столику, підвелася, стала над Дейвом.

— Ми можемо йти, Дейв. Вважай, що ти був моїм гостем, тому плачу я, хоч у тебе, як ти кажеш, мільйони і мільйони...

— Гей, мала, ми ж ні про що не домовились!

— Нема про що домовлятися.

Вона пішла до виходу, Дейв кинувся навздогін.

— Кет, ти що? Ти розумієш, від чого відмовляєшся?

— Прадід містера Бентвуда воював за те, щоб у Америці перестали продавати людей. Ще прадід! Понад сто років тому!

— Хто тебе примушує продавати людей? Хай цей скар-лючілий продасть свою калюжу — і годі! Ти чуєш мене, Кет! Чому ти мовчиш?

— Не маю чого сказати втішного для тебе. Звичайно, я вдячна, що ти допоміг мені в скрутну хвилину. Це було по-товариськи. Але тепер... Справді, може, я сама винна, мабуть, таки я винна у всьому... Але є межа, далі якої я не піду. І не примусить мене піти ніхто і ніщо. Можеш мене не проводжати, Дейв.

— Ти граєш з вогнем, мала,— порівнявшись з Кетлін, видихнув Дейв. — Тут страшні сили, і я б не радив тобі...

Кетлін не відповідала і швидко йшла до свого пансіону. Щоб не відстати, Дейву треба було бігти, а бігти він не міг, бо тоді на нього почнуть звертати увагу. Він же мав лишатися непомітним.

— Я подзвоню тобі! — ще встиг гукнути Дейв. Кетлін не озирнулася.

Мала негайно подзвонити містеру Бентвуду. Яке нещастя! Який жах! І все почалося з неї. У всьому найперше її провина. Наївність, необережність, недоумкуватість. Що вона тепер скаже містеру Бентвуду, що порадить, чим утішить?

Але втішала не вона — містер Бентвуд, хоч і не дуже вміло, зате щиро і доброзичливо заспокоював Кетлін, просив її не перейматися занадто, висловлював віру, що все владнається, бо все це просто якесь непорозуміння.

— Мені так хотілося б бути з вами і Керол тепер,— сказала Кетлін,— обіцяю на вихідний приїхати і бути з вами цілий день. Невже правда, що вода в озері якась незвичайна?

— Я ж казав вам, що це не вода, а розтоплене золото,— сміявся в телефон містер Бентвуд, хоч сміх той і віддавав гіркотою.— Ви тоді не

вірили, а дехто, бач, звернув увагу. Та хоч би й справді це була не вода, а чисте золото, ми повинні вірити в непохитність головного принципу нашої демократії — недоторканості майна, права на власність. Хіба не на цьому тримається Америка?

Так, думала Кетлін, так і ще тисячу разів так! А саму душили сльози, і вона тихо поклала телефонну трубку, щоб містер Бентвуд не відчув тих сліз.

Куций Дейв більше їй не надокучав, але вже наступного дня Кетлін покликав до себе директор Дріскол і з суто сержантською прямолінійністю запитав, як вона ставиться до містера Бентвуда.

Кетлін здивувалася.

— Як я ставлюся? Про це, мабуть, я мала б спитати вас, містер Дріскол. Адже це у вашій школі містер Бентвуд ось уже два десятки років голова ради попечителів.

— Відучора він уже не голова. Рада одностайно не обрала його.

— Одностайно чи одноголосно?

— Не бачу різниці.

— Цікаво, як ви могли дивитися йому в очі?

— Містер Бентвуд був відсутній.

— Так я й знала!

— Міс Грін, чи не здається вам, що ми ухиляємося від суті? Присутній чи неприсутній містер Бентвуд — не має значення. Для нас сьогодні

головне: визначитися в своєму ставленні до цього чоловіка. Ви мене зрозуміли? На мені лежить відповідальність, тому я повинен знати думку моїх учителів. І ось я ще раз питаю вас, міс Грін, яке ваше ставлення до позедінки містера Бентвуда?

— Гаразд, містер Дріскол. Пам'ятаєте, чим ви мене зустріли, коли я з'явилася у вашій школі? Ви налякали мене, та що там налякали — ви буквально вбили мене розмовами про смерть і категоричною вимогою методично впроваджувати тему смерті навіть у біологію, хоч ця наука найближче стоїть до життя. Ви ще тоді цитували Емерсона. Щоб показати вам, як я прислухаюся до настанов старших, я теж процитую вам Емерсона, і це й буде моєю відповіддю на ваше несподіване і не вельми тактовне запитання. Емерсон писав: "Хто з тих, кому видно ницість нашої політики, внутрішньо не радіє за Вашінгтона, вже давно загорнутого в саван і назавжди безпечного, адже коли його з миром опустили в могилу, пов'язана з ним надія людства не була пригнічена..." Так от, містер Дріскол, в мене тепер такий настрій, що ліпше б я вмерла. Ніяких надій у мене вже немає, але хотілося, щоб вони десь ще зоставалися. Я чула про всю цю ганебну історію, знаю, як обробляли містера Бентвуда, як йому загрожували... І ось я молода, вродлива, попереду в мене ціле життя, а мені не хочеться жити. Ви мене розумієте, містер Дріскол?

Директор шкріб свій сержантський йоржик. Навіть його шорстка дупіа не могла лишитися невразливою від такого несподіваного спалаху.

— Зрозумійте мене, міс Грін,— став обережно намацувати він шлях для відступу,— я відповідаю за школу, за всіх і за кожного... І мені не байдуже... Я повинен виявляти... Ця розмова викликана тільки найкращими намірами... До мене дійшли чутки... І я подумав... Можливо, вам потрібна поміч... Може, порада... Тільки це, міс Грін, і тільки так...

— Дякую вам,— ледь чутно промовила Кетлін.— Мені не потрібна поміч, а тому, кому вона потрібна, хто допоможе, крім нього самого?

Вона ще б мала нагадати директорові сказані ним того першого дня слова: "Зло стане благословінням, а льод возгориться".

Але не стала нагадувати, тільки подумала про себе.

І льод возгорівся!

Досі Кетлін якось не мала справи з газетами. Вони існували для неї як щось стороннє, хоч і неминуче, як мухи. Ну, там час од часу розводять флаф, тобто піну, яка щезає іноді ще швидше, ніж з'являється. Але тепер в один день відкрилося їй, яка це страшна загроза для людини. Весь світ гарячково вишукує нові й нові види зброї тоталького знищення, бомби, отруту, віруси, промені смерті, а досі чомусь ніхто не помітив, що така зброя вже давно знайдена, діє невпинно і безжально, щодня нищить не тільки окремих людей, а й добрі наміри, великі ідеї, народні уряди, цілі держави, і зветься ця зброя: американські газети.

Газети відкрили нищівний вогонь по містеру Бентвуду. Ще вчора знаний тільки небагатьом, він умить став відомий усій Америці. Газети Нью-Йорка, Вашінгтона, Чікаго, Бос-тока, Лос-Анджелеса писали про містера Бентвуда на перших сторінках, звинувачували його у відступництзі, в замаху на державну безпеку, в підриві економіки. Про Бент-лейк не було в тих писаннях жодного слова. Ніхто не говорив з містером Бентвудом, він нікому не д&вав ніяких інтерв'ю, не робив ніяких заяв. Та їх би не стали й слухати!

Пронозливі журналісти винюхали всі його зв'язки з фірмами, довідалися про його наукові консультації великому бізнесу, про його високий авторитет в галузі економічної географії — і ось уже на скромного експерта стали вергати цілі гори провин за всі провали в економіці й господарюванні, не шкодуючи при цьому слів, лайки і досить прозорих натяків, з яких виходило, ніби містер Бентвуд мало не агент якихось таємничих ворожих сил.

Він був винен у всьому. І в тім, що курс долара впав на сорок процентів, але це не принесло ніяких покращень у зовнішній торгівлі. І що дефіцит торгового балансу просто жахливий. І що сільськогосподарські програми перебувають в катастрофічнім стані. І що, попри процвітання північного сходу, решта країни втрачає сили і задихається. І що нафтова промисловість стікає кров'ю. І що серйозно хвора обробна промисловість. І що випускає дух металургія. І що корупція, безгосподарність і залякування тих, хто піднімає тривогу, стали ендемією.

І у всьому винен, виходить, скромний фахівець з економічної географії, з далекого містечка біля самого канадського кордону.

Жодна газета не надрукувала портрета містера Бентвуда, бо тоді міф про економічного Дракулу з Бент-Лейка вмить став би фарсом. Бо ж тільки подумати, щоб такий бідолаха міг потрясти всі основи Америки!

Але в Бент-Лейку, де всі прекрасно знали містера Бентвуда і де вже стала відомою справжня суть справи, люди, хоч як це неймовірно й страшно, вірили всій отій газетній маячні, та ще й додавали до неї свого:

— Цей мерзенний тип хотів приховати таке озеро від американського народу!

— Він готувався продати його червоним!

— Але міс Грін, наша вчителька, як справжня патріотка, викрила запроданця!

— Таких типів треба вивертати, як рукавицю, щоб усі бачили їхню червону підкладку!

Отруйні води ненависті клекотали довкола Кетлін, здіймалися вище й вище, підступали до грудей, до шиї, хапали в свої мертві стиски, не

давали дихати, не давали жити. Світ ошалів і не хотів знати нічого, крім жорстокості. Вбивці, вбивці! Що робити, чим запомогти, як врятувати нещасного чесного містера Бентвуда і кому сказати, що вона не винна ні в чому, що вона не хотіла зла? Вибігти на вулицю, хапати людей за руки, кричати? Посилати телеграми в редакції, дзвонити туди, звернутися до президента Америки, до голови Верховного Суду, до Об'єднаних Націй?

Вона подзвонила містеру Бентвуду. Не знала, що казатиме, не уявляла, як виправдовуватиметься, а може, спробує втішати, а може... Чи залишається ще бодай крихта надії на здоровий глузд і справедливість у цьому ошалілому світі? Може, правду казав маленький селінджерівський Тедді Макардль, ніби Адам з'їв у раю не яблуко, а логіку, і відтоді люди не здатні розумно мислити. Коли почалося все це в Бент-Лейку, веснянкувата Пегті Торп спитала на уроці Кетлін: "Міс Грін, а правда, що вода в Бент-лейку така клята?" Кетлін не встигла відповісти, як гукнув Маккалістер: "А ти не бачила, як тоді стрибали жаби! Містер Текел сказав, що, маючи таку воду, він би обійшовся у В'єтнамі без напалму і з далеко більшим успіхом!"

Який жах! Навіть діти не можуть зберегти чистоту душі і доброту!

Кетлін пощастило: коли вона подзвонила, їй відповіла Керол. В її голосі не було ні відчуженості, ні тривоги. Тільки ласкава доброзичливість, як завжди.

— Грегорі поїхав до свого юриста, хоче порадитися на той випадок, коли деякі фірми спробують розривати з ним контракти. Цього можна, звичайно, сподіватися. Загалом же — нічого страшного.

— Керол! — зойкнула Кетлін.— Як ти можеш залишатися такою спокійною? Я просто місця собі не знаходжу. Треба щось робити, обов'язково треба щось робити! Ти дозволиш мені приїхати до вас на вихідний? Я винна у всьому, це я винна, що все почалося, тільки я!..

— Кетлін, мила, прошу тебе, не переймайся занадто,— спробувала заспокоїти її Керол.— Ти ж знаєш, що ми завжди раді тебе бачити. Для Грегорі це буде така несподіванка...

Однак в суботу ввечері містера Бентвуда ще не було дома.

— Ах, він завжди так.— В голосі Керол мимоволі пробивалася втома, хоча дівчина й намагалася щосили вдавати безтурботність.— Грегорі без попередження може сісти на літак і полетіти на Мадагаскар, у Бангкок, в Асунсьйон, на нові бразільські копальні золота в Серра Пелада. Як справжній американець, він може побувати за два дні в трьох країнах. Грегорі здебільшого консультує корпорацію "Артур Д. Літтл", а вона опрацьовує міжнародні проекти мало не для сотні держав. У них там є навіть такі фантастичні проекти, як будівництво каналу через увесь Таїланд. Грегорі довелося просидіти там кілька місяців.

— Справді? — не повірила Кетлін.— Він справді має такий звичай!

— Це найнекерованіша людина на світі! І найнепосидю-чіша.

— Полетіти кудись було б тепер для нього найкраще,— сказала Кетлін.— Сховатися від цих газет.

— Газети в Америці — просто банальність,— недбало відмахнулася Керол.

— Банальність тоді, коли це не так жахливо.

— Заспокойся, Кетлін. Давай вечеряти. Грегорі приїде. Повір, я його знаю добре. Твоя спальня тебе жде ще відтоді, як ти була у нас взимку.

— Ти вважаєш, що я можу заснути?

— І повечеряти теж. Мені привозять продукти з Канади. Дешевше, краще і, коли хочеш, екзотичніше. Що ти скажеш про печінку з диких гусей, смажену на решітці?

— Керол, невже ти можеш... про" їжу?

— Щоб жити, треба їсти, дорога Кетлін.

— Мені не хочеться жити. Я мучуся почуттям вини,

— Тут немає винних. Це сталося само собою. Однаково колись мало статися.

— Коли я з учнями привезла той злощасний акваріум, то побачила коло озера одну з застережливих табличок містера Бентвуда. Там справді було написано, що стрілятимуть без попереджень. Я подумала, що то жарт. Коли б я тільки знала! Ця вода для вас. як прокляття? Скажи мені правду, Керол?

— А яка ще може бути правда? Поштову станцію продано з аукціону тоді, коли службовці помітили, що в озері приховуються якісь диявольські загрози. Але таємниці нікому не відкрили. Американські відомства вміють це робити. Наш предок в ейфорії від перемог на Півдні і від свого полковництва купив озеро, і відтоді воно стало прокляттям роду Бентвудів. Ціною свого здоров'я і життя зберігали страшну таємницю, не задумуючись: доки ж? Коли треба, хоч і цілу вічність. Тепер про Грегорі галасують, ніби він ворог Америки, не хоче захищати її. А кого ж він захищав? Ти бачила, який він. Бачиш мене. Ми стали жертвами озера, але більше не хотіли жертв. Не хотіли.

— Мені сказали, ніби дно озера встелене якимсь небаченим мінералом, і саме він робить воду такою страхітливою. Невже це правда?

— На землі багато неправдоподібного. Колись римський імператор Нерон заплатив суму, еквівалентну п'яти мільйонам доларів, за чашу, зроблену з мурри, бо вино, налите в цю чашу, набувало незрівнянного смаку. Сьогодні ми не знайдемо мурри ніде на землі. Вона щезла, і ми навіть не знаємо, що це було: метал, камінь, дерево, незвичайна глина, смола, скло? А скільки ще незнайденого і нерозгаданого. Грегорі останні роки був страшенно стурбований, він просто боявся, що таємниця Бент-лейку стане відома. Він знав, що в розробках Стенфордського інституту досліджень є проблема використання екзотичних матеріалів і навіть явищ природи у нових видах зброї. Тільки уявити, що Бент-лейк попадає до рук таких цинічних людей!

Ніч для них минула в очікуванні й тривозі. Обидві дівчини не заснули й на хвильку, хоч і вдавали сон, позамикавшись у великих похмурих спальнях, де ще жив дух перших Бентвудів, а може, безіменних подорожніх, що знаходили притулок на поштовій станції край загадкового озера.

Коли за вікнами стало сіріти, внизу пролунало кілька громохких звуків, од яких здригнувся весь будинок. Враження було таке, ніби стріляли з гармати: бух-бух-бух!

Кетлін, як була, в піжамі, кинулася в коридор, застукотіла в двері до кімнати Керол.

— Керол, Керол, що це? Підривають будинок?

Керол відчинила їй. Була одягнена, як і звечора: червона широка блуза, білі джинси, пишне біляве волосся перехоплене червоною стьожкою.

— Здається, Скінер,— сказала вона якимсь тьмавим голосом.— Я ніколи не чула, щоб він так гавкав, але тепер довкола стільки несподіваного. Зараз спущуся погляну.

— Яз тобою! — заквапилася Кетлін.— Тільки одягнуся — із тобою! Я миттю...

Скінер зустрів їх тривожним салютом, ще раз громохко пробухкавши своє "бух-бух-бух!", поки вони спускалися вниз і поки Керол відчиняла вхідні двері. Велетенськими незграбними стрибками ньюфаундленд помчав до гаража по той бік газону, але не затримався там і кинувся далі, мабуть, до озера.

— Машина! — зойкнула Кетлін.

"Плімут" містера Бентвуда стояв біля гаража, запаркований так, щоб могла вивести свою машину Керол.

— Дивно, що я не чула, коли він під'їхав,— сказала Керол.— Він завжди сигналить мені, щоб я знала. А це на нього зовсім не схоже.

Машина була незамкнена. Ключ стримів у замку запалювання. Приємний запах шкіряних сидінь. Тьмавий полиск бронзи, таємничі переливи нержавійки. Химерні конструкції пристроїв, які помагали немічному господареві. А господаря не було.

— Він міг піти на прогулянку довкола озера,— сказала Керол.— Часом йому це хотілося зробити.

— Яка прогулянка? Про що ти говориш? — злякано подивилася на неї Кетлін.— Ми повинні негайно його знайти! Йому потрібна наша поміч!

Вона майже силоміць потягнула Керол до озера, хоч, власне, та й не опиралася.

Ішли чи бігли — не знали й самі. Сонце ще тільки випливало звідкись з океану, і небесний багрянець не пере хлюпну в ся через ламані краї гір у долину. Озеро лежало в бузковій сутіні. Безладна плутанина відростків,

заток і заточок створювала враження, ніби озеро здригається, болісні судоми перебігають по його тілу, передаються отій бузковості, і вона теж тяжко згойдується, переколошкується і навіть мовби зітхає. Видовище тривожне і зловісне.

— Ти нічого не бачиш там, на середині? — Голос у Керол став незвично хрипкий і розгублений.— Он там, бачиш?

— Нічого не бачу. Я ніби осліпла...

— Тримайся за мною! Мерщій до човнового сарая! Виявилося, що Керол може бігати швидше за Кетлін!

Вона гнучко прослизала між камінням, вправно огинала численні виріжки і язики води, які озеро підсовувало їм під ноги, нарешті стала перед довгим сірим каменем, що нависав над самою водою, вхопила Кетлін за руку.

— Тут!

Камінь становив природну стіну низької надводної споруди, інша стіна була бетонна. Над ними перекинуто гофровану дюралеву покрівлю, вхід з суші і вихід в озеро закрито так само дюралевими дверима, анодованими (чи то просто обмазаними) якоюсь бузковою речовиною. Обоє дверей стояли навстіж, в сараї тихо похлюпувала бузково-золотиста вода.

— Замок шифрований,— прошепотіла Керол,— шифр знали тільки ми з Грегорі. Ніхто інший не міг відімкнути.

Кетлін згадала, як містер Бентвуд обіцяв покатати її на човні.

— Йому захотілося трохи покататися на човні? — несміливо промовила вона.

— Покататися? Поглянь туди! На саму середину озера. Бачиш? Нічого не бачиш? Але ж там човен! А в ньому — нікого. Бачиш?

Керол підскочила до самої води і, марно намагаючись скласти рупором свої тендітні долоньки, загукала в гойдливу сутінь над озером:

— Гре-е-горі-і! Гре-е-горі-і!

її кволий голос потонув у вологій сутіні, не відлетів і не полетів од дівчини, а безсило впав їй до ніг, та то тільки здалося, бо згодом з того боку посудомлених вод щось ніби захрипіло чи загарчало, а тоді докотилося звідти хрипке виття, уривчасте, лиховісне і безнадійне.

Керол зламалася, мов тонка галузка. Вона похилилася на Кетлін і була б упала, коли б та не підхопила її під руки.

— Грегорі більше немає,— прошепотіла дівчина.— Ніхто йому не допоможе... Навіть наш Скінер... Прокляте озеро... Все тут прокляте...

— Може, ще все буде гаразд,— спробувала заспокоїти її Кетлін, хоч саму бив дрож.— Може, це просто збіг обставин... Не може ж бути, щоб містер Бентвуд...

— Його немає! — вперто твердила Керол.— І ніколи не буде! Він не зміг... З його душею... Ти не знаєш, Кетлін, і ніхто не знає... У нього була дитяча душа... Найменша неправда його буквально вбивала, він не міг, він...

— Але невже це єдиний спосіб довести свою правоту, зруйнувати нагромадження брехні й наклепів? Такий жахливий спосіб?

— А що йому лишалося? І що лишається чесній людині в країні, де кожен може говорити про тебе що захоче, де закони існують лише для того, щоб політики спекулювали ними в своїх безкінечних брехливих

промовах. Грегорі був наївний, і непрактичний, і вразливий до болю. Без мене він пропав би вже давно. Це я заборонила йому консультувати фірми з питань, які стосуються американського континенту, інакше його вже давно б у чомусь звинуватили. Я наполягла, щоб він тримав свої вклади в канадських банках. Я навіть годувала його тільки канадськими продуктами і не тому, що це дешевше, а тому, що я тут нікому й нічому не вірю. А він став жертвою власної довірливості й непередбачливості. Знав тільки повторювати якісь безглузді слова з єгипетської "Книги мертвих": "Я загасив вогонь. Я сокрушив кристал. Я сотворив озеро". Ось і сокрушив. Кристал і себе. Який жах, і яке безглуздя!

— Що ж тепер робити? — забідкалася Кетлін, непомітно відводячи Керол од сарая, що нагадував про трагедію.— Треба покликати на поміч! Дзвонити в поліцію!

— Дзвонити? Кликати? — Керол засміялася гірко і зневажливо.— Ніхто не приїде! А коли й приїдуть, то до озера не поткнуть і носа. Хіба що ті — з Вашінгтона. Во#ни б ладні висмоктати озеро до краплини і вишкребти все на його дні. Але їх я не пущу! І нікого не пущу сюди! Зрештою, це наше озеро, озеро Бентвудів. Я замовлю'' огорожу з сталевої сітки і обладнаю електронну сторожу. Я добуду найдосконалішу електронну сторожу хоч і в самій Японії! Я всім їм покажу! Я...

Аж тепер вона не витримала і гірко розридалася в обіймах Кетлін.

— Ох, Керол, Керол,— простогнала над нею Кетлін,— хіба ж є електронна сторожа від ненависті? І чи є від неї хоч якийсь порятунок?

* * *

Бент-лейк з його зловісною водою і з туманами, що нагадують отруйні ртутні випари, неможливий мінерал бен-телій — правда це чи вигадка? Все це надто фантастичне, щоб повірити, хоч у давніх англійських дитячих віршиках і розповідається про те, що десь на землі є

щось подібне. У перекладі Корнія Чуковського ці віршики мають такий вигляд:

Жил на свете человек,

Жили летом и зимой

Скрюченные ножки.

Скрюченные мышки.

И гулял он целый век

По скрюченной дорожке.

А за скрюченной рекой

В скрюченном домишке

И стояли у ворот

Скрюченные елки,

Там гуляли без забот

Скрюченные волки...

Та коли б справа обмежувалася тільки вигадками, як легко і просто було б жити на світі!

На жаль, не вигадка, що в американських школах уже десяток років дітей з методичною впертістю привчають до думки про смерть. Мовляв, завдяки демістифікації смерті, людина краще зможе оцінити дар, яким є

життя. Про це пише Леслі Г. Фабер в американському журналі "Соттеп-tary" (vol. 63, 1977, № 5).

Не вигадка й те, як за океаном для виготовлення нових і нових знарядь масового знищення людей готові використати навіть речі, що лежать за межами здорового глузду і суперечать усім відомим законам природи.

Від найстрахітливіших бомб до лазерів і променів смерті, а тепер ще куди?

Хіба що за межу, де весь світ стане покорченим, як Бент-лейк?

ТРИ ДОЛІ

Гоголь

Гоголь входить у наше життя, щойно ми навчаємось читати. "Майська ніч" і "Страшна помста" супроводжують нас з самого дитинства так само, як "Катерина" Шевченка і геніальний його переспів безсмертного "Слова о полку Ігоревім" — "Плач Ярославни". Триєдинство генія нашого народу.

Дивна річ: всі повісті з "Вечорів на хуторі біля Диканьки" і з "Миргорода" Гоголь писав як історичні, далекий від думки про сучасність (літературознавці навіть точно визначили часові виміри для кожної з них, починаючи від віку XV і аж до XIX), а ми сприймаємо їх поза часовими вимірами, вони вічно сущі і вічно сучасні — зайве свідчення того, що живе тіло літератури не може піддаватися вівісекції тематичних розтинів на сучасне й минуле, на таке і ще таке, бо єдиним принципом тут має завжди панувати талановитість і потрібність для життя народного.

Ми створені так, що не зауважуємо народження тієї чи іншої людини. Народжуються всі однаково. Неоднакові тільки для матерів. Але те — вже глибоко особисте і для світу недоступне.

Зате смерть кожної людини сприймається великою трагедією, а смерть людини великої — справжня катастрофа для людства.

Народження Гоголя не зауважив ніхто, хоч мати Марія народила його, маючи неповних і 7 років. Навіть у тих непомітних дворянських садибах, закинутих в простори української землі, затертих історією і безжальністю забуття, кожен пробував бунтувати як міг (Гоголь геніально покаже це згодом в образі Ноздрьова і Хлестакова). Батько письменника Василь Панасович, окрім того, що "сочиняв" п'єски для придворного театру свого вельможного покровителя Трощинського, вигадав ще собі містичну любов, небачену й нечуту. Мовляв, приснилася йому його наречена, щойно народжена, яку він має знайти, щоб пошлюбити! І він справді знаходить у Яреських, у свого геть збіднілого далекого родича Косяровського щойно народжену дівчинку, названу Марійкою, закохується в неї ще в пелюшках, уперто домагається одруження, п'ятнадцятирічною "умикає", вінчається — і ось народжується син Микола, первісток, початок нового роду, надія і майбуття!

Чи це тяжіло над майбутнім генієм?

А може, ще — містика старосвітських садиб, велика історія в минулому і марне існування в сьогоденні, велич і дріб'язок в химерному, невластивому, протиприродному поєднанні? На Лівобережжі це відчувалося чи не найбільше. Уламки минулого, князі, гетьмани, полковники — до колезьких асесорів і титулярних совітників. Яке падіння! Недаремно ж саме на Лівобережжі з'явився Сковорода, який величчю думки хотів порятувати від здрібніння нащадків колишньої величі. Але Сковорода був козацький син, а дворянство все ж мало свою гордість.

Життя Гоголя простежене й розписане до хвилин. Не моє завдання знов його розписувати. Ось він народився і ріс, бачив приниження людське (свого батька перед магнатом Трощинським і своїх кріпаків перед рідним батьком), бачив велич духу (дитяча зустріч з Г. Державшим

у маєтку В, Капніста), пройшов сціллу й харібду полтавського училища і Ніжинської гімназії вищих наук, пережив батькову смерть, при звістці про яку хотів покінчити з собою, зазнав осмішнень, зневажань, образ і несправедливостей, але нарешті йому 19 років, він їде до столиці з метою "ни одной минуты короткой жизни своей не утерять, не сделав блага", відважно й відчайдушно кидається він у вир життя, бо "невидимая сила натолкнула меня, предчувствие вошло в жизнь мою".

Яка пожива для схильних розбалакувати про містицизм, міфологізм, таємничість і, може, навіть езотеризм Гоголя! Тоді ми спитаємо їх: а реалізм Гоголя, а його ідеї, що злилися з ідеями Бєлінського і стали вже в першій російській революції 1905 року, як казав Ленін, дорогими всякій порядній людині на Русі? І як же тоді слова Чернишевського про те, що все життя Гоголя було "страстною борьбою с невежеством и грубостью"?

Вирушаючи після навчання в Ніжині до Петербурга, Гоголь був далекий від містичних покликань, він взагалі не мав наміру ставати літератором чи художником, він їхав "служить отечеству", а це, як відомо, найкраще робити в столиці. Не в Миргороді ж, де в прославленій ним згодом калюжі брьохаються свині, і не в провінційній Полтаві, де поліцмейстер боїться губернатора, а губернатор остерігається поліцмейстера і тому не наважується звернути його увагу на курей, що кубляться просто перед губернаторським особняком. Столиця — чарівний магніт для всіх молодих обдарувань, притягальна сила для надій, зухвальств і навіть для нахабств.

Але Гоголь їде з найчеснішими намірами. Про літературне майбуття, про славу він і не мріє. Він хоче "робити благо". Як, де, яким чином? Це покаже майбуття. А тим часом він на зібрані матір'ю гроші наймає на Гороховій (цьому Невському проспекті бідноти) пристанище і замість високого неба і ясного місяця сцоєї Полтавщини вимушений впиратися поглядом у брудно помальовані глухі стіни сусідніх будинків, смітники й помийниці царської столиці.

Материні гроші танули, як сніг на сонці, Гоголь метався туди й сюди, пробував сили в чиновництві (не пішов далі титулярного радника), в акторстві (не взяли через погану дикцію, хоч згодом сучасники в один голос твердили про його геніальну здібність читання!), в художництві ("вольноопределяющимся" відвідував уроки малюнка в Академії художеств), у педагогіці (наставником сановних недоростків) і навіть у професорстві (двічі — професором історії, і все марно), а тим часом за ним стояли цілі віки історії й незвичайної талановитості, велика душа народу рідного, його неповторно барвисте, вільне, широке, доброзичливе бачення і сприйняття світу, стояв народ, що віки цілі промовляв до світу своїми піснями і думами, плачем і сміхом, дивуючись безмірно, чому ж не чує його той великий світ, уперто й з надією ждучи, коли прийде той, хто переллє його сміх і тугу, його жалі й надії, його неповторний голос у свій голос, який стане чутний повсюди і розлунюватиметься віки цілі.

І, може, найбільша історична доцільність і справедливість саме в тому, що в українському народові, перед яким поставала загроза втонути в сліпих сльозах безіменних кобзарів, судилося промовити перед усім світом віщим українським словом Шевченка і безсмертним словом російським Гоголя.

Пусті уми ще й сьогодні можуть допитуватися: чому не став Гоголь українським письменником, творцем прози української так само могутньої, як поезія Шевченка? Ніхто ніколи не відповість на такі запитання, бо вони в суті своїй безглузді й позачасові. Можна посилатися на виховання, яке панувало тоді в дворянських садибах, на саме дворянство Гоголя (все ж таки 400 кріпаків і тисяча десятин землі), на культурні традиції (Полтавщина вже перед Гоголем дала для російської літератури І. Хемніцера, М. Хераскова, І. Богдановича, В. Капніста, В. Нарєжного, М. Гнєди-ча), на тяжіння до російської культури і до великого братнього народу, традицію, що йшла ще від Хмельницького і Переяславської ради, і від Мартина Пушкаря, який життям заплатив за вірність Переяславській раді, коли зрадник Виговський став снувати свої підлі Гадяцькі пакти (а Пушкар був полтавський полковник!). Слід також взяти до уваги і надзвичайну, буквально нелюдську чутливість Гоголя.

Ще не відаючи про своє майбуття, він мовби передчував ту доброзичливість і підтримку майбутніх своїх великих друзів у Петербурзі — Пушкіна, Жуковського, Плетньова, Дельвіга і, звичайно ж, Бєлінського.

Ах, коли б Шевченкові теж такі друзі і така підтримка!

Шевченко не знав дріб'язкових ревнощів і далекий був од ще дріб'язковіших звинувачень свого великого земляка у тому, який шлях він обрав для себе в літературі.

"О Гоголь, наш безсмертний Гоголь!" — вигукував він у своєму "Щоденнику", а ще за 13 років до цього у вірші "Гоголю" писав, мовби віднотовуючи той непорушний розподіл обов'язків, які поклала на їхні плечі сама Історія:

Ти смієшся, а я плачу, Великий мій друже.

Із заслання, в березні 1850 Шевченко писав до Варвари Рєпніної: "Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям. Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! И самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбцем!"

Гоголь не прийшов у російську літературу бідним родичем. Він приніс у неї слово свого народу, влив у російську мову свіжий струмінь молодої, розкутої сили, СЛІДОМ за Пушкіним оновив, збагатив літературну мову новими життєвими зворотами й інтонаціями, надав їй небаченої образності, розширив її межі. Сила різьблено-точної мовної характеристики гоголівських персонажів була така вражаюча, що сучасники вигукували: "Автор-стенограф!" Жоден з письменників не створив такої кількості типів, які ввійшли в побут літературний, політичний, щоденний, як імена прозивні, як символи тих чи інших людських пороків.

Та не слід вважати, ніби літературний шлях для Гоголя стелився широко і вільно, як Невський проспект.

Справді, його "Вечори на хуторі біля Диканьки", що з'явилися водночас з "Повістями Бєлкіна" Пушкіна, зустрінуто доброзичливо і навіть захоплено, і сам Пушкін написав про них: "Истинно веселая книга".

А Гоголю тоді було тільки 22 роки. Справді, після виходу "Миргорода" й "Арабесок" Бєлінський писав: "Гоголь владеет талантом необыкновенным, сильным и высоким. По крайней меречв настоящее время он является главою литературы, главою поэтов, он становится на место, оставленное Пушкиным".

Це писалося в 1835 році, за два роки до смерті великого Пушкіна, коли Гоголю щойно минуло 25.

Через рік з'являється "Ревізор", який викликав зубовний скрегіт і виття високопосадних сановників і їхніх підгавкувачів, а Бєлінський називає п'єсу геніальним твором, а Гоголя — великим європейським художником.

На жаль, Гоголя оточували не тільки такі (і далеко не такі!) люди, як Пушкін і Бєлінський. Не забудьмо й того, що починав він свій творчий шлях і закінчувати мав у часи панування Миколи Першого, царя, який послав на шибеницю декабристів, засудив до страти петрашевців (і між ними — геніального Достоєвського) і "помилував" їх каторгою вже на ешафоті, власноручно дописав до катівського вироку Шевченкові "с запрещением писать и рисовать", затравив Пушкіна й Лєрмонтова, примусив рятуватися втечею за кордон Герцена, сам допитував ув'язнених, розставляв караули (ще будучи великим князем, найбільше любив стояти з алебардою на варті), читав вірші, романи, п'єси, "височайше" забороняючи або дозволяючи. Мала втіха була для Гоголя в тім, що майже в усі віки великі письменники жили під владою тиранів. Давньогрецькі драматурги, давньоримські поети й історики, генії епохи

Відродження, грандіозні поети Сходу — коли вони творили? Овідія заслав Август на береги Холодного моря, Хафіза прикликував перед свої безпощадні очі Тамерлан, при Тамер-лані ж з Насімі живцем зідрали шкіру, Сервантес жив у часи інквізиції, а Пушкін, Гоголь, Толстой, який прийде незабаром їм на зміну,— хіба не в страшні часи жили вони й творили?

Гоголю мовби "пощастило": його "Ревізора" дозволив до постановки сам цар. Однак виявилося, що це просто один з різновидів катування письменника, спосіб витончений своєю жорстокістю, як усе приховане й підступне. Бо царське "благовоління" аж ніяк не стримувало цькувань письменника з боку "вірнопідданих патріотів", таємних і явних літературних агентів "Третього відділу", вульгарних донощиків, всіляких нездар і посередностей, які завжди рояться довкола геніїв. Незмога простежити, з яких часів іде традиція не протиставляти генієві посередність, а приставляти її до нього, нав'язувати в помічники, в сповірники, мало не в друзі. Так приставлено до Шевченка Куліша, до Толстого — Страхова, до Чехова — Суворіна, так обснували Гоголя слов'янофільствуючі батько й сини.Аксакови, професори Погодін і Шевирьов, впливові сановники і вельможні дами. Йому давали помешкання для життя (до самої смерті він так і не мав власного кутка), давали гроші (яких теж ніколи не мав, а всього майна по смерті зоставив на 43 карбованці 88 копійок сріблом), давали ради й поради, обіцяли підтримку всюди й у всьому, і він навіть повірив їм, а коли треба було відстоювати "Мертві душі" перед цензурою, то довелося просити Бєлінського.

Нездари й посередності травили Гоголя усе життя так само, як травили Чехова. Починалося й закінчувалося дев'ятнадцяте століття однаково: нікчеми товкли душу великим талантам, а "просвіщенна публіка" улюлюкала й тупотіла. Буренін і Скабичевський топтали Чехова в багнюку вже й тоді, коли всі переконалися, який це великий письменник. Якийсь Качерець за два роки до смерті Чехова видав цілу книжку, в якій з піною на губах доводив, що все написане ним,— "чушь, и притом тяжелая, лишенная всякого проблеска таланта чушь".

На Гоголя, вже з першої його появи перед читачем, одразу ж обрушилася, як казав Бєлінський, "короткозора посередність" і "низька заздрість". Булгарінський "Сын отечества" негайно кинувся повчати автора "Вечорів на хуторі", доводячи, що: на Україні парубки не напиваються п'яними, козаки не грають на бандурах, весілля не справляються на ярмарках і т. д. і т. п. "Миргород" літературні прислужники зустріли вже й зовсім вороже: "Зачем же показывать нам эти рубища, эти грязные лохмотья, как бы ни были они искусно представлены? Зачем рисовать неприглядную картину заднего двора жизни и человека без всякой видимой цели?"

Проти "Ревізора" виступили Булгарін і Сенковський, сановита петербурзька публіка, вчена братія і навіть такі

"приятелі", як Нестор Кукольник, з яким училися разом у Ніжині. В листі до Щепкіна Гоголь скаржився: "Дія, викликана нею (п'єсою), була велика й голосна. Всі проти мене. Чиновники літні й поштиві кричать, що для мене нічого святого немає, коли я дерзнув так говорити про служилих людей. Поліцейські проти мене, купці проти мене, літератори проти мене... Найменша ознака істини — і проти тебе повстають, і не одна людина, а цілі сословія!" Те саме сталося згодом і з "Мертвими душами". Не доводиться дивуватися втечі Гоголя за кордон буквально одразу після постановки "Ревізора" на петербурзькій сцені. Він писав з Женеви Погодіну про те: "На Руси есть такая изрядная коллекция гадких рож, что невтерпеж мне пришлось глядеть на них... Теперь передо мною чужбина, вокруг меня чужбина: но в сердце моем Русь,— одна только прекрасная Русь".

Та навіть найжорстокіше оточення, найзліші переслідування і цькування не такі страшні. Від одного можна втекти, інше — викинути з душі, забути й зневажити. Але як порятуватися від того, що живе в тобі від народження, що мучить тебе і переслідує, не дає спокою і перепочинку і або ж подвигне на велике, або згубить до решти.

Справжні письменники повинні народжуватися з великим болем у душі за людей і за весь світ, і що більше такого болю, то більший письменник.

Гоголь починав з сміху. Матері своїй, здається, ще з Ніжина писав: "Вы знаєте, какой я охотник всего радостного?" І знову: "Но неужели мы должны век серьезничать? И отчего же изредка не быть творителями пустяков, когда ими пестрится жизнь наша?" А тоді, вже закінчуючи "Вечори на хуторі": "Труд всегда имеет неразлучную себе спутницу — веселость. Я теперь, более нежели когда-либо, тружусь, и более, нежели когда-либо, весел".

Може, він так і думав писати все життя весело про веселе? Навіть пускаючи приємного пройдисвіта Чичикова по безмежних просторах Російської імперії, можливо, мав намір створити таку собі перелицьовану "Одіссею" або дан-тівську "Божественну комедію" (недарма ж він запозичив у Гомера сюжетну побудову, а в Данте композицію твору: і "Мертві душі" і "Божественна комедія" в кожній книзі мають по 11 глав-пісень).

Однак картини довкола відкрилися такі, що було не до сміху. І не до літературних жартів. Пушкін писав Вяземському: "Когда в глазах такие трагедии, некогда думать о собачьей комедии нашей литературы".

І гоголівське перо попервах, може, ще й несвідомо, вже в кінці розвеселого "Сорочинського ярмарку" пише: "Скучно оставленному".

А в "Повісті про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" вже тужливіше: "Скучно на этом свете, господа!"

В "Мертвих душах" постає образ "исполинской скуки", що охоплює весь світ, і цей образ письменник бере епіграфом до книги свого відчаю і своєї ганьби, до "Выбранных мест из переписки с друзьями": "И понятною тоскою уже загорелась земля: черствее и черствее становится жизнь:

все мельчает и мелеет, и возрастает в виду всех один исполинский образ скуки, достигая с каждым днем неизМери-мейшего роста. Все глухо, могила повсюду. Боже! Пусто и страшно становится в твоем мире!"

Назавжди згас у ньому сміх, натомість виріс біль і запанував у душі. Твори, написані ним, дали йому гучне велике ім'я, подарували вірних друзів, гарячих прихильників і тяжких ворогів. Його хвалили до безглуздя, його лаяли до жорстокості, все ним написане ставало подією, але що ж змінилося в світі? Чи поменшало в ньому "свинцовых мерзостей", "холодных, раздробленных, повседневных характеров, которыми кишит наша земная, подчас горькая и скучная дорога", чи менше стало житейського "дрязгу" і отої страшної "тины мелочей, опутавших нашу жизнь"?

І письменник вимушений був відповісти самому собі: ні, не поменшало. Про те, що його великі твори так само, як полум'яна проповідь Бєлінського, помагатимуть народові в його боротьбі з кріпосним ладом і самодержавством, в боротьбі за визволення з неволі і утвердження людської гідності, Гоголь не думав і не міг думати. Лишався до кінця тільки художником, це був спосіб і форма його існування, він нічого більше не вмів, не знав і не хотів. Ще молодим писав якось Погодіну: "Мелкого не хочется! Великое не выдумывается".

Тепер, хоч був уже автором великих творів — "Ревізора" і "Мертвих душ", запрагнув ще більшого: стати проповідником, пророком, відкрити людям очі на те, що мають побачити.

А сам не знав, що ж саме показувати людям після того, що вже геніально зробив у своїх творах.

Так з'явилася ганебна книжка М. В. Гоголя "Выбранные места из переписки с друзьями".

Письменники не можуть бути пророками. Вони для цього занадто освічені, над ними тяжіє інтелектуальний спадок людства, вони захоплюються чужими ідеями, концепціями, теоріями, як правдивими, так і хибними. Пророки ж у всі віки були неписьменні, отже — вільні від усього, тому й могли провіщати прийдешність. Пушкін розумів це прекрасно, пишучи в своєму "Пророку": "И он к устам моим приник, И вырвал грешный мой язык, И празднословный и лукавый..." Ні Пушкін, ні Шевченко не прагнули стати пророками, хоч великі їхні мрії про те, що "основы тяжкие падут, темницы рухнут..." і настане "сім'я вольна, нова", долетіли до нас на золотих крилах і стали дійсністю.

Натомість геніальні російські прозаїки, мовби не вдоволь-няючись створеними безсмертними образами, щосили прагнули стати ще й проповідниками. Досить тільки згадати Толстого і Достоєвського. Сумний приклад Гоголя їх не відлякував і нічого не навчив. А мав би навчити.

Захоплений неймовірною силою свого таланту, яка відкрилася так несподівано і яскраво, що засліпила й приголомшила, 25-літній Гоголь записує на клаптику паперу клятву-звертання до свого генія: "Великая, торжественная минута. У ног моих шумит мое прошедшее, надо мною сквозь туман светлеет неразгаданное будущее. Молю тебя, жизнь души моей, мой гений! О, не скрывайся от меня, пободрствуй надо мною в эту минуту и не отходи от меня весь этот, так заманчиво наступающий для меня год. Какое же будешь ты, мое будущее? О, будь блистательно, будь деятельно, все предано труду и спокойствию!..

Я совершу... Я совершу! Жизнь кипит во мне — труды мои будут вдохновенны..."

Цей неповторний документ з'явився того року, КОЛИ Гоголь написав "Арабески" і "Миргород", тобто коли з'явилися "Тарас Бульба" і "Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем", "Вій" і "Невський проспект" — твори, яких уже досить було б для безсмертя.

Але хіба ж міг Гоголь зупинитися на цьому? Одна з найвизначальніших ознак справжнього таланту — це здатність до саморозвитку, невгамовна внутрішня потреба не зупинятися, не обмежуватися знайденим і досягнутим, уміти заглиблюватися більше й більше в художнє пізнання світу. Саме тому Пушкін, Гоголь, Чехов перевищують усіх своїх найталановитіших сучасників, і саме тому не може бути нічого шкідливішого, ніж висловлювана реакційними критиками (В. Розанов) думка про те, що Гоголь нібито не розвивався, не перебудовувалася в ньому поетична його душа, не змінювалося його художницьке око, а тільки, мовляв, переносив він його з півдня на північ. Таке сприйняття Гоголя — холодне, тупе, вороже — можна б ще назвати іконографічним. Ми звикли до відомого портрета письменника і сприймаємо його в отій звичній незмінності: довгий ніс, вуса, темна хвиля волосся довкола великої голови (завжди мав труднощі з придбанням капелюха потрібного розміру), темні, лискучі, мов два ґудзики, очі. Насправді навіть портрети не передають нам зовнішності Гоголя. Волосся, виявляється, було біляве, очі не темні, а голубі і не такі непорушні, а живі, допитливі, і несамовитий розум так і виклекочував, і лився з них цілими потоками. І це ж тільки портрет і зовнішність. А душа, а розум, а талант і геній!

Після чарівливих "Вечорів на хуторі", після безсмертного "Тараса Бульби" і вражаючих петербурзьких повістей, підтримуваний, заохочуваний, натхнений Пушкіним, Гоголь створює "Ревізора", а тоді замахується ще на більше, іде до своєї найвищої вершини — до "Мертвих душ".

Перед виїздом за кордон він ще встигає прочитати перші начерки великої своєї поеми Пушкіну, а тоді в Парижі довідується про смерть генія. "Вся насолода мого життя, вся моя найвища насолода зникла разом з ним,— писав Гоголь.— Нічого не розпочинав я без його поради. Жоден рядок не писався без того, щоб я не уявляв його перед собою". Одному з друзів Гоголь признався, що навіть смерть рідної матері не потрясла б його так страшно, як загибель Пушкіна.

Гадання в літературі (як і взагалі в житті) — заняття марне. От коли б Дантес не вбив Пушкіна, і коли б великий поет жив ще багато років, і Гоголь далі, хоч і знаючи свої можливості, відчував би ту велич і мимоволі (або й свідомо, як те робив за життя Пушкіна) підкорявся їй — то що б тоді було? Чи так само штовхнула б Гоголя якась темна сила до проповідництва, чи возомнив би він себе в безмежній гордині й ще безмежнішім самозасліпленні пророком, насправді стаючи, як з великою гіркотою і тяжким болем сказав у своєму славетному листі до Гоголя В. Бєлінський, "Проповедником кнута, апостолом невежества, поборником обскурантизма и мракобесия, панегиристом татарских нравов"?

Не треба гадань — доводиться приймати правду, хоч би яка вона була незносна.

Так, Гоголь справді вмів підійматися до великих пророкувань, як бачимо те в кінці першого тому "Мертвих душ", де натхненна рука художника провіщає майбуття його великої вітчизни:

"Чудным звоном заливается колокольчик, гремит и становится ветром разорванный в куски воздух, летит мимо нее все, что ни есть на земли, и косясь посторанивaются и дают ей дорогу другие народы и государства".

І навіть у "Выбранных местах из переписки с друзьями", в цьому страшному заповіті-свідченні про смерть генія, несподівано сяє велич його провісницької думки:

"Еще пройдет десять лет, и вы увидите, что Европа придет к нам не за покупкой пеньки и сала, но за покупкой мудрости, которой не продают больше на европейских рынках".

Бєлінський, який відкрив Гоголя Росії і світові, відкрив, може, і йому самому (ми знаємо, яке це має величезне значення для самоусвідомлення талантуї), перший стривожився прагненням Гоголя до

марних пророкувань. Великого критика насторожила обіцянка автора "Мертвих душ" в II главі про те, що далі "почуются иные, еще доселе небранные струны" і будуть зображені "некий муж, одаренный божественными доблестями" або ідеальна руська дівиця, "какой не сыскать нигде в мире".

"Много, слишком много обещано,— писав Бєлінський,— так много, что негде и взять того, чем выполнить обещание, потому что того и нет еще на свете".

Бєлінський тверезо дивився на речі. Хоч у своїх суперечках з реакційно настроєними слов'янофілами він і ставив за приклад Петра Першого як носія прогресу, він не заплющував очей і на те, якою ціною і якими методами давався той прогрес Росії. Бєлінський міг би згадати, як було придушене повстання Разіна, як, посилаючи князя Долгорукого проти заколоту Булавіна, Петро велів йому "заводчиков пущих казнить, а иных на каторгу, а прочих высылать в старые места, а городки жечь по прежнему указу...".

В усі віки, починаючи від античності, історія значиться найперше і найяскравіше не безглуздими битвами і дріб'яко-вою змаганиною за престоли, а народними повстаннями, заколотами, бунтами, протестами і гнівними криками незгоди, і ніколи жоден з правителів не намагався прислухатися до того крику, згадати про справедливість і майбуття, а мерщій кидав усі сили для розгрому повстання і при тих розгромах вождів, ватажків, зачинщиків, всіх отих "пущих заводчиків", починаючи від Спартака і до наших Івана Підкови і Наливайка, до Болотникова, Разіна, Булавіна, Пугачова, гайдамаків і святих декабристів, до Кармалюка, Довбуша і народовольців,— усіх цих геніальних людей, в яких акумулювалося все найвеличніше, що міг дати народ,— розпинали на хрестах, вішали, палили на вогнищах, рубали їм голови, четвертували, колесували, саджали на палі. Мовляв, це найперші вороги держави, зрадники, таті, вори. Насправді ж — вороги і загроза не держави, а урядів, королів, царів, пап і князів. Нездари, добравшись до влади, вперто, послідовно, жорстоко винищували впродовж історії всієї

найдорожчих, найцінніших людей, розумовий і духовний потенціал народу, намагалися навіки понищити запаси вільнолюбства і геніальності в народі.

Та коли запаси підлості в світі не зменшуються, коли зло живе й розцвітає, то чому ж мали б зменшуватися запаси вільнодумства, доброти й благородства, чому б "мала вмирати чи поменшуватися правда?

На жаль, бувають часи, коли незмога знайти носіїв і втілення цих високих рис. В Росії після розгрому декабристів настали саме такі часи, тому з таким болем сприйняв Бєлінський спроби Гоголя знайти і змалювати ідеальних героїв і з таким праведним гнівом обрушився на нього за ганебну книжку "Выбранных мест из переписки с друзьями".

В цій книжці Гоголь, той самий Гоголь, який перед цим геніальним пензлем змалював "кувшинные рыла", що ними наповнена царська Росія, несподівано і нез'ясовно став проповідувати смирення, хвалити царя-батюшку і панів-кріпосників, сварити всіх, хто не підставляє іншої щоки, коли вдарили по одній, закликати до церкви, до биття поклонів, каяття.

Великий письменник умер у цій книжці, пророю— не народився.

Ще п'ять років болісної боротьби, страшних духовних страждань, упертої роботи над другим томом "Мертвих душ", у якому Гоголь хотів, всупереч всьому світові, все ж показати отой свій пророчний ідеал, та єдине, чого досяг,— це переконався у страшній марності своїх зусиль.

Мало хто з письменників (та й узагалі з людей) спромо-жен виступити власним суддею непідкупним. Кожен вважає, що не встиг здійснити своїх намірів, не зробив того, що міг би, не мав достатнього часу для спорудження своєї життєвої піраміди і поклав у неї лише кілька каменів. Тому всі вмирають передчасно.

Гоголь обрав смерть добровільну. Він удруге спалив рукопис другого тому "Мертвих душ" (до нас випадково дійшли чернетки п'яти глав) і, мабуть, ще якісь рукописи, ліг на диван, відвернувся до стіни, відмовився приймати їжу (тільки пив червоне вино з теплою водою), відмовився від життя.

Ніякі вмовляння господаря дому, де-жив Гоголь, графа О. Толстого, інших знайомих і друзів письменника не помогли. Він відходив з життя добровільно, спокійно, тихо, дивно і страшно.

І тільки він один знав свою таємницю.

Можна відвернутися до спинки дивана, але нікому не дано відвернутися від життя. Він віддав усе, що мав, найбільші скарби душі своєї, далі не мав чого віддавати, усвідомив цю остаточну вичерпаність і тому прийняв своє рішення.

Може, сказав тоді Толстому або комусь іншому:

"Не хороните меня после смерти, а то я не умру. Я скончаюсь".

Справді не вмер, бо вічний, але "скончался" в своїх можливостях письменницьких, що для нього означало — і людських. Непередаване російське слово "скончался".

І. С. Тургенев у своїй статті на смерть Гоголя (за яку його заарештували, а тоді вислали з Петербурга) сказав: "Гоголь не выдержал в себе борьбы целого народа, он умер, потому что решился, захотел умереть".

Коли спалив "Мертві душі", ліг на свій смертний диван і гірко заплакав.

Чи ж то його вина, що в його душу засіяв хтось зерно неспокою і шукань, що мав він очі й вуха отверсті, що все бачив і чув, як невесело на світі, як сумно, який безлад і нудьга? Чи його вина, що він не такий, як усі, може, ліпший, може, гірший, але не такий, непристосований, з більшим каменем на душі, з більшою раною в серці, з гіркішими слізьми в очах? Чи його вина, що хотів би зібрати всі нещастя, які ходять не по землі, а по людях, і поконати їх, перемогти зло?

Не міг почуватися щасливим, допоки на землі бодай один чоловік буде нещасливим. Не вмів збагнути, чому люди, знаючи, що є добро, так рідко його творять, про зло ж не знають нічого, а щокроку завдають його своїм ближнім.

Хотів одкрити їм очі, але не зміг підняти їхніх повік, тяжчих, ніж у Вія.

Занадто великий тягар хотів підняти і надірвався, втратив усі свої сили.

Покинутий своїм добрим генієм, не загартований у своїй біді, він вжахнувся від видовища великої самотності й духовного сирітства, на які прирік себе сам. Пушкінові тільки вірив, а того не було на світі. До тих, хто поміг би підняти великий тягар світу, не пішов. Не пішов до Бєлінського і йогб друзів, до майбуття. Шукав сили в інших. Не там шукав. Допоки не втрачав він безмежної своєї зухвалості й "забубенности" народу свого, допоки не прислухався, що скаже старенька, але вічно суща, підла й підступна княгиня "Марья Алексеевна", він був великий. Але ось втратив усе це — і низвергся, упав у пониження, загинув, "скончался".

Велич лишалася, але вже поза ним, незалежно від нього, від його смертної оболонки.

Звичайні людські виміри тут безсилі. У своїх художницьких звершеннях Гоголь піднявся над світом на таку височінь, що став

недоступний для наших поглядів, і навіть у гагарінські часи зоряних польотів людства мчить над нами його птиця-тройка, якої ні наздогнати, ні збагнути, ні осягнути: "Эх, тройка! Птица-тройка, кто тебя выдумал? Знать, у бойкого народа ты могла только родиться, в той земле, что не любит тужить, а ровнем-гладнем разметнулась на полсвета, да и ступай считать версты, пока не зарябит тебе в очи".

Гете писав про Шекспіра: "Все, що віє в повітрі, коли звершуються великі світові події, все, що в страшні хвилини затаюється в людських серцях, все, що лякливо замикається і ховається в душі,— виходить на світ, вільно й невимушено: ми пізнаємо правду життя й самі не відаємо, яким чином".

Гоголь, мовби вторячи німецькому генієві, в статті про сутність і особливість російської поезії, запитуючи, що ж було предметом поезії Пушкіна, відповідав: "Все стало її предметом і ніщо зокрема. Німує думка перед незчисленністю її предметів... На все, хоч що там є у людині, починаючи від її високої і великої риси до найменшого зітхання її слабості і нікчемної прикмети, що його збентежила, він відгукнувся так само, як відгукнувся на все, хоч що там є в природі видимій і зовнішній..."

Не змовляючись, два великі письменники майже тими самими словами сказали про ще двох великих. Гоголівські слова про Пушкіна — це й про нього, про Гоголя.

Він дивує і потрясає нас сьогодні не тільки звершеним, але навіть своїми намірами. Маючи намір написати драму з історії України, Гоголь, за своїм узвичаєнням, накреслює на аркушику, якою ж саме повинна бути така драма — і ось уже заповіт для цілих письменницьких поколінь.

І в "Ревізорі", і в "Мертвих душах" зображено повітові й губернські міста царської Росії, всі оті так добре знайомі Гоголю Ніжини й Полтави, але на першому плані все ж не образи міст, а образи-символи городничих, хлестакових, собакевичів, манілових, плюшкіних і

ноздрьових. А сам письменник мріяв ще про більше. Він писав: "Идея города.

Возникшая до высшей степени Пустота... Как созидаются соображения, как эти соображения восходят до верха смешного... Как пустота и бессильная праздность жизни сменяются мутною, ничего не говорящею смертью...

Проходит страшная мгла жизни, и еще глубокая сокрыта в том тайна. Не ужасное ли это явление? Жизнь бунтующая, праздная — не страшно ли великое она явленье... Жизнь... Весь город со всем вихрем сплетений — преобразование бездеятельности жизни всего человечества в массе...

Как низвести все мира безделья во всех родах до сходства с городским бездельем? И как городское безделье возвести до преобразования безделья мира?.."

Це — в паперах до "Мертвих душ". Завдання вже й не самому собі, і не на одне життя людське, а для цілих поколінь. Заповіт і прозріння крізь віки, коли велетенські міста, ворожі людині і самому великому явищу життя, розпросторяться на розгойдуваних землетрусами Японських островах і на кам'янистих американських плато, коли найкошмарніше породження марноти і "безделья мира" — десятимільйон-ний Нью-Йорк стане загрозливо зливатися в суцільний мегаполіс од Вашшгтона до Бостона, в цю тисячоголову горгону двадцятого століття, в якій ви клекочу ют ь уже й не плітки та пересуди, не пуста "праздность", що так лякала генія, не каламутна отрута безладу, а пекельні вогні всезагального понищення і загибелі всього світу.

Який уже там міфологізм Гоголя і що нам до розбалакувань про моду на той міфологізм серед поклонників літературних химерностей, коли йдеться про дикі химери доброї половини світу!

Гоголь, висловлюючись по-сучасному, письменник найвищою мірою політичний як у всьому ним створеному, так і в нездійсненому, але заповіданому нам.

І тут він для нас не кінчається ніколи!

Шевченко

Роки і віки намагаються віддалити його від нас, а він не піддається, він щодень стає ближчим, дорожчим, зрозумілішим. І щодень потрібнішим...

Час відступає безсило перед вулканічним клекотом високих дум. Відкрилося ще в дитинстві, хоч не могло належно зодягтися в думку, але неминуче мало прийти згодом, бо все життя йдеш до великих синів свого народу, розпочавши цю прекрасну мандрівку з повитих сріблястим серпанком чарівності дитячих літ. Довідаєшся про безліч марних спроб завоювати, підкорити людство засобами негідними й ганебними (підкорення завжди ганебне!) і переконаєшся, що найвища честь — належати людству. Долю народів творять не самі лиш економічні умови життя, але й мисль, ідея, духовність. Дух багатоликий, як Протей. Є дух поступу, свободи, гуманізму, і є дух обскурантизму, ворожості до людини, зненависті до свободи й краси.

Несила було охопити красу й велич Шевченкового бунтарського слова, вичерпати розсипища його сяйливих дум. "Неначе той Дніпро широкий, слова його лились, текли". Його поезії можна читати і з трибуЪ міжнародних форумів, і наодинці з найдорожчою людиною. "По якому правдивому, святому закону і землею, всім даною, і сердешним людом торгуєте?"

Шевченко, як майже всі генії, не мав легкого життя. Страждав разом зі своїм поневоленим народом. Та велич не в стражданнях, а в перемозі над ними. Шевченко належить до тих, хто переміг. "Караюсь, мучуся...

але не каюсь!.." Правда вела його, світила йому, сяяла. "Ми просто йшли. У нас нема зерна неправди за собою".

Він належав до тих нечисленних обранців людства, які не дбають про власне щастя, бо все їхнє життя — це боротьба за правду. Слова з його поезії "Муза" прочитуються й сьогодні як великий заповіт усім, хто йде в літературу.

Моя порадонько святая!

Моя ти доле молодая!

Не покидай мене. Вночі,

І вдень, і ввечері, і рано

Витай за мною і учи.

Учи неложними устами

Сказати правду...

Доступний і приступний кожному, хто прочитає бодай рядок його поезії, Шевченко водночас — поет неймовірної мистецької досконалості. Провінціальної обмеженості, отих глухих, задушливих бур'янів немає й сліду в його поезіях. Лірична сила його генія — неперевершена. Сила уяви — небачена. Чуття слова — приголомшливе. Природність, невимушеність стилю — дивовижні. Простота — гранично прекрасна. Ось відкрилася йому найвища таємниця простоти, поєднаної з найбільшими глибинами, і вмерла разом з ним, але водночас далі живе в його поезіях, які далі чарують тебе своєю відкривалістю навіть тоді й там, де героїзм намагаються замінити комфортом, силу духу — монотонністю загальної освіченості, революційні прагнення — буденним дбанням про підвищення

продуктивності праці, шукання істини — безсилим борюканням з примарами нез'ясованих міжнародних конфліктів.

Шевченко в історії свого народу був інтелігентом більшим за Ярослава Мудрого, Хмельницького й Сковороду. Два царі доклали немало зусиль для знищення цього великого генія, хотіли повернути його в первісний стан, у невідомість і темряву, бо, мовляв, тільки неграмотні володіють "охран-ним духом" і справді епічною мовою, перевчені ж захоплюються газетними теоріями і збиваються з путі істинної. Останній цар, переконавшись у марноті зусиль своїх попередників, які засланнями й казематами однаково нічого не вдіяли ні з Пушкіним, ні з Чернишевським, ні з Достоєв-ським, ні з Горьким, хотів звеліти Академії наук зовсім викреслити з словника слово "інтелігент". На щастя, словники царям не підвладні.

У нас усі питання про геніїв починаються з епохи. Мовляв, на зміну такому-то ладу приходив такий і т. д. Що цим пояснюється? Адже в тій самій епосі співіснували Пушкін і Кукольник, Шевченко й Куліш, Моцарт і Сальєрі. Про Наполе она говорили: "Він виховався на "Вертері" Гете і на творах Руссо". А хіба Пестель, який бився з Наполеоном під Бородіним, не вихований теж на "Вертері" і "Новій Елоїзі"? І хіба не на цих творах виховувався генерал Мило-радович, який під Бородіним разом з Пестелем мужньо захищав свободу своєї вітчизни, а через тринадцять років на Сенатській площі в Петербурзі вивів полки проти Пестеля і його друзів-декабристів, захищаючи царсько-самодержавний деспотизм?

Шевченко піднявся з рабства. Всі російські генії з дворян, а тут — з рабів.

Возвеличу

Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло їх

Поставлю слово.

Звідки цей геніальний намір — словом стати на захист народу цілого?

Історичний досвід і традиція. Шабля і слово — це споконвічна зброя українського народу. Козак ішов у походи з бандурою так само, як сьогодні геолог, бамівець або дослідник Антарктики — з гітарою. Знамення часу. Козак Мамай — шабля на дереві, а в руках бандура. Козаки обирали отаманами тих, хто володів словом: співав, сам складав пісні, був оратором, мав розум. Для козаків розум був найвищими святощами, може, тому, що кинуті були в такі нетрі життя, де не було ніяких святощів. В давній думі нашій співалося, як козаків застала на морі буря і кошовий, щоб порятуватися, пропонував товариству знайти між собою грішника, який накликав на всіх гнів божий, і кинути його в воду. Тоді винним перед богом і товариством обізвався писар військовий — пирятинський попович Олексій, але козаки й слухати такого не хотіли:

Ти ж святеє письмо в руки береш: читаєш,

Нас, простих людей, на все добре наставляєш,

Як же найбільше гріхів на себе маєш?

Навряд чи знайдемо такий епізод в епосі ще якогось народу.

Коли народ перестає чути поезію, він втрачає в своїй душі щось дуже значне. Це тривожне явище. Занепад поезії — занепад душ. Народ бореться з цим навіть несвідомо. Коли історичні умови склалися так, що ми не мали професійних поетів, народ створив сотні тисяч пісень, неповторні думи, билини.

Всі великі українці були поетами: полководець Хмельницький, філософ Сковорода, письменник Шевченко.

Хмельницький був не тільки великий гетьман, але й великий поет. Може, добра половина дум про його часи — це його власні. Не записували — все потонуло в безіменності й смутку часів. Шаблею здобули державну волю і Переяслав, але особистої волі ні шабля Хмеля, ні гайдамацькі вила не дали. Шевченко, мовби відчуваючи це (бачить на власному гіркому досвіді), обирає слово.

Тоді — Франко, Леся, Коцюбинський, Тичина.

При Хмельницькому українська нація народилася, заявивши про себе світові.

Шевченко дав їй самоусвідомлення.

А двісті років між цим — аморфне існування, сумні співи, молитви, чухання чубів і полковницько-сотницька гризня між собою.

Навіть ум Сковороди виявився безсилим перед цією нетечею.

Тільки слово Шевченкове сколихнуло душі до самих глибин.

Три вірші з Орської кріпості (1847).

1. Один у одного питаєм:

— Нащо нас мати привела?..

2. Самому чудно. А де ж дітись...

3. Ой стрічечка до стрічечки

Мережаю три ніченьки,

Мережаю, вишиваю,

У неділю погуляю...

А через рік страшний вірш "А нумо знову віршувать", де про себе: "А воно, убоге, молодеє, сивоусе,— звичайне, дитина...".

Як можна вмістити в душі найтяжчу розпуку і тисячолітню безжурність? Велику душу безберегу треба мати.

Коли хто хоче промовляти словом до людей, він повинен забути про надмірну серйозність, набундючену самоповагу, менторство і занудливість. Треба давати собі (й читачеві) спочинок то в сміхові, то в розчуленості, то у втечі від своїх часів. Толстой знав таємницю успіху, тому між романами і повістями писав трактати, проповіді, полеміку, богохульствував, бунтував, рикав, як лев. Сміятися не вмів і дорікав усім, хто сміється, але робив це не в романах, а в інших писаннях.

Достоєвський кожний свій роман наповнював, окрім матерій архісерйозних аж до безнадії, до "бездньї", ще й полемікою, проповідями, сентиментальністю, легендами, комедійними сценами, блазнюванням, слізьми, пафосом (аж до ходульності!). І це рятувало його від тої пошлості, в яку неминуче впадають усі, хто хоче написати багато, не маючи за душею й жмені думок.

Шекспір! Прожив 52 роки. Першу п'єсу написав у 26 (друга частина "Генріха VI"), останню ("Буря") —в 48 років. Усе життя писав навпереміну трагедії, комедії, історичні хроніки, поеми, сонети. Після страшного "Річарда III" — "Комедія помилок", після "Юлія Цезаря" — "Як вам це сподобається" і "Дванадцята ніч", після "Гамлета" — "Кінець — ділу вінець", "Міра за міру". Тільки "Отелло", "Король Лір" і "Макбет" були написані без інтермедій за два роки— 1604 і 1605 — своєрідний апофеоз генія, після якого він спалахнув тільки в загадковій "Бурі". Але й у цих трагедіях — блазні, відьми, шаленці. "Король Лір".— один з

найпохмуріших творів Шекспіра — починається сміхом: Глостер, якого в III акті осліплять, розповідає про свої любовні пригоди.

Цікаво, що така закономірність (перепочинок від надмірного напруження душі) простежується навіть у циклі казематських поезій Шевченка.

Та чи й просто перепочинок це? Поєднання двох стихій — сліз і сміху, трагічного й комічного, болю й надії,— це, власне, і є найяскравіший вияв безсмертя народного духу. Безсмертя і величі. Шевченко відчував це надзвичайно гостро, і через всю його поезію проходить це відчуття.

І в "Перебенді", написаному 1839 року:

Отакий то Перебендя,

Старий та химерний,

Заспіває весільної,

А на журбу зверне.

І у вірші "Гоголю" 1844 року:

Нехай, брате. А ми будем

Сміятись та плакать.

І в передсмертному "Чи не покинуть нам, небого", де знижено-розвеселене поєднується з трагедійно-урочистим навіть в одному рядку:

На той світ, друже мій, до бога

Почимчикуєм спочивать.

Природа наділила кожен народ своєю мовою. В цьому була якась вища доцільність, якої ми досі ще не вміємо збагнути, а економісти взагалі її заперечують, бо для них головне — суцільна заінтегрованість світу, щоб світ був, як піщаний кар'єр, що його може грабувати будь-хто.

Поет повинен промовляти до світу мовою і голосом свого народу — тільки тоді він стане великим. Нині вік зоднако-віння. Драч пише як Вознесенський, Вознесенський — як Ален Гінзберг. А от Вінграновський не зважає ні на які літературні моди і вперто пише по-своєму. "Лягла зима, і білі солов'ї затьохкали холодними вустами..."

Народ — це мова. Щоразу, як великий твір перекладається на іншу мову, відбувається мовби нове втілення того народу. Скільки перекладів, стільки й перевтілень. Український народ уже сотні разів знову й знову народжувався у безлічі Перекладів Шевченкових поезій.

Шевченко безсмертний завдяки українській мові, а українська мова безсмертна завдяки Шевченку.

Чи є в Шевченка слова "відтак", "рвійно", "сливе", "покіль", "буя", "мрево", "завше", "затим", "певний" (у значенні "деякий"), "котрий" (у значенні "який"), "тощо"? І чи є такі покручі в піснях і думах народних? А ми вперто засмічуємо таким "доробком" сторінки своїх писань.

Ось уривок з сучасного роману про Шевченка. Автор пише: "Вірші його замучували. Вже третій місяць. Злива!.. Де б він не був, що б не робив, терзають душу, пестять і рвуться, рвуться на білий світ..."

Одне слово "пестять" — і немає Шевченка. Не треба й дантесів.

У країнах, де брак політичних свобод і прав (свободи слова, друку, права на освіту), письменник перебуває в привілейованому становищі

порівняно до інших громадян: він хоч уміє писати і читати, а його співвітчизники не вміють і цього.

В таких державах особливої гостроти набирає обов'язок письменника боротися з варварством, неписьменністю, соціальним лихом, голодом, неволею, деспотією.

Диктатура задавлює слабкодухих, нездар, посередностей, а в справжніх талантів од зіткнення з примхами і сваволею тільки викрешуються іскри творчого горіння. Тому мистецтва можуть розцвітати і— при деспотіях і животіти при демократіях, знівельовуючись, хиріючи в тепличних умовах, розчиняючись у посередностях.

Про Шевченка слід говорити не однобоко: не тільки борець і бунтар, а в усій його енциклопедичності, у всій профетичності (пророчості), в усьому евкуменізмі (не церковнім!). Начитаність, горіння всім, що було і є, провіден-ціальність, плюс безміри натури, буйність характеру.

Ми невтомно повторюємо його віщі слова про "сім'ю вольну, нову", а тим часом могли б знайти в "Кобзарі" великі пророкування на всі клопоти й печалі нелегких наших часів. Хіба не таврує поет усіх отих розставлювачів "єврокет" і їхніх покірливих підтакувачів у рядках з "Марії":

О муко!

О тяжкая душі печаль!

Не вас мені, сердешних, жаль,

Сліпі і мали є душою.

А тих, що бачать над собою

Сокиру, молот і кують

Кайдани новиє...

Після Шевченка поезія вже не піде вперед. Розвивається те, що він почав (як і Пушкін).

Гесіод розповідав, як музи вчили його пісень біля підніжжя Геліконy, де він пас батьківські вівці.

А Шевченко? Які музи вчили його, коли він пас ягнята за селом? Гайдамацькі музи, музи степів, Дніпра, сивих туманів, диких бур'янів і козацького реготу.

Шевченко був упертий, як мала дитина, як пророк, як геній. Він пишався своїм родом, дідом-гайдамакою, поколіннями предків-бунтарів, історією, народом.

Рівний з рівними і пан між панами, визнавав тільки ієрархію розуму, талановитості і порядності.

Ненавидів нездар, лакиз і паразитів. (У "Трьох лірниках": "Нема хисту, то й не бреши").

Природа дала йому життєрадісний дух, який помагав Шевченкові долати найтяжче горе і пережити страшні роки, а буйна уява і пам'ять рятували від зневіри, туги, розпачу.

Рєпніна не бачила Тарасових очей, коли він прийшов до неї в Москві після заслання. Геніям в очі зазирає тільки вічність, і тільки вона бачить в них сліпучий блиск, велике сяйво.

Про поетів найкраще сказав Гоголь: "Поэты берутся не откуда же нибудь из-за моря, но исходят из своего народа. Это —огни, из него излетевшие, передовые вестники сил его".

Ще він сказав, що справжні поети: "Точно разнозвонные колокола".

Чи знав Шевченко заздрощі? Чи боявся, що хтось напише краще за нього? Він не знав цього принизливого почуття. Дрібні душі вмирають і забуваються навіки, а справжня велич живе і торжествує.

Коли Шевченко був у Вільні, йому, мабуть, показували базиліанський монастир, в одній з келій якого ув'язнено було на півроку (жовтень 1823 — березень 1824) А. Міцке-вича за належність до таємничих товариств філоматів (друзів науки) і філаретів (друзів доброчинства).

Тоді Петербург, смерть Пушкіна і його безсмертя, невмирущий дух декабристів...

Згодом це проросло кирило-мефодіївцями і наміром змінити весь слов'янський світ.

Чому в Шевченка жодного вірша про Київ? Петербург був столицею, там цар, чиновний бюрократичний центр імперії, неживе видіння, марево, сірий туман у душах. Це треба було проклинати, він це робив. А Київ? Генерал-губернаторство, одне з 52-х російських губернаторств? Він згадав недобрим словом тих капралів, що правили Україною,— ось і все. А люди жили не в Києві — на просторах. Простори, гнів, клекіт, прокляття, що піднімаються до самого бога! Географія його не обходила. Історія? Навіть у біблійських правіках цікавив тільки клекіт гніву.

Вистраждав це велике право, бо з 47 років життя тільки 13 відносної свободи. А то: 24 роки рабства в кріпаччині, 10 років солдатської каторги.

Російські царі особистим прикладом показували своїм сатрапам, як треба "тащить и не пущать" і не тільки "высочайшими" указами відсилали на плаху Разіна й Пугачова, а декабристів на шибеницю, але й власноручно виписували смертні присуди геніальним творам і їхнім авторам.

"Просвіщенна" Катерина II звеліла засудити на смерть, а тоді "помилувала" Сибіром Олександра Радищева, а його книгу "Путешествие из Петербурга в Москву" спалити за те, що вона "наполненная самыми вредными умствованиями, разрушающими покой общественный, умаляющими должное ко властям уважение, стремящимися к тому, чтоб про известь в народе негодование противу начальников и начальства и, наконец, оскорбительными, Неистовыми изражениями противу сана и власти царской".

Олександр II, коли його просили помилувати Шевченка, власноручно "начертав" на клопотанні: "Он оскорбил мою мать".

Навіть термінологія повторюється!

Микола I, який мав уже власний досвід розправи з декабристами, Пушкіним, Лєрмонтовим, не знехтував і досвідом Катерини, влаштовуючи судилище Шевченкові. Але виявив ще більшу катівську винахідливість.

У страшному царському вироку "Під найсуворіший нагляд, з забороною писати й малювати" значиться: "Призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус, з правом вислуги". В "Щоденнику" поет напише, що такого вироку не зміг би вигадати й сам сатана. В листі до І. Лизогуба (29. XII. 1849): "Мені здається, що якби сам Рафаель воскрес отут, то через тиждень умер би з голоду або найнявся б у татарина кози пасти".

А за тиждень у листі до О. Бодянського:

А не продам себе людям,

В найми не наймуся.

Правом вислуги Шевченко не скористався, знехтував, потоптав царську "милість". Ось тут він піднявся над єфрейторсько-унтер-офіцерським світоглядом, над віками! Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

Ось так і бувало: віки цілі лежить щось непомітно-рівнинне, спокійне і дрімотне, як степи, а тоді вибухне бунтом, геніальністю, вічністю. Така Хмельниччина. Такий Шевченко. Ленін. Жовтень.

1974 — 1984 рр.

Чехов

Писати про Чехова тяжко. Відчуваєш, який ти незграбний, невмілий, недорікуватий. Ніхто ніколи не скаже так про літературу, про красу, правду і свободу, як сказав Антон Павлович у своїх оповіданнях і п'єсах і в своїх листах, і ні в чиїх словах ніколи не розкриється його прекрасна душа так, як розкрилася вона у власних словах цього дивовижного письменника, якого Толстой назвав Пушкіним у прозі.

Є письменники, які вже за життя звужуються, мов шагренева шкіра, а є ті, що розширюються й після смерті, розпросторюються дужче й більше, ідуть по світу далі й далі — в безсмертя.

Чехов належить до безсмертних.

Від нього йде мовби невидиме сяйво, і ти купаєшся в тому сяйві, очищаєшся в ньому і відчуваєш, що вийти з нього треба чеснішим, добрішим і благороднішим.

Чехова можна перечитувати все життя. Така щаслива доля судилася тільки великим поетам і зовсім небагатьом прозаїкам. Серед них і Чехов. Може, тому він ще й драматург? Але навряд чи можливо розокремити в ньому автора оповідань і автора п'єс, та чи й є потреба це робити?

Вперше я "проковтнув" усього Чехова майже сорок років тому. Моє рідне село фашисти, втікаючи, спалили, вціліло тільки кілька хат під черепицею. Саме на горищі одної з таких хат, у діда Радька Загребельного, я, повернувшись з війни, і знайшов кілька пак книжок, перев'язаних ще дореволюційним шпагатом. То були "приложения к журналу "Нива" — зібрання творів двох письменників: Чехова і Шеллер-Михайлова. Дід Радько ще до революції служив на залізниці кондуктором і навіть у класних вагонах, становище зобов'язувало його грати роль інтелігента,— ось так і став він передплатником "Ниви" і додатків до неї. Хоч і не читати, зате передплачувати. Велике діло мода!

Хоч як там було, я зрадів неймовірно, бо мав що читати на кілька місяців. Чехова я знав, хоч, ясна річ, не в такому повному обсязі, як пропонував мені видавець Маркс, про Шеллера-Михайлова взагалі не чув. Та й хто про нього чув? Навіть випускники філологічних факультетів навряд чи скажуть вам сьогодні що-небудь про цього письменника. А тим часом Шеллер-Михайлов виданий був Марксом ще в більшому обсязі, ніж Чехов! Це мене здивувало і навіть обурило. Як же це і навіщо — думав я.

Тепер я думаю так само, але думаю і про інше.

Як письменник Чехов не був самотній. Навіть Гомер, з якого починається вся світова література, мабуть, мав літературне оточення. Чехову пощастило жити й працювати поряд з Львом Толстим, при ньому входили в літературу Горький, Бунін, Купрін, він застав живими Достоєвського, Тургенева, Салтикова-Щедріна, Короленка, але були ще, сказати б, сучасники найближчі, за висловом самого Антона

Павловича, письменницька "артіль" під назвою: "80-ті роки", або "Кінець XIX століття". Ось найголовніші з тої "артілі": Микола Лейкін, Ігнатій Потапенко, Ієронім Ясин-ський, Казимир Баранцевич, Віктор Білібін, Володимир Тихонов, Іван Леонтьев (Щеглов), Олександр Маслов (Бе-жецький), Михайло Альбов. До них можна додати скромних літераторів, яким покровительствував Чехов,— Олександр Чехов, Лідія Авілова, Олена Шаврова-Юст, Марія Кисельова, Микола Єжов. їхні імена ми знаємо тільки завдяки листам Чехова, адресованим до них,— в літературі ж вони не зоставили жодного сліду. А який слід від усіх отих белетристів, дехто з яких (як Потапенко) вважав себе популярнішим за Толстого, інший вів себе як літературний вельможа (Лейкін), ще інший (Ясинський) чванливо проголошував себе володарем умів і жерцем чистого мистецтва?

"Одних у ж нет, а те далече..."

Від "маленького Щедріна" — Лейкіна лишилося тільки два вислови: "Наше вам с кисточкой" і "Это тебе не фунт изюму". А він же написав понад сім тисяч гуморесок! Від Потапенка, автора десятків романів, повістей, драм, якийсь час ще лишалося словосполучення "не герой" (назва одного з його романів), але забулося й воно. Так само, як романи Ясинського, як трилогія "маленького Достоєвсько-го" — Альбова "День та ніч", як п'єси.Щеглова і сатиричні дрібнички Білібіна.

В літературі триває невпинний відбір, укрупнюючи справжнє і ставлячи на місце малозначне, лишаючи в ній тільки те, що відповідає духовному розвитку народу. Може, тогочасна критика спромоглася поставити Чехова над цими літераторами, осягнула розміри його обдарування, передбачила долю його творів? Де там! "Не расцвев, увядаете" — ця перша відповідь з сатиричного листка студентові Чехову, мовби безкінечно варіюючись, переслідувала письменника до самої смерті майже у всіх критичних вправах над його творами. Навіть після смерті Чехова якийсь Берг написав: "Автор самых средних способностей возвеличен, как гений, прославлен на всю Россию".

Сумнозвісний Буренін в "Новом времени" писав, що через 10—15 років Чехов, як фальшиво роздута величина, буде забутий, бо, мовляв, його розвиток і освіченість не дорівнюються віку.

Чехова звинувачували в наклепництві на життя, в незнанні людей, на нього писали фейлетони, йому давали безглузді поради, домагалися від його творів показного бадьоріння і казенного оптимізму. Може, такого, як в романі Потапенка "Не герой". Потапенко писав: "Я клопочусь про середніх людей, про людей з середніми здібностями. Вони не можуть здійснювати великих справ, великих подвигів, великих жертв... коли таких людей буде багато, ми дечого досягнемо".

Критик Скабичевський, який обіцяв колись Чехову, що той умре п'яний під парканом, назвав цей погляд Потапенка "ясним і бадьорим", а ще хтось написав, що коли Чехов дивиться на світ "жизнегорестно", то Потапенко, навпаки,— "життєрадісно".

Що казати про критиків, коли й .рідний брат Антона Павловича Олександр, який теж пробував сили в літературі (він писав оповідання, п'єси, написав "Історичний нарис пожежної справи в Росії", "Хімічний словник фотографа") і вперто підписувався "А. Чехов", страшенно обурювався, коли в енциклопедичному словнику Павленкова про нього написали після Антона Павловича. Там було написано: "Чехов Александр Павлович — брат предыдущего". Чому це брат попереднього? — обурювався Олександр.— Адже я старший за Антона. Так що я — попередній. І в літературі я виступив перший. Знову ж таки я попередній. Та й, нарешті, за абеткою теж я перший маю стояти, так що ніяк не Антон, а я попередній".

Всіх розставляє час.

Але Чехов, власне, ще молодий письменник, вже відчував і свою силу, і свою вищість над багатьма літераторами. Ще тоді, як по десять разів ходив до редакції "Будильника" за трьома карбованцями, він уже в

листах до Лейкіна незалежно пише про "Переломи" і "Безодні" Маркевича, за які Катков платив авторові по п'ять тисяч (перший великий гонорар Чехов одержав за "Степ" —500 карбованців). Він добровільно бере на себе обов'язок опікуватися багатьма не тільки молодими, але й старішими за себе, досвідченими белетристами, для одних він редактор, критик, порадник, опікун, для інших — товариш, вдумливий читач, чесний поцінувач їхніх творів. Він розумів, як важливо вчасно сказати товаришеві підбадьорливе слово, він не хапався за імена вже відкриті й утверджені, не розхвалював обачливо того чи іншого тільки після його смерті,— Чехов передовсім дбав про розвиток літератури, розуміючи, що в цьому запорука і його власного розвитку.

Коли Баранцевич запропонував Чехову взяти участь у збірнику пам'яті Гаршина, Антон Павлович написав йому: "Що більше згуртованості, взаємної підтримки, то швидше ми навчимося поважати й цінувати один одного, то більше правди буде в наших взаєминах".

Він невтомно нагадував про потребу інтелектуального зросту і розширення світогляду, про постійне оновлення творчого діапазону, про боротьбу з несерйозним ставленням до письменницької праці, недбалістю, малописанням, тяжінням до штампів, стильовою і мовною архаїкою. Все життя відзначаючись дивовижною скромністю, чужий бундючності, чванливості, ніколи не граючи ролі літературного вельможі, не переносячи щонайменшої шумихи довкола своєї особи, Чехов висміював лакействування перед іменами, низькопоклонство і обожнювання, яке доходить "до дизентерії", і над усе ставив відчуття особистої свободи. В листі до Суворіна в 1889 р. він писав: "Крім достатку матеріалу й таланту, потрібне ще дещо, не менш важливе. Потрібне змужіння — це раз; по-друге, необхідне почуття особистої свободи..."

Чехов ніби перегукувався з словами забороненого тоді в Росії Герцена: "Свобода особи — найбільша справа: на ній і тільки на ній може вирости дійсна воля народу. В собі самій людина повинна поважати свою свободу і шанувати її не менше, як в ближньому, як в усьому народі".

Саме відчуття великої моральної свободи і послідовне, можна б сказати, запекле відстоювання її і в житті, і у творчості дало змогу Чехову змалювати загальні закономірності життя, безстрашно руйнувати ілюзії, чесно показувати правду життя.

Горький писав Чехову: "Ви, здається, перша вільна і чужа поклонінню будь-чому людина, яку я бачив". А дружині з Ялти, тонко вловлюючи літературну атмосферу, яка оточувала Антона Павловича, скаржився: "Як гидко й дріб'язково заздрять йому різні "співбрати по перу", як вони його не люблять".

Ми звикли сьогодні повторювати слова Чехова: "В людині все повинно бути прекрасне: і лице, і одяг, і слова, і думки",— і його життя з відстані часу малюється нам теж як щось усуціль прекрасне, гармонійне і витончене, ніби його геніальні оповідання. Яка омана!

І страшна епоха царів-вішальників та їхніх наставників — победоносцевих. І нестерпно тяжкі матеріальні умови життя. І хвороба, що передчасно звела письменника в могилу. І оті "співбрати по перу". Ієронім Ясинський, що набивався в друзі до Чехова, виявився літературним Яго і перший злобствував при невдачі "Чайки" в Александринському театрі. Єжов, який жодного рядка не надрукував без допомоги Чехова, після смерті письменника, мов той щедрін-ський Неуважай-Корито, виступив з ганебною статтею, в якій назвав талант Антона Павловича "невеликим і часто наслідувальним".

Розумієш тепер страшні слова Чехова з його записної книжки: "В могилі я лежатиму сам, як, по суті, й живу самотній". Від безнадійної самотності й покинутості могла б порятувати його прекрасна дружба з Горьким і Буніним, ласкаве ставлення Толстого (досить скупого на такі почуття до літераторів), закоханість у його талант молодих акторів Художнього театру. На жаль, це було вже тоді, коли життя письменника кінчалося.

Що ж, Чехов був готовий до всього. Це його слова, які вимовляє в "Чайці" Ніна Зарічна: "Головне не слова, не блиск, а вміння терпіти. Вмій нести свій хрест і віруй".

З дитинства він виробив у собі велике вміння протистояти мерзостям життя веселістю, насмішкуватістю, жартівливим лицедійством і зберіг цю здатність до кінця свого творчого шляху. Його розум вигострювався іронією, іронія виступала в нього як одна з форм істини і водночас слугувала письменникові своєрідною маскою, щоб приховати власну ранимість, м'якість, делікатність душі. Переважна більшість читачів знає Чехова тільки як жартівника, гострого, дотепного, автора "Ученого сусіда", "Унтера Пришибеєва", "Людини у футлярі", "Душечки", "Конячого прізвища".

Щоб так сміятися, вже не кажучи про яскравий талант, потрібна була неабияка громадянська мужність, отой "стрижень" в душі, про який Чехов найперше допитувався в кожного молодого літератора, неодмінне вироблення загальної ідеї життя, без якої гинуть найбільші уми і обдарування (приклад героя повісті "Скучная история"), вірність правді безумовній і чесній. А прийшов же в літературу Чехов чи не в найпохмуріший період політичного життя Росії. Реакція, яка запанувала після вбивства Олександра II, давила й змітала все, що навіть віддалено нагадувало передове й прогресивне. Закрито демократичний журнал "Отечественные записки". На зміну великому Щедріну прийшов розважатель Лейкін. Літературу загнано в підворітню. Викривати дозволялося тещ, фертиків і начальство не вище двірника. Цензори викреслювали навіть слова "кокарда". Листи Чехова буквально рясніють скаргами на утиски: "Цензура відкабетувала 4—5 таких місць, що вийшло безглуздя", "А що зробила цензура з моєї повісті! Це жах, жах! Кінець повісті перетворився на пустелю".

Слабкі душі ламалися, сильні — ставали ще сильнішими. Ленін, маючи на увазі саме цю епоху, говорив про "революційну роль реакційних періодів": "... в Росії не було епохи, про яку б до такої міри можна було сказати: "настала черга мислі й розуму", як про епоху Олександра III!..

Саме в цю епоху найінтенсивніше працювала російська революційна думка, створивши основи соціал-демократичного світогляду" (Повн. зібр. тв. т. 12, стор. 308).

Чехов не належав ні до яких партій, не був з революціонерами, але завдяки своєму великому таланту зміг вловити визначальні настрої своєї епохи, її поривання до кращого майбутнього, до високих ідеалів правди, і краси, і розуму. В листі до Суворіна в 1896 році він пише: "Ви питаєте: "Що має робити тепер руська людина?" Ось моя відповідь: бажати, їй потрібні найперше бажання, темперамент. Набридло кисляйство".

Він мав право так писати. Вже давно не було безжурного Антоші Чехонте, який розважав обивателя. Після листа Д. Григоровича, який назвав молодого письменника надією російської літератури і закликав шанувати свій талант, все перевернулося в його житті і творчості, і читач тепер знав серйозного літератора Чехова, автора "Палати № 6", "Скучної історії", "Дому з мезоніном", "Степу".

Вже здійснив Чехов виснажливу подорож на Сахалін, в яку, до речі, кликав з собою і Щеглова, і Білібіна, інших літераторів, але ніхто не поїхав, бо ніхто, як показав час, не ставився так серйозно до свого таланту, як Чехов. Чуття великого художника підказало йому, що не досить перевищити своїх сучасників талантом — треба ще перевищити громадянськістю, власним життям, подвижництвом. Він їздив на візнику через Кремль і, мабуть, часто минав будинок, у якому тримали Радищева перед етапом до Сибіру. Він не виходив на Сенатську площу з декабристами, його не вбивали на дуелі, як Пушкіна й Лєрмонтова; серед його предків були тільки кріпаки й міщани, а не ряди відчайдушних козаків, як у Гоголя; він не обороняв севастопольських редутів, як Толстой: не стояв на ешафоті з Достоєвським; не зазнав каторги, як Чернишевський і Шевченко; не поневірявся по Росії, як Горький; не виступав оборонцем невинно оскаржених мултянських язичників, як Короленко.

У великих письменників — завжди великі біографії.

Сахалін для Чехова був і такою біографією, і школою громадянського змужніння, і наріжним каменем в отій споруді загальної ідеї життя, що її він вибудовував уперто й послідовно.

"Якою кислятиною був би я тепер, коли б сидів удома!" скаже Чехов згодом. А Суворіну напише: "Я пишаюся тим, що в моєму белетристичному гардеробі висить і цей шорсткий арештанський халат".

Письменницьке життя Чехова мовби розділяється поїздкою на Сахалін. Одинадцять років творчості — до поїздки і чотирнадцять — після неї. Майже всі чеховські шедеври припадають саме на ці чотирнадцять років. І "Палата № 6", в якій молодий Ленін побачив художнє втілення Росії — в'язниці, і "Студент", пронизаний вірою Чехова в силу і велич життя: "Правда і краса, які спрямовували людське життя, тривають безперервно до сього дня і завжди є головним складником людського життя..."; а також і "Мужики", з яких цензура вирізала сторінку безпощадної правди про життя простих людей: "Тяжка праця, від якої ночами болить усе тіло, жорстокі зими, у борг врожаї, тіснота, а допомоги немає і нізвідки ждати її. Ті, що багатші й сильніші їх, помогти не можуть, бо самі грубі, не чесні, не тверезі, і самі лаються так само відворотно; найдрібніший чиновник або приказчик поводиться з мужиками, як з бродягами, і навіть старшинам і церковним старостам говорить "ти" і думає, що має на це право. Та й чи може бути яка-небудь поміч або добрий приклад від людей корисливих, жадібних, розпутних, лінивих, які наїздять в село тільки для того, щоб образити, обібрати, налякати? .."

Поволі, але невідступно творив Чехов свій власний художній світ, не виступаючи різко і відверто проти помилок і несправедливостей, не закликаючи до протесту й бунтарства, а намагаючись відкрити якісь зовсім нові перспективи, шляхи, точки зору, проголошуючи мовби нову віру і філософію, яка робить очевидними сміхотворність і безпомічність панівних ідей, обскурантизму, обмеженості, принижень.

І його "Дім з мезоніном" це не тільки висміювання героїв "малих справ", які хочуть усьому зарадити "аптечками" й "бібліотечками", а передовсім утвердження тої правди, яку людина здобуває дорогою ціною, і що дорожча та ціна, то відважніше й твердіше відстоюватиме людина ту правду.

І хрестоматійний "Крижовник" не тільки сатирична замальовка міщанської обмеженості з її нікчемними ідеалами, а й заклик кожного, хто береться за перо, до чесності і громадянської мужності.

"Я розмірковував: як, по суті, багато вдоволених, щасливих людей: ... але ми не бачимо й не чуємо тих, які страждають, і те, що страшне в житті, відбувається десь за кулісами. Все тихо, спокійно, і протестує сама тільки німа статистика: стільки-то збожеволіло, стільки-то відер випито, стільки-то дітей загинуло від недоїдання... Треба, щоб за дверима кожної вдоволеної, щасливої людини стояв хто-небудь з молоточком і постійно нагадував би стуком, що є нещасні, що, хоч як би він був щасливий, життя рано чи пізно покаже йому свої пазурі, станеться лихо — хвороба, бідність, втрати, і його ніхто не побачить і не почує, як тепер він не бачить і не чує інших".

Чехов мало не до кінця життя не полишав лікарської практики. Кілька років тягнув лямку повітового лікаря. Був на холері, помагав селянам у голодний рік, приймав хворих не сотнями, а цілими тисячами. Згодом він жартуватиме: бути десять років повітовим лікарем незмірно тяжче, ніж п'ятдесят років бути міністром. Так от з простого лікарського молоточка і пластинки слонової кістки для вистукування хворих виростає такий символ письменницького покликання, обов'язку і честі!

Чехов був запеклим, великим читачем. Він знав класику, стежив за сучасною літературою, завжди завалений був цілими стосами журналів і газет (про це згадують Горький і Бунін), навіть їдучи за кордон (де перечитував усю іноземну періодику), домовлявся, щоб йому пересилали вітчизняні видання, просив у листах рідних прислати то якусь газету, то журнал. І коли, їдучи в 1894 році за кордон, він побував у Львові і придбав

там двотомний "Кобзар" Шевченка (повідомляв про це в листі до знайомої з Сумщини Н. Линтва-рьової), то можемо бути певні, що Чехов прочитав усього Шевченка. І коли в першій книжці журналу "Жизнь" за 1900 рік поряд з повістю Чехова "В овраге" надруковані були оповідання В. Стефаника і стаття Вл. Ільїна (псевдонім Леніна) "Капіталізм в сільському господарстві", то ми віримо, що письменник прочитав і Стефаника, і статтю майбутнього вождя революції, надто що з нею мовби перегукувалися і його "Мужики" і "В овраге".

В січні 1901 року опубліковано повідомлення міністерства народної освіти про віддання в солдати 183 студентів Київського університету за "учинення скопом беспорядков". Ленін відповів статтею в "Искре" з пророчою грибоєдов-ською фразою: "Фельдфебеля в Вольтеры дать!" Чехов повертався після лікування з-за кордону, писав, ніби прочитавши ленінську статтю: "Скрізь іде дощ, скрізь є дерев'яна церква, телеграфіст і жандарм... на митниці обкрадають, в середній Росії повісять або посадять до тюрми, образять, цензура не пропустить того, що я написав".

Толстого відлучили від церкви. "Жизнь", яка надрукувала "Пісню про Буревісника", закрили, а самого Горького заарештували.

Перед усіма чесними людьми з страшною силою поставало питання: що робити?

В Штутгарті, у видавництві Дітца, друкувалася книжка Леніна, яка так і звалася: "Що робити?". В ній Володимир Ілліч писав про "темну силу", яка безчинствує однаково і "над студентом і сектантом, мужиком, письменником".

Чехов влаштовував у Ялті вмираючого поета Леоніда Радіна, автора пісні "Смело, товарищи, в ногу".

Передові уми Росії підказували, що саме треба робити, і Чехов не міг їх не чути. Але він був найперше художник і мав знайти відповідь сам і саме чеховську, а не якусь інакшу. Довго і тяжко писав він оповідання "Архієрей", пронизане авторською тугою за чимось невідомим, але таким дорогим і потрібним для людської душі:

"Він думав про те, що ось він досягнув усього, що було доступне людині в його становищі, він вірував, та все ж не все було ясно, чогось ще недоставало, не хотілося вмирати, і все ще здавалося, що немає в нього чогось найважливішого, про що невиразно мріялося колись, і сьогодні хвилює все та сама надія на майбутнє, яка була і в дитинстві, і в академії, і за кордоном..."

В холодній Ялті (температура в кабінеті 12е) Чехов дописував "Три сестри". Все молоде, що не вбите, життєздатне, рветься з глушини, з провінційної буденності з пристрасним вигуком: "В Москву! В Москву!" До кипіння життя, до сильних людей з надіями і благородством. Щоб не поверталося те, що сталося з Астровими, дядями Ванями, Тригоріними, доктором Рагіним, героєм "Мого життя", які пройшли мимо свого щастя, мимо любові, вичерпалися, згасли в атмосфері безнадії.

І слова з "Трьох сестер", у яких — усе життя Чехова: > "Ще трохи, і ми взнаємо, навіщо живем, навіщо страждаємо..."

Коли директор імператорських театрів Телятьєвський подивився чеховського "Дядю Ваню", він записав у своєму щоденнику:

"Поява таких п'єс — велике зло для театру. На таких п'єсах театр не виховує, а розбещує, бо до маси нерозв'язаних питань додаються ще нові... у наших батьків були вихованням підготовлені, може, й тупі, але визначені відповіді... При цих готових відповідях людина була спокійна..."

Чехов казав: "Хто лякається нервовості, хай перетвориться на осетра або корюшку".

Його герої далі билися над нерозгаданістю життя, всіма силами душі прагнули до чогось кращого, правдивішого, до розумно влаштованого людського суспільства. Він не був проповідником, чужий філіппікам і деклараціям, далекий від шаблонного бадьоріння, вогнів ідеалу, взяв і поніс далі сміх Гоголя, безпощадну правдивість Толстого, чарівливість Тургенева, надав усьому ще досконаліших, гармонійніших, витонченіших форм і шукав, шукав сенсу буття, відповідей на питання, які ставить перед людиною вже й не тяжка, аж до нестерпності, щоденність, а сама вічність.

В останньому своєму оповіданні "Наречена" він сказав: "Головне — перевернути життя, а решта непотрібне". І далі там же: "І будуть тоді тут велетенські, прекрасні будинки, чудесні сади, фонтани незвичайні, дивовижні люди... і кожен знатиме, навіщо він живе..."

Цим же настроєм пронизана й п'єса "Вишневий сад" — лебедина пісня письменника, який ще так багато міг сказати людям і який, як писав Томас Манн, надто рано для Росії пішов з життя, надто рано для всього світу.

Після всенародного похорону в Москві одна вірнопідданська газетка висловила припущення, що Чехов теж, видимо, належить до "буревесників революції".

Колись він сказав: "Мене читатимуть років сім або сім з половиною, а тоді забудуть, але мине якийсь час і почнуть читати знову, і тоді вже читатимуть довго, довго".

Його читає весь світ.

І шляхи, прокладені ним, лишилися назавжди.